

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
Запорізький національний університет

На правах рукопису

Александрова Олена Станіславівна

УДК: 141.7:316.342.2-058.232.2/5

**СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант:
Кальной Ігор Іванович
доктор філософських наук,
професор

Запоріжжя – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ	19
1.1. Методологія аналізу соціальної структури суспільства.....	19
1.2. Теоретичні підходи до визначення поняття «середній клас»	45
1.3. Принципи, методи та прийоми дослідження середнього класу як соціального феномена	63
РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНІ МОДЕЛІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ	83
2.1. Генезис класичного середнього класу	83
2.2. Трансформація соціальної структури й зміна становища середнього класу в постіндустріальному суспільстві.....	103
2.3. Середній клас як фактор становлення громадянського суспільства в історичному розвитку України.....	135
РОЗДІЛ 3 СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ SEREDNЬOГО KЛACУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	158
3.1. Особливості соціальної структури й становлення середнього класу в умовах перехідного суспільства	158
3.2. Умови, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу	190
3.3. Стан, проблеми й перспективи розвитку середнього класу в сучасній Україні.....	203
РОЗДІЛ 4 ЄДНІСТЬ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ПАРТНЕРСТВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ SEREDNЬOГО KЛACУ.....	230
4.1. Перетворювальний потенціал конкуренції та партнерства.....	231
4.2. Архетипи і ментальність як основа розвитку конкуренції та партнерства.....	258

4.3. Консенсусний потенціал конкуренції та партнерства в становленні середнього класу в сучасній Україні.....	275
РОЗДІЛ 5 МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ПАРТНЕРСТВА В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ.....	291
5.1. Суспільна злагода як результат взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу.....	291
5.2. Модернізація соціальної політики як фактор формування середнього класу.....	309
5.3. Місцеве самоврядування як сфера самоактуалізації середнього класу.....	323
ВИСНОВКИ.....	344
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	368

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена специфікою трансформаційних процесів сучасного українського суспільства, що знаходиться в стані перехідного періоду й характеризується здійсненням практично безпрецедентного у світовій практиці реформування за такими напрямками: із «соціалістичної» формації в постіндустріальну цивілізацію; від комунального матеріально-технологічного середовища до некомунального; від закритої господарської системи (розподіл й авторитарна політична влада) до відкритої (ринок в економіці й демократія в політиці). Це, у свою чергу, призвело до панування подвійної інституціональної системи, у тому числі й існування бінарної системи цінностей, коли цінності радянського періоду вже не працюють, а нові ринкові ще не склалися.

Ситуація в країні є нестабільною й суперечливою. В таких умовах дуже важко визначитися з пріоритетами й перспективами подальшого розвитку, а також з пошуком тих основ, які можуть забезпечити стабільність у суспільстві та гарантувати постійність його розвитку. Однією з таких основ на Заході є середній клас.

Становлення класичного середнього класу відбувається одночасно з виникненням товарного виробництва й розвивається в індустріальному суспільстві на ґрунті трудової приватної власності.

Генезис інформаційного суспільства спричиняє якісні перетворення середнього класу, а передумовами змін генетичної бази його формування стають наука, знання та інформація – провідні чинники системи суспільного виробництва.

«Новий» середній клас у такому суспільстві базується на інтелектуальному капіталі, який є невід’ємним складником людського капіталу і, як результат, невідчужуваною власністю.

Варто наголосити й на тому факті, що зміна засад глобального порядку сприяє таким загальним суперечливим світовим тенденціям, як перехід від технократичної цивілізації до інформаційної, а це, зокрема, викликає глобалізацію і фрагментацію соціального світу та структури населення (виробників), і в той же час – становлення інформаційної єдності соціального світу, що окреслює як носіїв знань інших суб'єктів, які діють у сфері духовного виробництва.

Глобалізація, генезис інформаційного й утворення глобального громадянського суспільства, транснаціонального капіталістичного класу породжує такі особливі для сучасної Європи процеси, як, по-перше, перехід згідно з Лісабонською конвенцією (2000 р.) європейської спільноти від технократичного суспільства і товарної економіки до знаннєвого суспільства і знаннєвої економіки, що вимагає європейської ідентичності, а по-друге – відбувається формування провідного про шарку в суспільному розвитку на горизонті новоявлених носіїв інтелектуальної власності і рушіїв інтелектуального виробництва.

Усі ці та інші мегатенденції сучасного світового розвитку порушують проблему підвищення конкурентоздатності країн, які переживають соціальні трансформації, та/або загострення безлічі соціальних протиріч, проблем і перешкод. Такою перепоною для подальшого піднесення українського суспільства є, з одного боку, відсутність укоріненої й національно відповідальної правлячої еліти, перехід її частини з національних на глобалістські позиції, а з іншого – масове зубожіння населення, що веде до непомірного розростання нижчого класу, який передусім обтяжений вирішенням щоденних вітальних потреб.

Між цими двома полюсами, за умов відсутності державної підтримки, і відбувається становлення досить специфічного українського середнього класу, що суперечливо поєднує в собі як носія традиційного товарного виробництва і власника матеріальних ресурсів, так і має потужні паростки інтелектуального походження.

Можна стверджувати, що завдання виходу із системної кризи, яку переживає зараз країна, не може мати готових рішень, безпосередньо взятих із власного минулого або закордонного досвіду, і транслюватися в майбутнє, оскільки соціальна система знаходиться в точці біфуркації.

Разом з тим, ураховуючи генетико-історичний рівень розвитку українського суспільства, слід відзначити схильність українців до консенсусної взаємодії при вирішенні суспільних протиріч, що є підґрунтям для конструювання механізму становлення середнього класу на основі соціальної злагоди.

У свою чергу, залучення західного досвіду дозволяє визначити шляхи практичної реалізації цього механізму через взаємодію держави і громадянського суспільства й поступовим переходом до державно-громадського управління соціальними процесами.

Усі ці обставини актуалізують проблему становлення середнього класу не лише як теоретичного конструкта, але й емпіричної реальності, адже без нього гарантувати стійкість і стабільність в українському суспільстві досить складно.

Ступінь наукової розробки проблеми. За останні два десятиліття проблематиці феномена середнього класу у вітчизняній і закордонній суспільній думці присвячено чимало робіт. Характерним для цих досліджень є обмеження їх суто соціологічними та/або економічними рамками, без застосування соціально-філософського аналізу дослідження середнього класу в суспільстві перехідного періоду, у тому числі й у сучасній Україні.

Серед найбільш опрацьованих аспектів проблематики феномена середнього класу в умовах соціальних змін можна виокремити такі:

– становлення нової соціальної структури в перехідних суспільствах і місце середнього класу в ній (Ю. Арутюнян, О. Балабанова, О. Галкін, Т. Заславська, А. Здравомислов, В. Култигін, В. Радаєв, Є. Садков, Є. Турунцев та ін.). У цьому ж контексті аналізується співвідношення середнього класу з андекласом (О. Балабанова), робітничим класом

(В. Беленький, В. Трушков), класом найманих робітників (З. Голенкова), класом уповноважених (О. Криштановська), класом працюючих (В. Нусратуллін), квазібюрократичним правлячим класом (О. Оболонський);

– процеси стратифікації й соціальні відносини в сучасному українському суспільстві (В. Бакіров, С. Бродська, В. Ворона, Є. Головаха, Н. Коваліско, О. Куценко, М. Макеєв, С. Оксамитна, А. Ручка, А. Хижняк, Ю. Яковенко та ін.);

– генезис середнього класу в умовах пострадянських трансформацій (О. Авраамова, О. Автономов, В. Анурін, Л. Беляєва, М. Воєйков, М. Ківінен, М. Горшков, С. Горюнова, Л. Григор'єв, Г. Дилигенський, Х. Доманьський, Б. Кагарлицький, Т. Космарська, В. Лепехин, Т. Малєва, О. Михайленок, Т. Наумова, Л. Овчарова, В. Петухов, Л. Романенко, Н. Тихонова, Л. Хахуліна, М. Чешков, А. Шанкіна, О. Шкаратан та ін.);

– соціальні проблеми становлення середнього класу в Україні (В. Бурега, Л. Бизов, В. Грицанюк, В. Козьма, І. Кіянка, В. Рябіка, Г. Світа, О. Симончук та ін.);

– економічні фактори соціально-класової стратифікації в сучасній Україні (В. Бобиль, Н. Борецька, В. Васильченко, Н. Карпачова, Е. Лібанова, Н. Лисюк, Т. Лучко, Н. Навроцька, В. Паніотто, О. Попова, Л. Щетиніна та ін.);

– сучасні тенденції розвитку середнього класу в економічній сфері українського суспільства (О. Барановський, І. Бондар, Є. Бугаєнко, В. Бідак, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Гуць, Т. Кір'ян, Н. Ковальова, В. Лич, В. Мандибура, Г. Мещанінова, Н. Сітнікова, О. Савченко, А. Саввов, О. Сологуб, М. Шаповал, Г. Ярошенко, О. Яременко та ін.).

Недостатня розробка проблеми у світлі соціальної філософії зумовила звернення до значної кількості джерел, розпорошених як у просторі (закордонні й вітчизняні дослідження), так і в часі (використання аналітичних робіт сучасних учених і науковців попередньої доби). Проте є

напрацювання за напрямками, що безпосередньо торкаються теми середнього класу в перехідному суспільстві. Насамперед, це:

– дослідження специфіки трансформаційних процесів у перехідному суспільстві та визначення подальших альтернатив його розвитку (розвідки Л. Абалкіна, Ю. Агафонова, О. Ахієзера, В. Беха, І. Бідзюри, В. Гельмана, Е. Герасимової, О. Данилова, О. Дзьобаня, С. Єрохіна, О. Злобіної, В. Іноземцева, В. Исправнікова, В. Кременя, А. Мельвиля, М. Михальченка, Н. Паніної, О. Панаріна, Г. Почепцова, І. Предборської, О. Резніка, А. Чухна, М. Шульги та ін.);

– аналіз моралі та ідеології суспільства перехідного періоду, особливостей ідентичності в ньому (В. Заблоцький, В. Кудрявцев, М. Лапін, Ю. Левада, Л. Морозова, Ю. Пачковський, Н. Скотна, В. Таран), питань історичної пам'яті й історичної свідомості (В. Вашкевич, В. Жадько);

– розгляд різних аспектів самоорганізації громадянського суспільства як підґрунтя становлення середнього класу в Україні (праці В. Андрущенко, В. Баркова, Ю. Баумана, А. Білоуса, В. Воронкової, А. Карся, І. Паська, Я. Паська, В. Полохала, Т. Розової, В. Шинкарука та ін.).

У цілому, незважаючи на злободенність проблематики феномена середнього класу, ряд принципів питань залишається дискусійним і до кінця невирішеним, а саме: які критерії його виявлення, ідентифікації та самоідентифікації; чи однорідний він, чи існує його «типовий представник»; яким чином він співвідноситься з найближчими до нього групами: елітою й незаможними; представники кримінального світу і «тіньовики»-господарники входять до нього чи ні; яка схема його генезису; які загальні умови необхідні для його зародження й розвитку; під дією яких факторів відбувається його становлення в перехідному суспільстві і чи є універсальні чинники, що сприяють його розвитку; які позитивні функції у суспільстві він виконує і в чому полягає його історична місія; середній клас – це атрибут ринкового суспільства чи він існує також і в тоталітарних державах; як сумістити його існування із загальною бідністю; середній клас – це

абсолютне благо чи йому властиві й негативні характеристики, здатні впливати на все суспільство; які ціннісні орієнтації його представників, який вплив – позитивний чи негативний – вони справляють на все суспільство і чи мають вони відмінності від ціннісних орієнтацій і моральних норм представників інших верств суспільства; які подальші перспективи середнього класу в умовах мегатенденцій сучасного світового розвитку. Невирішеність або часткове вирішення цих питань найбільшою мірою свідчить на користь актуальності обраної теми дослідження та її практичної значущості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Вибраний напрямок дослідження безпосередньо пов'язаний з цільовою програмою науково-дослідної роботи «Взаємодія конкуренції і партнерства як універсальний принцип суспільного розвитку (в контексті дослідження проблем національної безпеки)» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 17 липня 2008 р. № 660, яка діє на підставі Розпорядження Президента України «Про надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених» від 26 червня 2008 р. № 207/2008-рп. Робота також виконана відповідно до комплексної цільової програми № 0194У043134 Міністерства освіти і науки України «Вдосконалення змісту і методики викладання філософських дисциплін у вузі як фактор формування свідомості молодого спеціаліста незалежної України» та планів науково-дослідної роботи кафедри філософії Запорізького національного університету. Тема дисертації затверджена рішенням науково-технічної ради Запорізького національного університету (протокол № 4 від 20 грудня 2007 р.).

Метою роботи є розробка концептуальної моделі дослідження середнього класу як соціально-економічного і соціокультурного феномена в умовах трансформацій сучасного українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети необхідно послідовно вирішити наступні **завдання**:

– проаналізувати існуючі підходи до вивчення великих і малих соціальних утворень та їх методологічне значення для комплексного філософського аналізу середнього класу;

– визначити загальні моделі становлення та розвитку середнього класу в різних типах суспільств;

– здійснити комплексний соціально-філософський аналіз зв'язку генезису середнього класу зі змінами парадигм суспільного розвитку;

– виявити фактори, що впливають на формування соціальної структури й становлення середнього класу в умовах українського перехідного суспільства;

– виявити особливості становлення середнього класу й громадянського суспільства в Україні;

– проаналізувати й визначити перспективи розвитку середнього класу в сучасній Україні;

– виявити природні чинники, які могли б сприяти формуванню численного середнього класу в умовах українського суспільства перехідного періоду;

– виявити зв'язок конкуренції та партнерства як факторів генезису середнього класу з властивими українцям архетипічними формами ментальності;

– дослідити механізм становлення середнього класу в умовах перехідного періоду українського суспільства;

– проаналізувати взаємодію вертикалі влади й горизонталі комунікацій у процесі становлення середнього класу в Україні;

– виявити оптимальні напрямки соціальної політики української держави як фактора формування середнього класу і визначити роль місцевого самоврядування як сфери реалізації його можливостей і потенціалу в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є процес становлення середнього класу в Україні.

Предмет дослідження – концептуальні засади вивчення середнього класу в сучасному українському суспільстві перехідного періоду.

Методи дослідження. Дисертація відноситься до соціально-філософських досліджень проблем суспільства та його розвитку, тому визначення методологічної бази було зорієнтоване на комплексне розв’язання поставлених проблем і завдань, що вимагає міждисциплінарного наукового підходу. В дисертації узагальнено й використано результати наукових досліджень з філософії, соціології, економіки, політології, конфліктології, соціальної психології, культурології, причому перевага надається діалектичному, еволюційному та інституціональному підходам при врахуванні самостійного значення й взаємодоповнюваності інших загальнонаукових і спеціальних методів та підходів наукового пізнання.

У дослідженні застосовувались:

- порівняльно-критичний аналіз різних концептуалізацій феномена середнього класу в історико-філософському контексті;
- історико-філософський підхід у дослідженні середнього класу відповідно до періодів розвитку суспільства, з’ясовується логіка його розвитку, прояви загального й окремого в ньому;
- діалектичний метод у формі аналізу категорій сутності, існування, елементів, структури, системи, а також принципів і законів діалектики при аналізі різних аспектів буття суспільства в контексті становлення і розвитку середнього класу;
- системний підхід у з’ясуванні універсальних факторів становлення середнього класу (конкуренція та партнерство в єдності розглядаються як складна цілісна система, елементи якої визначаються об’єктивними умовами та суб’єктивними чинниками);
- структурно-функціональний підхід для визначення сутності, структури і змістовної спрямованості провідних функцій середнього класу;
- інституціональний підхід, у межах якого ми спираємося на теорію інституціональних матриць (у суспільстві виділяються його глибинні

структури, своєрідний «геном» суспільства, який зберігається й самовідтворюється, визначаючи специфіку суспільних підсистем – економічної, політичної, ідеологічної, а отже, і суттєві риси генезису середнього класу в різних типах суспільств і особливості факторів впливу на нього);

- соціокультурний підхід для аналізу глибинних історично сформованих і стійких соціально-ціннісних структур, що задають об'єктивні межі для трансформації українського суспільства, виявляє соціокультурний фундамент і його складові, що дозволяють пояснити відхилення реального ходу реформ і розвитку середнього класу від намічених планів;

- еволюційний підхід для визначення механізмів спадковості, змінюваності та критеріїв відбору в соціальній структурі суспільства;

- екзистенційний, антропологічний, діяльнісний підходи при дослідженні соціальних явищ;

- метод моделювання при формулюванні теоретичних конструкцій механізму становлення середнього класу на основі взаємодії конкуренції та партнерства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у створенні філософської моделі становлення середнього класу в умовах трансформацій українського суспільства, яка ґрунтується на виявленні перетворювального потенціалу, ролі та функцій конкуренції й партнерства як універсальних факторів розвитку середнього класу, результатом позитивної взаємодії яких є суспільна злагода, а її практична реалізація в механізмі формування середнього класу як соціально-економічного і соціокультурного феномена можлива через залучення вертикалі влади й горизонталі комунікацій.

У дисертації висунуто ряд положень, які конкретизують наукову новизну:

- вперше здійснено компаративний аналіз основних концепцій і підходів до вивчення середнього класу як складного соціального утворення,

до визначення його історичної місії та ролі в суспільстві перехідного періоду; виявлена методологічна роль концептів «соціальна верства» і «клас»;

– вперше виділені й запропоновані моделі становлення та розвитку середнього класу, серед яких: 1) генезис класичного середнього класу в індустріальному суспільстві, пов'язаний зі становленням держави загального добробуту та підтримкою середніх верств населення суспільства західного зразка; 2) розвиток середнього класу в постіндустріальному суспільстві під дією факторів, що призвели до деконструкції держави загального добробуту й розмивання класичного середнього класу; 3) становлення і розвиток середнього класу в Україні, який є фактором формування громадянського суспільства і пов'язаний з особливостями трансформаційних стрибків у розвитку капіталізму протягом усієї української історії;

– набуло подальшого розвитку уявлення про те, що особливості генезису середнього класу, його роль і функції в суспільстві залежать від основної соціально-економічної парадигми суспільного розвитку. Специфіка становлення середнього класу в Україні пов'язана з особливостями соціально-класової структури перехідного суспільства, що складають картину сучасної соціальної трансформації, яка з теоретичного погляду подається як результат накладення одна на одну стратифікаційних мереж: колишньої, традиційної і наново сформованої (або тієї, що складається) завдяки трансформації суспільно-економічних відносин в умовах пострадянського суспільства;

– поглиблено уявлення про основу формування середнього класу в умовах суспільства перехідного періоду, яка описується у вигляді тріади, що складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов, на підставі чого запропоновано джерела формування середнього класу в Україні з тих соціальних верств, які відповідають цим заданим передумовам, що і визначає шляхи поповнення й чинники формування, спрямовані на підтримку значної кількості представників протосереднього класу та їх поступовий перехід у середній клас;

– вперше розглянута специфіка взаємозв'язку становлення середнього класу і громадянського суспільства в Україні, що дозволило визначити головні принципи, за якими повинні проходити ці процеси; виявлені перепони на цьому шляху, пов'язані з особливостями трансформацій у перехідному суспільстві;

– виявлено, що для існування середнього класу в сучасній Україні практично відсутні необхідні умови; сьогодні мова може йти тільки про формування так званого протосереднього класу, середньої верстви, що за певних обставин і при вирішенні ряду проблем можливо перетвориться в повноцінний середній клас. Для успішного становлення середнього класу в Україні необхідно подолати ряд перешкод як теоретико-методологічного, так і соціально-економічного, соціально-політичного і соціокультурного характеру;

– вперше доведено, що природними чинниками, які могли б сприяти і навіть прискорити формування чисельного середнього класу в умовах перехідного суспільства, є конкуренція та партнерство; їх єдність є принципом суспільного розвитку, взаємозалежність, взаємозумовленість і взаємодія яких забезпечує суспільну цілісність, а їх взаємозв'язок, взаємодоповнення й оптимальне співвідношення дає поштовх для подальшого розвитку суспільства і середнього класу в ньому;

– поглиблено розуміння специфіки впливу архетипічних чинників на єдність і взаємозв'язок конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу в умовах суспільства перехідного періоду. Закріплена за допомогою архетипів у ментальній структурі народу специфіка ведення господарської діяльності в попередні часи («комунальне» / «некомунальне» середовище) зумовлює й сучасні тенденції його суспільно-економічного розвитку. Схильність того чи іншого типу суспільства або більше до домінування інституту конкуренції, при взаємодоповненні інститутом партнерства, або домінування інституту партнерства, при взаємодоповненні інститутом конкуренції, закріплена в архетипах цього суспільства як прояв

колективного позасвідомого і відбивається в суспільних цінностях, що обов'язково потрібно враховувати при конструюванні моделей становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві;

– вперше теоретично сконструйований механізм становлення середнього класу на основі соціальної злагоди, яка є результатом залучення позитивного потенціалу атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства, якими є: толерантність, діалог, компроміс, консенсус;

– вперше обґрунтований механізм практичної реалізації суспільної злагоди, як підґрунтя генезису середнього класу, через суспільно-політичну діяльність головних суб'єктів домовленості, тобто через взаємодію вертикалі влади й горизонталі комунікацій у системі суспільних координат. Держава застосовує відповідну соціальну політику до формування вагомого середнього класу, а громадянське суспільство, у свою чергу, здійснює соціальний контроль за діяльністю представників державної влади і впливає на неї через органи місцевого самоврядування;

– уточнено зв'язок становлення середнього класу і громадянського суспільства в Україні з розвитком місцевого самоврядування; здійснено аналіз місцевого самоврядування як інституту соціальної політики і як сфери реалізації інтересів середнього класу; визначені шляхи й механізми формування і розвитку інститутів місцевого самоврядування як гарантів суспільної злагоди.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів обумовлене сукупністю положень, які конкретизують наукову новизну. Результати дослідження складають певну методологічну базу для подальшої розробки проблеми й визначення сутності, стану, тенденцій, перспектив розвитку середнього класу, зокрема в умовах трансформацій соціумів. Основні результати й висновки дисертації можуть застосовуватись в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці та обґрунтуванні концепцій реформування суспільств; використовуватись державними органами, суб'єктами громадянського суспільства та іншими

соціальними суб'єктами для більш глибокого розуміння специфіки становлення соціальної структури в умовах суспільства перехідного періоду та забезпечення механізму розвитку середнього класу як критерію успішності/неуспішності проведених реформ, підвищення ефективності управлінських рішень. Результати дослідження можуть бути застосовані з метою поглиблення змісту й посилення практичного спрямування таких навчальних дисциплін, як «Філософія», «Економічна теорія», «Соціологія», «Політологія», «Теорія управління» тощо; при створенні спецкурсів для аспірантів, магістрантів і студентів з проблем суспільних трансформацій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Запорізького національного університету і кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також були оприлюднені на низці міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференцій і семінарів, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Общество и власть: возможности диалога» (Сімферополь, 2004); Четвертому міжнародному семінарі «Проблемы управления многоэтничными сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов» (Алушта, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Глобалізація та проблеми вітчизняного медіапростору» (Запоріжжя, 2005); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми» (Запоріжжя, 2005); Шістнадцятих Харківських політологічних читаннях «Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства» (Харків, 2005); I Таврійських читаннях «Отечественная философия: современные коллизии» (Крим, Донузлав, Медведево, 2005); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2005); Всеукраїнській науково-практичній

конференції «Влада і суспільство: проблеми взаємодії» (Запоріжжя, 2005); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2005); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Україна в контексті євроінтеграції» (Суми, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості євроінтеграційної політики України: політичні, економічні, соціальні, культурні, правові чинники» (Запоріжжя, 2006); Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (Запоріжжя, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 2006); II Таврійських читаннях «Анахарсис» (Крим, Донузлав, Медведево, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Концептуальні засади стратегії європейського вибору України» (Запоріжжя, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування гуманістичних цінностей молоді в контексті Болонського процесу і євроінтеграції» (Запоріжжя, 2007); Дев'ятнадцятих Харківських політологічних читаннях «Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України» (Харків, 2007); XX Харківських політологічних читаннях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи» (Харків, 2008); Науково-практичній конференції «Національно-культурні традиції України в контексті європейської інтеграції» (Запоріжжя, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 2008); Міжнародній науковій конференції «Філософія гуманітарного знання: раціональність і духовність» (Чернівці, 2008); Міжнародній науковій конференції «Туркменистан в представлениях иностранных путешественников» (Туркменістан, Ашгабат, 2009).

Публікації. Основні ідеї та результати дослідження викладено у 2 одноосібних монографіях, 39 статтях в наукових фахових виданнях,

затверджених ВАК України, 28 матеріалах і тезах конференцій, 1 заключному звіті про НДР.

Кандидатська дисертація на тему «Конкуренція як принцип суспільного розвитку: соціально-філософський аналіз» була захищена в 2004 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Структура і обсяг дисертації зумовлені логікою відповідно до поставленої мети та комплексу завдань. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків та списку використаних джерел (560 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 423 сторінки, із них основна частина – 367 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

1.1. **Методологія аналізу соціальної структури суспільства**

Необхідною умовою методології аналізу великих і малих соціальних утворень, у контексті дослідження специфіки становлення середнього класу в перехідному суспільстві, є по-перше, уточнення категорії «соціальна (соціально-групова, соціально-класова) структура», по-друге, уточнення поняття «клас» і розмежування його з поняттями «верства» і «страта», по-третє, виділення підходів до визначення сутності поняття «соціальний клас», по-четверте, виявлення специфіки аналізу соціально-класової структури сучасного постіндустріального суспільства.

У межах суспільствознавчої думки, яка розвивалася в СРСР у марксистській версії і яка зберегла чимало прихильників у державах, що виникли на його території, *соціальна структура* трактується як взаємозв'язок і взаємодія груп індивідів, як сукупність верств [192], як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих одна щодо одної соціальних спільностей, верств, груп, а також відносин між ними, тобто розглядається як щось рівнозначне стратифікації [53]. При такій інтерпретації аналіз соціальної структури зводиться до опису групової (прошаркової, класової) структури суспільства. Більше того, за цим підходом класовий поділ виявляється найсуттєвішим, субстанціональним, таким, що володіє універсальною пояснювальною спроможністю: передбачається, що майже все, починаючи від геополітичних реалій до щоденних інтеракцій людей, може бути редуковане до класового поділу й класових інтересів суб'єктів соціальних процесів [294, с. 49].

Польський соціолог *П. Штомпка виділяє чотири рівні соціальної структури.*

Перший рівень, досліджений у працях Е. Дюркгейма та послідовників структурно-функціональної школи, – *нормативний*. Це – мережа зовнішніх щодо окремого індивіда правил, норм, цінностей, інститутів, що забезпечують належну, очікувану поведінку та застерігають будь-які відхилення від неї. Нормативна структура накладає на дії акторів суттєві обмеження і впливає на їх реальну поведінку.

Другий – ідеальний рівень, описаний представниками феноменологічної соціології, являє собою закріплену у відповідних доктринах та ідеологіях, сукупність ідей, вірувань, зразків і конвенцій, що стосуються реальності, а також зовнішніх щодо людей дій. У своєму повсякденному житті індивіди безперервно співвідносяться з регулятивними конвенціями і зразками, однак більшість із них існує неявно, а їх розкриття зовнішнім спостерігачем завжди ускладнене.

Третій рівень, до якого зазвичай апелюють прихильники теорій обміну, символічного інтераціоналізму, біхевіоризму й мережевого аналізу, – це *рівень дій*. У цьому випадку предметом вивчення стають мережі взаємодій або взаємоорієнтовані і взаємовинагороджувані вчинки індивідів.

Четвертий рівень, що був у центрі теоретичних досліджень К. Маркса, М. Вебера та їх послідовників, *пов'язаний з класовою і груповою структурою суспільства, стратифікацією та мобільністю*, тобто з нерівним доступом до ресурсів і з місцем індивідів в ієрархічних структурах виробництва, споживання, престижу. Обмежувальні властивості цього рівня очевидні, оскільки актори обділені вже самим фактом нерівномірної локалізації ресурсів у диференційованому й стратифікованому просторі [294, с. 49-50].

В ідеалі соціально-групова структура суспільства покликана забезпечувати:

а) відносну рівність життєвих шансів або можливостей громадян реалізувати свої здібності й особисті ресурси;

б) меритократичний принцип розподілу доходів, матеріальних і соціальних благ, основою якого є заохочення більш складних, більш відповідальних та ефективних видів діяльності;

в) відносну свободу вибору особистих траєкторій соціальної мобільності, свідченням якої є достатня інтенсивність професійних, посадових і територіальних переміщень, насамперед висхідна мобільність представників нижчих і середніх верств;

г) достатню самостійність акторів у виборі способів виконання своїх соціальних ролей і реалізації творчих задумів (у будь-якому випадку, в достатньо складних галузях діяльності).

Соціальна структура, яка володіє такими ознаками, на думку Т. Заславської, потенційно сприяє раціональному розподілу ролей і статусів між індивідами й групами, а також більш ефективному виконанню складних і суспільно значимих ролей. Сприйняття більшістю громадян соціальної структури як справедливої й легітимної підтримує культурну інтеграцію суспільства, розвиток соціальної терпимості, партнерські відносини між групами і верствами та стабільність соціально-політичної системи [197, с. 9].

У контексті трансформаційних реформ інституціональна система суспільства відіграє роль «провідної», а соціально-групова структура – «похідної». Перша з цих структур, як зазначає Т. Заславська, представлена сукупністю прийнятих у певному суспільстві соціально-правових норм і правил. Вона розміщена ближче до «поверхні» життя, більш прозора й доступна для зовнішнього управління, ніж друга. Проте, всупереч поширеній думці, удосконалення суспільних інститутів є не головною, кінцевою метою реформ, а, в першу чергу, – інструментом досягнення більш фундаментальних цілей, що полягають у вдосконаленні соціально-групової структури й зростанні людського потенціалу суспільства [197, с. 11].

Засади соціальної стратифікації. Соціальна стратифікація – це існування соціальних нерівностей серед різних груп у суспільстві. Чотирма

базовими системами стратифікації є рабство, касты, земельна власність і класові розбіжності.

Поняття «клас» – це найважливіший компонент при аналізі стратифікації в індустріальних суспільствах.

Зауважимо, що в сучасній науці співіснують усі три категорії – ***клас, верстви, страти***, які часто використовуються багатьма авторами як синоніми. Але ці поняття не взаємовиключні, а скоріше – взаємодоповнюючі.

У різноманітності взаємодії особливу роль відіграють форми, що об'єднують людей у соціальні спільноти. Цей зв'язок виникає на основі потреби солідарності, координації сумісних дій. Соціальні спільноти є дійовим об'єднанням безлічі людей, які беруть участь у тих або інших суспільно-економічних і культурних процесах, ведуть ту чи іншу сумісну діяльність і, отже, так чи інакше пов'язані один з одним.

Соціальна спільність, побудована на зв'язках, обумовлених необхідністю об'єднання, солідарності, погодженості спільних зусиль, називається соціальною групою. Серед соціальних груп особливе місце займають статусні верстви – групи, класи. Вони представляють собою відносно великі спільноти, що склалися на основі соціальної нерівності й володіють низьким внутрішнім соціальним контролем, який однак може підвищуватися в міру усвідомлення особистостями своєї належності до статусної групи. Підставою для виділення соціального прошарку є не будь-яка ознака, а лише та, що об'єктивно набуває в певному суспільстві ранговий характер. Інакше кажучи, верства виділяється на ґрунті особливо значимої в розумінні суспільства характеристики, проходячи через ідентифікацію, детермінується соціальними нормами й підтримується загальним консенсусом. Соціальні верстви являють собою соціальну групу, члени якої об'єднані за певними спільними ознаками й мають однаковий статус [399, с. 29].

В аналізі стратифікації найбільш важливе значення має поняття «соціальна верства». Різні форми використання благ і відтворення статусного

становища формують у представників різних соціальних прошарків неоднаковий спосіб життя, який відрізняє членів однієї спільноти від представників інших соціальних груп. Домінуюча роль способу життя виявляється в тому, що та чи інша верства стає носієм умовностей, які підтримують її і, як наслідок, зберігають її як таку. **Саме верства є соціальною засадою формування класу.**

Поняття «соціальна верства» і «клас» взаємозалежать один від одного. Поділ суспільств на верстви існував навіть у найпримітивніших системах, тобто ще на рівні общинного ладу. Чим вищого економічного й культурного рівня розвитку досягало суспільство, тим чіткіше проявлялися різні сторони соціальної нерівності між людьми. Прикладом цього є *середній прошарок, що виступає історичним наступником третього стану* [399, с. 29-31].

Стосовно уточнення категорій «страта» і «клас» зазначимо таке. Німецький політолог, соціальний філософ і соціолог Р. Дарендорф наголошував на тому, що страти утворюють ієрархічну систему (ієрархічний континуум), відрізняючись одна від одної поступовими відмінностями, а «клас – це завжди категорія, призначена для аналізу динаміки соціального конфлікту та його структурних коренів, тому його можна чітко відрізнити від страти як категорію, що описує ієрархічні системи в певний момент часу [527, с. 76]».

Р. Дарендорф висунув ідею аналізу суспільства не як статичної й стабільної системи, що перебуває в рівновазі, а як системи, що переживає зміни, насамперед у процесі постійних великих і малих конфліктів політичного, соціального, національно-расового та іншого характеру. На його думку, саме такі конфлікти і визначають форми й характер усіх соціальних змін у суспільстві, а тому потрібно вивчати закономірності подібних соціальних змін відносно конкретних часових, національних, територіальних та інших обставин. Класова боротьба в Р. Дарендорфа асоціюється з різновидом конфлікту [391, с. 6].

І. Краус розмежував стратифікацію і класовий поділ таким чином. «Стратифікація й класовий поділ – різні структури відносин. Стратифікація – поняття описове, що припускає деяке упорядкування членів суспільства на основі якогось відповідного критерію – доходу, освіти, способу життя, етнічного походження. ...Класи... є конфліктними групами, які, об'єднуючись, заперечують існуюче розділення влади, переваги та інші можливості. ... Класи формуються тоді, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як схожі з інтересами решти тієї ж сукупності, а також із тими, що від них відрізняються і протистоять інтересам іншої сукупності осіб... [541, с. 12]».

Е. Гідденс розрізняє терміни «стратифікація» і «класова структура» дещо інакше. Родовим поняттям є «стратифікація», а видовим – «класи», що позначає одну з чотирьох систем стратифікації. Аналізуючи проблеми стратифікації й нерівності в західних суспільствах, дослідник називає основні соціальні групи класами («вищий клас», «середній клас», «нижчий клас»), які не протистоять один одному, а складають певну соціальну ієрархію [126, с. 112-123].

На думку Н. Коваліско, узагальненим поняттям для наукового вивчення простору нерівності й розуміння відносин між людьми щодо розподілу влади, власності, престижу, привласнення всіх видів ресурсів є соціальна стратифікація [235, с. 139], яку можна визначити як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей [126, с. 112].

Найбільше на розробки, пов'язані з проблематикою соціально-класової структури, вплинула теорія стратифікації П. Сорокіна. Соціальна стратифікація – це диференціація певної сукупності людей (населення) на класи згідно з ієрархічними рангами, що втілюється в існуванні вищих і нижчих верств. Основа й суть стратифікації полягає в нерівномірному розподіленні прав і привілеїв, відповідальності й обов'язків, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу членів тієї чи іншої спільноти. Незважаючи на всю різноманітність форм стратифікації, можна

виокремити три домінуючі – економічну, політичну та професійну. Люди, які належать до вищої страти за одним із параметрів, зазвичай зараховуються до вищих страт і за іншими характеристикам [425, с. 297-373].

Незалежно від того, займаємося ми вивченням економічної, політичної або професійної стратифікації, як стверджував П. Сорокін, ми завжди повинні звертати увагу на два різні явища: на піднесення чи занепад групи в цілому, а також на збільшення і зменшення стратифікації всередині групи. У першому випадку маємо справу зі зростанням добробуту, впливу або професійної репутації соціальних груп, як, наприклад, тоді, коли говоримо про занепад аристократії й піднесення буржуазії. У другому випадку звертаємо увагу на збільшення чи зменшення висоти й крутизни стратифікаційної піраміди залежно від достатку, впливу чи професійного престижу всередині групи серед її членів, як, наприклад, тоді, коли стверджуємо, що нині стратифікаційний профіль негритянського населення Америки є більш яскраво вираженим, ніж на початку ХХ ст. [237, с. 385].

Групи й цілі суспільства, на думку вченого, слід розділяти відповідно до наявних відмінностей в інтенсивності й загальності соціальної мобільності. Можуть існувати такі стратифіковані суспільства, у яких вертикальна мобільність практично відсутня, і такі, де вона велика.

П. Сорокін наполягав на тому, щоб соціальну мобільність вивчати як форму соціального обміну. В першу чергу соціальна мобільність розглядає не становище індивідів (їх місце) в суспільстві, а обмін між соціальними групами. Сприяючи циркуляції індивідів у соціальному просторі, такий обмін збільшує або зменшує питому вагу й силу тих груп і страт, між якими вони переміщуються [237, с. 389].

На думку американського вченого М. Гордона, категорія «соціальні класи» може застосовуватися щодо поділу провідних статусів, які стратифікують товариство (спільноту). У динамічному взаємовпливі всіх стратифікаційних відмінностей економічні чинники відіграють важливу роль,

хоча й інші фактори теж суттєво проявляються в класифікації населення [536].

Таким чином, структурованість суспільства є об'єктивною закономірністю. Найважливіші елементи соціальної структури сучасного суспільства – це класи.

Людське суспільство поділяється на соціальні класи у відповідності до найбільш загальних основ (критеріїв), за які найчастіше береться не лише рівень доходів, але й характер виконуваної роботи, освіта й навіть місце проживання. До характерних ознак соціального класу можуть бути віднесені:

- наявність відповідного соціального статусу;
- вид діяльності;
- рівень освіти;
- розмір доходів;
- схильність до стереотипізації поведінки;
- відкритість меж класу як можливість переходу з одного в інший

[95, с. 24].

Отже, в узагальненому вигляді можна стверджувати, що в сучасній науці соціальні класи визначаються як великі групи людей, об'єднані спільністю місць, які займають у межах економічної системи, а також позицій в континуумі ставлення до влади, експлуатації та рівності. Соціальні класи – це однорідні й відносно стабільні, ієрархічно організовані суспільні групи, які мають спільні інтереси, ціннісні орієнтації й поведінкові стереотипи [42, с. 90-100].

Класові системи відрізняються від рабства, каст і станів чотирма основними аспектами [259, с. 129]:

- 1) класові системи гнучкі й мінливі;
- 2) значною мірою класові позиції відкриті для їх досягнення;
- 3) належність до класу зумовлена економічно;
- 4) класові системи великомасштабні й мають знеособлений характер.

У дефініцію «клас» різні автори вкладають різний зміст.

Й. Шумпетер розрізняв суспільний клас як: 1) реальне явище, що існує «незалежно від діяльності дослідників»; 2) живий організм, істота, яка думає, має відчуття та діє (тобто цілісне, динамічне утворення); 3) категорію, «зобов'язану своїм існуванням класифікаторській діяльності дослідників [396, с. 23]». До речі, останню вчений вважає блідою абстракцією класу як реального явища.

Однією з причин суб'єктивного сприйняття поняття «клас» як «блідої абстракції» Й. Шумпетер уважав:

а) відсутність протягом тривалого часу належного інтересу до визнання й розуміння суті класів;

б) неузгодженість позицій різних учених щодо проблеми, пов'язаної з трактуванням природи економічного інтересу в цілому й класового інтересу зокрема [509].

У Й. Шумпетера є позиція, якою він заперечує існування класів як замкнених структурних утворень. Учений наголошує на існуванні реальної тенденції до класової мобільності, визнає можливість переходу суб'єктів ведення господарства з одного соціального становища в інше, що, до речі, є елементом мотивації до праці, чинником формування середнього класу [396, с. 25].

Однією з головних проблем для Й. Шумпетера в його розумінні сутності класу як феномена, складного інституту соціально-економічних відносин, було питання про критерії й ознаки, що дозволяють виділити певну соціальну групу, говорити про неї як про цілісне утворення, клас. На провідне місце серед таких критеріїв і ознак учений висуває три, що, на його думку, є визначальними: подібність умов життя, схожість соціального становища, самоусвідомлення, підкреслюючи, однак, що саме «подібність умов життя й соціального становища створили схожість життєвих філософій і ціннісних суджень щодо соціальних явищ [511, с. 58]». На основі цього він тлумачить клас як «маси індивідів, які об'єдналися навколо групового

стандарту й формують певну психологічну єдність, суспільний клас [511, с. 722]».

Класи виникають через нерівність у володінні й контролі за матеріальними ресурсами. Що стосується класової позиції індивіда, зауважує Е. Гідденс, то вона, принаймні в деяких аспектах, досягається людиною, а не просто дається їй при народженні. Н. Смелзер, аналізуючи це поняття, зауважує, що клас зумовлений існуванням ряду соціальних груп, які мають нерівний доступ до матеріальних благ, влади й неоднаковий престиж: становище, яке вони займають у суспільстві, інколи робить їх впливовими політичними групами [399, с. 30].

Згідно з переконаннями французького соціолога Р. Вормса, клас охоплює всіх тих, хто належить до одного й того ж рангу, однієї й тієї ж соціальної сходинки, якою б не була їх професія (господарі підприємств, директори й офіцери є представниками різних професій, але складають один вищий клас).

На думку американського соціолога М. Гордона, класи базуються на трьох перемінних: економічній владі, соціальному статусі, політичній владі.

П. Бурдьє характеризує клас як сукупність агентів зі схожою позицією в соціальному просторі. Соціальний простір утворюється при цьому цілою низкою силових полів – політичним, економічним, соціальним, культурним і символічним. Р. Сентерс підкреслює, що суспільний клас є тим, чим люди його колективно вважають [399, с. 31].

Д. Лейн пояснює соціальний клас як групу людей, які мають рівні життєві шанси за своєю причетністю до ринку і власності [272, с. 19].

Для сучасного розуміння категорії «*клас*» поряд з такими основними його елементами, як місце в суспільному виробництві, відношення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, частка суспільного багатства, яка споживається, рівень реалізації владних функцій, престиж у суспільстві, важливе значення має *корпоративна свідомість*.

Корпоративна свідомість являє собою історично зумовлений рівень усвідомлення членами соціальної групи свого становища в системі існуючих суспільних відносин, а також своїх корпоративних потреб та інтересів. Це поняття характеризується тісним взаємозв'язком політико-психологічних та ідеологічних елементів.

В. Самєдов переконаний, що *розвиток корпоративної свідомості охоплює три умовно виділені рівні: типологічний* (представники соціальної групи ідентифікують себе й один одного за зовнішніми ознаками і фіксують свою зовнішню схожість, але відсутнє усвідомлення єдності й спільності інтересів); *ідентифікаційний* (з'являється групова самосвідомість на рівні первинної спільноти, пов'язаної із загальними умовами життєдіяльності, а також потребами й інтересами); *рівень солідарності* (виникає усвідомлення інтересів великої спільноти і своєї приналежності до неї) [399, с. 31].

Акцентуючи на актуальності класового аналізу суспільства, що трансформується, український соціолог О. Куценко розглядає соціальний клас як «різновид соціальних акторів, які акумулюють соціальну силу в просторі суспільних відносин, що виникає з нерівно розподілених у полях соціального простору діяльнісно-структурних потенціалів, набуває стійкості, консистентності, просторово-часової визначеності і здатності активно впливати на суспільство [263, с. 123]».

В. Іноземцев у своєму дослідженні виходить із гранично широкого розуміння класу як «великої групи людей, об'єднаної цінностями й інтересами, відмінними від цінностей і інтересів інших суспільних груп. Беручи до уваги те, що такі цінності й інтереси можуть мати як матеріалістичну, так і нематеріалістичну природу, ми робимо висновок, що поняття класу однаково може застосовуватися як стосовно доекономічної та економічної, так і щодо постеконічної епох соціального прогресу. Відповідно до цього підходу, будь-яке суспільство є класовим [208, с. 48]».

Учений зазначає, що переходи від одного типу суспільства до іншого в межах економічної епохи виявляють наступні закономірності.

По-перше, будь-яка соціальна трансформація (за винятком переходу від архаїчного суспільства до традиційного, який відбувся, зрештою, в межах доекономічної епохи) характеризувалася тим, що два основні класи попереднього суспільства втрачали свою першорядну роль і швидко спускалися до статусу невливової соціальної групи.

По-друге, з кожним новим етапом розвитку економічного суспільства посилюється соціальна роль тієї верстви, яка в кінцевому підсумку містить у собі елементи нової суспільної структури.

По-третє, протягом усієї історії економічної епохи вища страта стає *de jure* все більш досяжною й демократичною, все менш елітарною й закритою, але, разом з тим, *de facto* виявляється все більш вузькою й замкнутою [208, с. 53-54].

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення поняття «соціальний клас», у суспільствознавстві в цілому можна виділити три класичні напрямки: марксизм, веберіанство і функціоналізм, які є складовими стратифікаційної теорії [327, с. 35; 126, с. 112-123].

Відповідно до стратифікаційного підходу соціальні класи є певним видом соціальних страт (верств, груп). Під соціальними верствами (стратами) розуміються всі соціально-економічні групи, що мають різне місце в структурі глобальної соціальної системи, між якими існує соціальна нерівність [130, с. 17]. Слід пам'ятати й про багатомірність соціального простору, який має різні критерії диференціації (за статтю, віком, родом занять тощо) [424, с. 65-69].

За **марксизмом**, залежно від визначального способу виробництва в межах конкретної соціальної структури, розрізняють і суспільні класи. В «Убогості філософії» К. Маркс вказував: «Економічні умови перетворили спочатку масу народонаселення в робітників. Панування капіталу створило для цієї маси однакове становище й спільні інтереси. Отже, ця маса є вже класом стосовно капіталу, але ще не для себе самої. У боротьбі ...ця маса згуртовується, вона конструюється як клас для себе [301, с. 183]». Згідно з

марксистською методологією становище, яке займають різні класи (групи) у суспільстві, переважно визначається системою економічних відносин. Тобто економічний критерій класики марксизму брали за основу поділу на класи.

«Матеріалістичне розуміння історії виходить з того положення, що виробництво, а за ним і обмін його продуктів, становлять базис будь-якого суспільного устрою; що в кожному суспільстві, яке виникало в історії, розподіл продуктів, а разом з ним і поділ суспільства на класи чи верстви, визначається тим, що і як виробляється, як ці продукти виробництва обмінюються [303, с. 210]». «...Причини всіх суспільних змін і політичних переворотів треба шукати не у філософії, а в економіці відповідної епохи, оскільки суспільні класи є в кожний певний момент продуктом відносин виробництва й обміну, словом – економічних відносин своєї епохи [304, с. 26]». За марксистським розумінням, «...із відповідної форми матеріального виробництва випливає ... відповідна структура суспільства [305, с. 279]».

К. Маркс поділяє населення на тих, хто володіє власністю на капітал і засоби виробництва, і тих, хто не володіє такою власністю. К. Маркс і Ф. Енгельс визнавали наявність верств і груп, які не вписувалися у дво- або тримірну класову модель (селяни, наймані керівники, чиновники, інтелігенція та ін.), однак їх відносили до пережитків докапіталістичних епох, приречених в міру розвитку капіталізму на злиття з рештою класів [424, с. 506].

К. Маркс доводить, що класи виникають «внаслідок існування усякий раз наявних матеріальних умов, які чисто фізично відчуються і при яких суспільство в кожен певну епоху виробляє й обмінює необхідні засоби буття [303, с. 111]».

Класи – це сукупність людей, які виконують одну й ту ж функцію в організації виробництва. Саме тому для виникнення класів, що володіють самосвідомістю, на відміну від інших колективів людей, які мають спільну долю, потрібна відповідна сукупність умов, до якої належить наявність

комунікаційної мережі, що об'єднує членів класів, достатньої концентрації людських мас, спільного ворога й певної форми організації. Класи, які володіють самосвідомістю, виникають тільки в тому випадку, коли присутня конвергенція «ідеальних» і «матеріальних» інтересів (за визначенням М. Вебера), тобто по'єднання економічних і політичних вимог з моральними та ідеологічними потребами [237, с. 12].

К. Маркс уважав аксіомою, що можливість виникнення класового конфлікту притаманна кожному диференційованому (поділеному на класи) суспільству, оскільки таке суспільство систематично породжує зіткнення інтересів між особами й групами осіб, які мають різне становище в структурі суспільства, особливо маючи на увазі їх причетність до засобів виробництва [237, с. 10-11].

Таким чином, у марксизмі постулюється економічна основа класоутворення, а класова боротьба визначає всі подальші зміни в соціально-політичному й духовному житті суспільства.

Однак, на думку К. Поппера, суспільна практика переконує, «...всупереч пророцтву Маркса про те, що суспільство ділиться строго на два класи, ми помічаємо, що, згідно з його власними припущеннями, може виникнути й така класова структура: 1) буржуазія; 2) великі землевласники; 3) середні й дрібні землевласники; 4) сільські робітники; 5) новий середній клас; 6) промислові робітники; 7) люмпен-пролетаріат. (Зрозуміло, можуть виникнути такі соціальні групи, які є комбінаціями перерахованих класів). Більше того, виявляється, що при цьому може бути підірвана єдність класу промислових робітників [368, с. 171-173]». Саме у цьому контексті слід звернутись до напрацювань М. Вебера.

Веберіанство. М. Вебер [107], слідом за К. Марксом, трактував класи як групи з економічним базисом. На відміну від К. Маркса, М. Вебер не ділив суспільство тільки на два класи, не зводив усе до домінування економічного чинника в поділі суспільства, а припускав більш складну соціальну стратифікацію. К. Маркс позиціонував класи в системі виробничих відносин,

а М. Вебер – на ринку праці. Хоча М. Вебер і використовував для деяких своїх цілей дихотомічну модель, у своїх основних тезах він наполягає на плюралістичній концепції класів. Дві головні групи – *Besitzklassen* і *Erwerbsklassen* – він розрізнявав за двома критеріями. По-перше, тип власності, яка застосовується для отримання прибутку; по-друге, тип послуг, що надаються на ринку. Поряд із поділом на два типи – створення власності (рантьє) й придбання (клас підприємців) – види власності дуже різняться й можуть продукувати різні інтереси залежно від різновиду власності, зокрема таких, як житлові будинки, майстерні, землі сільськогосподарського призначення та будь-які об'єкти, які можна обміняти на гроші. Отже, підхід Вебера спрямований на виділення стільки класів, скільки існує форм власності [168, с. 53]. Заперечуючи К. Марксу, М. Вебер зауважував, що основним критерієм для виділення класів має бути господарський інтерес їх представників, але при цьому наявність власності на засоби виробництва або її відсутність не обов'язкова. Такий підхід став головним у сучасній науці. *Саме з праць М. Вебера в науці поширилося поняття «середній клас» або «середні верстви».* Хоча про «проміжні верстви» свого часу писав і К. Маркс.

М. Вебер певною мірою модифікує й розвиває його підхід, проте висуває і власні критерії поділу на класи. За ним класові відмінності ґрунтуються не тільки на відмінностях у причетності до засобів виробництва, але й на таких, як професіональна майстерність чи кваліфікація (життєві шанси), які впливають на види робіт, отримувані людьми. Учений враховував і таке мірило, як ємкість ринку, основними джерелами якого є капітал і освіта (кваліфікація). Таким чином, згідно з цією позицією, класи утворюються залежно від наявності власності на капітал і від того, наскільки користуються попитом на ринку праці освітній потенціал, професія і кваліфікація, якою володіє та чи інша особистість.

На думку М. Вебера, «соціальними класами є: а) робітничий клас у цілому, який тим більше стає таким, чим більше стандартизується процес праці; б) дрібна буржуазія; в) інтелігенція і спеціалісти (техніки різного роду,

представники розумової праці, працівники адміністрації), що не володіють власністю, але внутрішньо надзвичайно диференційовані відповідно до витрат на набути ними підготовку; г) привілейовані класи, що стали ними завдяки власності й освіті [107, с. 303]». Тобто, дослідник поділяє суспільство на чотири класи: 1) клас власників капіталу; 2) клас інтелектуалів, менеджерів і адміністраторів; 3) традиційний дрібнобуржуазний клас; 4) робітничий клас [105, с. 147-156; 107, с. 302-310].

Веберівська теорія стратифікації відрізняється від класової теорії К. Маркса тим, що М. Вебер увів додаткову структурну категорію «статусної групи» (status group).

Класифікація людей на такі групи базується, скоріше, на статусі (моделі) їх споживання, а не на їх місці в ринкових відносинах чи в процесі виробництва.

На відміну від класів, які можуть бути або не бути об'єднаними товариствами (спілками), статусні групи зазвичай є спілками людей, яких зближує уявлення, що характеризує їх спосіб життя, або ж повага до них із боку інших осіб. З цим пов'язана також і можливість обмежень соціальних зв'язків з тими групами, які не належать до їх кола, а звідси й передбачувана соціальна дистанційованість від тих, хто стоїть нижче.

Статусна група може існувати лише стільки, скільки інші визнають престиж її членів або ж, навпаки, не визнають їх авторитет, що віддаляє їх від решти соціальних акторів і встановлює неминучу соціальну дистанцію між «ними» і «нами».

Емпірично існує сильна взаємозалежність між становищем у соціальному класі та в статусній соціальній групі. Особливо в капіталістичному суспільстві, де економічно висхідний клас з часом набуває також і високого статусу; хоча й ті, що володіють власністю (заможні), й ті, що не мають її (незаможні), можуть належати до однієї й тієї ж статусної групи [237, с. 87].

Отже, на політичну поведінку людей може впливати страх втратити свій статус або ж їх обурення від того, що їм не подаровано статус, якого вони, на їхню думку, заслуговують; такий вплив може бути настільки ж сильним, як і класово зумовлені форми політичної поведінки.

М. Вебер переконаний, що кожне суспільство поділене на групи й страти з різним способом життя і світоглядом так, як воно розділяється на класи. Проте іноді як у статусних, так і в класових групах може відбутися зіткнення інтересів, буває, що їх члени можуть визнавати досить стійкі форми панування й підлеглості [237, с. 88].

Отже, якщо К. Маркс у першу чергу зосереджував увагу на власності на засоби виробництва і на відношеннях відчуження й експлуатації, які виникають на цій основі, то М. Вебер наголошував на чинниках, пов'язаних не тільки з виробничими, але й відносинами розподілу. Він вважав, що ресурси, на базі яких можуть формуватися класові позиції, вкорінені не тільки у власності, контролі над засобами виробництва, але й у кваліфікації, професійній освіті [232, с. 58-59]. Крім того, дослідник наголошував на значимості ресурсів статусу й пов'язаних з ним привілеїв, ресурсів життєвого стилю та членства в політичній партії у формуванні класової позиції [105].

Наприкінці 50-х початку 60-х років ХХ ст. виникає *функціональний (структурно-функціональний) напрямок* у дослідженні соціальної та економічної нерівності, авторами якого стали американські вчені К. Девіс і У. Мур [528].

Уперше пояснення нерівності було запропоноване Е. Дюркгеймом. У роботі «Про розподілення суспільної праці» (1893) він дійшов висновку, що в усіх суспільствах одні види діяльності визнаються більш важливими, ніж інші. Другий аспект його теорії полягає у твердженні, що люди по-різному талановиті – деякі з них більш обдаровані, ніж інші. При навчанні ці відмінності посилюються. Він переконаний, що в процвітаючому суспільстві найталановитіші мають реалізовувати найбільш важливі функції. Для

залучення найкращих і обдарованих суспільство повинно сприяти соціальній винагороді їх заслуг.

У 1954 р. К. Девіс і У. Мур опублікували теорію, розроблену на основі даної концепції. Як і Е. Дюркгейм, вони вважали, що нерівність допомагає суспільству забезпечити такі умови, в яких вкрай важливі види діяльності виконують найбільш умілі. Особливо значимі види діяльності відрізняються від особливостей соціальної системи. Посади, суттєві в одному суспільстві, можуть бути непотрібними для іншого. Однак деякі функції залишаються основними для всіх суспільств. До них належать релігія, управління й технології.

У межах цього напрямку відбувається конструювання безперервних шкал соціально-професійних позицій, що володіють різним престижем.

За трьома напрямками розвитку стратифікаційної теорії сформувалися *три основні підходи до аналізу соціальної структури суспільства: марксистський, майновий і концепція класу службовців* [327, с. 39].

Марксистський підхід, що ґрунтується на позиціях економічного детермінізму, за яким домінуючим класовим критерієм є відношення власності на засоби виробництва, що є ядром виробничих відносин, найчастіше застосовується при аналізі середнього класу, оскільки дозволяє розглядати наслідки трансформацій і змін форм власності, які відбуваються в економіці й характерні власне перехідній економіці, та аналізувати проблеми й перспективи зміни соціально-класової структури під впливом названих вище перетворень в економічному базисі [326, с. 40].

Основою *майнового підходу* є визначення кількісної межі для зарахування до відповідного класу за середньоподушним доходом (що є вторинною ознакою класу). Проте в таку сукупність можуть потрапити представники різних класів.

Популярною за кордоном є *концепція «класу службовців»* [133, с. 145].

Стосовно перспектив класового аналізу в цілому, то слід наголосити на такому аспекті цієї проблеми. З початку 1980-х років у західній науці з'являються думки щодо «кінця класу», «смерті класу» [67; 525; 549] тощо. Однак наукові дослідження 1980-90-х років, подані в працях Дж. Голдторпа, Е. Райта, Дж. Еванса та ін., свідчать, що класи продовжують відігравати важливу роль у соціальних процесах, до того ж ідентифікація індивіда з певним класом залишається достатньо високою [544; 531; 560; 534; 537; 530; 532].

Отже, *концепт класу є досить значимим у сучасному перехідному суспільстві*. Концепт класу розуміється О. Куценко як такий, що відображає соціальну силу великих соціальних утворень, які мають нерівне порівняно з іншими становище стосовно головних соціальних ресурсів, що й визначає їхні життєві шанси, своєрідні диспозиції та практики, соціальні домагання, соціальні можливості спільних діянь з метою зміни й закріплення своїх шансів. Соціальна сила класових утворень відображає їх культурно-діяльнісний потенціал і зумовлена сукупністю таких чинників:

- доступні комбінації соціально значимих ресурсів і відповідних соціальних позицій або місце в просторі нерівного розподілення таких ресурсів;

- подібність життєвих шансів, які стимулюють потребу в їх збереженні або зміні;

- особливості соціальної свідомості й соціальної практики, в яких знайшли своє відображення опозиція та солідарність у просторі соціальних нерівностей, а також характер соціальних домагань щодо володіння певними ресурсами й певним місцем у просторі відносин;

- здатність діяти солідарно або ж подібним чином у прагненні змінити чи захистити свої життєві шанси [262, с. 8-9].

Щодо аналізу соціально-класової структури сучасного постіндустріального суспільства, варто виділити деякі твердження.

У зв'язку з тим, що власність усе більше витісняється, контроль стає не функцією капіталу, а технічною компетенцією професійних робітників – осіб найманої праці з постійною платнею, тобто представників середньої верстви, Дж. Гелбрейт, Д. Белл і Т. Парсонс дійшли висновку, що традиційна теорія класів повинна бути замінена професійною системою, основою якої є індивідуальні досягнення і в якій статус соціальної верстви ієрархічно конститується її функціональним значенням [399, с. 31]. У західній науці існує думка, що в постіндустріальному суспільстві клас усе більше втрачає властивий йому смисл і як форма ідентифікації, і як пояснювальний концепт [548].

Спираючись на нові емпіричні реалії, в останні десятиліття в дослідженнях соціальної структури суспільства сформувався й активно розвивався новий науковий напрямок, який Н. Тихонова розглядає як особливий різновид неомарксизму – **ресурсний підхід**. За основу стратифікації беруться обсяг і структура ресурсів (капіталів, активів), якими розпоряджаються індивіди і які не зводяться лише до традиційного економічного капіталу, але й до суми економічного, людського, владного капіталів. Представники цього напрямку зосереджують увагу на тому, що великого значення в мінливих умовах набули нові види ресурсів – породжені характером соціалізації, поведінки, спільного рівня культури тощо, що вивчалися раніше тільки як наслідок економічного статусу, а також фізіологічного (здоров'я, вік, стать), символічного та інших ресурсів [452, с. 34].

До традиційних форм власне економічного капіталу, роль якого в стратифікації визнавалася послідовниками марксистської і веберіанської наукових шкіл, в останні десятиліття додалися не лише владний (адміністративний), але й людський капітал.

Своєрідним виявом методології, що переживає кризу, стала концепція еліт, яка, як стверджував Е. Гідденс, є особливою відмовою від класового аналізу й протиставленням уже не класів, а «еліти» й «маси».

Поява концепції еліт відбиває чисельне зростання вищих класів і зміни в їхньому складі завдяки державним службовцям, топ-менеджерам приватних компаній та ін. Вищий клас зник і в найбільш популярній на Заході класовій схемі сучасного суспільства, запропонованій Дж. Голдторпом [340, с. 33].

Змінився й середній клас. Нині середні верстви розрослися настільки, що почали втрачати свою якісну специфіку і на зміну «класичному» середньому класу прийшли «старий» та «новий» середні класи.

К. Поппер під новим середнім класом розумів привілейовану групу робітників, які відчують свою зверхність над людьми фізичної праці, але в той же час залежать від милості того, хто ними править [368, с. 171-173].

Т. Парсонс вказував на те, що відмінністю між суспільними класами може бути можливість мати високий статус, відігравати професійну роль високого рівня, як у випадку розрізнення «верхніх» та решти верств середнього класу. «Традиційна межа між «середнім» і «нижнім» статусним класом у західному світі здійснюється... в термінах розділення професій на «білокомірчикові» й «робітничі» [352, с. 628]».

Далі намітилася тенденція скорочення й розмивання середніх верств, отже, середній клас характеризується не як єдиний стратифікаційний континуум, а як безліч різних утворень з різними історичними перспективами. Останній удар по старих парадигмах нанесла **концепція «ексклюзії»**, що прийшла на зміну традиційним концепціям бідності і яка протиставляє вже не «верхи» й «низи», а тих, хто знаходиться в мейнстрімі й соціально виключених [452, с. 30].

Н. Тихонова переконана, що в цілісній економічній системі сучасного капіталістичного суспільства відбуваються якісні трансформації, які збагачують цілі його розвитку, ускладнюють існуючу і повертають до життя якісно нову класову структуру, нові суперечності, механізми вирішення яких поки що не простежуються.

Ряд дослідників, зокрема К. Міллс, Д. Белл, Ф. Махлуп, Е. Тоффлер, А. Горц, А. Турен, доходять до висновку, що сучасна соціальна еліта вже представляє собою еліту не багатства, а статусу (хоча ці чинники, безсумнівно, визначають і доповнюють один одного), оскільки в умовах стрімкого зростання потреби економіки в інтелектуальних технологіях суттєво підвищується роль класу носіїв знань, працівників інтелектуальної праці, технократичного класу, класу професіоналів – власників інтелектуального капіталу. Одночасно диференціюється клас робітників, оскільки частина найманих робітників – декваліфікованих, або низької кваліфікації – переходить у страту, яку деякі вчені (наприклад, А. Горц) називають *неопролетаріатом*.

Такий клас складається з осіб, які або стали хронічно безробітними, або з тих, чий інтелектуальні здібності знецінилися сучасною технічною організацією праці. Інша ж частина – робітники з високою й надвисокою кваліфікацією – за своїм матеріальним становищем і суб'єктивними психологічними уявленнями тяжіє до середнього класу.

Як наслідок, на думку дослідників, колишній пролетаріат фактично зник з історичної арени і як достатньо однорідний пригнічений прошарок із властивою йому самосвідомістю, і як клас людей, задіяних у передовому для свого часу індустріальному виробництві. До того ж, у постіндустріальному суспільстві «інтереси підприємців і працівників усе частіше зіштовхуються не в матеріальній площині, а з приводу свободи персоналу в прийнятті рішень і міри його автономності, що серйозно відрізняє сучасних трудящих від пролетаріїв [209, с. 203]».

Необхідність розробки *альтернативних моделей стратифікації, адекватних новому інформаційному суспільству*, сформулювали П. Бурдьє, М. Кастельс, У. Бек, Д. Грузські, Е. Соренсен та ін.

Французький соціолог П. Бурдьє ввів таке поняття, як «соціальний простір», що, на його думку, «допускає серію розривів із марксистською теорією». Він наголошував, що помилково «акцентувати субстанцію», тобто

реальні групи, в тому числі й робітничий клас, наприклад, на шкоду відносинам. Адже не можна все зводити «до редукції соціального поля як багатомірного простору, до одного лише економічного поля, до економічних відносин виробництва, чим установлювати координати соціальної позиції [93, с. 55]».

П. Бурдьє описав смисл і зміст «соціального простору» і вибудував генезис «класів». «На базі знання простору позицій, – переконує він, – можна виділити класи в логічному розумінні цього слова... Цей клас на папері теоретично існує... Проте реально це не клас, це не справжній клас у розумінні групи, причому групи «мобілізованої», готової до боротьби; з усією впевненістю можна сказати, що це лише можливий клас [93, с. 59]». Те ж можна говорити і про сучасний робітничий клас у розвинутих країнах: безумовно, дієва, важлива соціальна група може ним себе називати, але скоріше за традицією, за окремими ознаками, які відрізняють одного найманого робітника від іншого.

П. Бурдьє звертає увагу на критику Г. Гегеля К. Марксом щодо таких понять, як «клас сконструйований і клас реальний, тобто річ у логіці й логіка речей [93, с. 62]». Об'єктивне й суб'єктивне уявлення про клас як «клас-у-собі» пояснюється тим, що клас ще не усвідомив своїх особливих, корінних інтересів і співвідношення їх з інтересами інших класів і соціальних груп. «Клас-для-себе» – це наслідок боротьби робітничого класу за свої права, у процесі чого звичайна маса, за словами К. Маркса, «конститується як клас для себе [301, с. 183]».

П. Бурдьє виділяє три основні форми капіталу, що лежать в основі соціальної стратифікації, – економічний, культурний і соціальний. Учений вважав, що «всередині кожного класу, який окреслюється загальним обсягом його капіталу, виділяються підкласи, відмінності між якими ґрунтуються на структурі активів, тобто на різних формах розподілу сукупного капіталу між окремими його видами» [94]. До названих форм капіталу він додає владний капітал, символічний капітал і габітус [94], який можна розглядати фактично

як особливості особистості, що впливають на її вибір відповідних статусних позицій або особистісний капітал [452, с. 31].

Отже, фундаментом стратифікації, як вважає цей вчений, є різний за обсягом сукупний капітал індивіда. Стосовно культурного капіталу дослідник висловив ідею про те, що цінність ресурсів генерується ситуацією дефіциту: «У суспільстві, в якому доступ до засобів привласнення культурної спадщини розподілений досить рівномірно, інкорпорована культура не є культурним капіталом і не дає додаткових переваг». Однак при дефіциті прибутку, який приносить дефіцитний культурний капітал своїм власникам, у кінцевому підсумку визначається саме його дефіцитністю [94, с. 519]. У цьому випадку простежується роль капіталу у формуванні нерівності індивідів.

Е. Соренсен спробував синтезувати два підходи до розуміння класу – клас «як умови життя» і клас «як наслідок експлуатації» – і за основу стратифікації запропонував брати активи, які постійно приносять доход і контролюються конкретним індивідом. Учений стверджував, що експлуатуючий клас – це сукупність структурних позицій, яка забезпечує права на активи, що створюють ренту [556, с. 1525]. Економічною базою соціальної нерівності для нього є рента, отримувана внаслідок нерівності в обсязі й характері активів, якими володіють представники різних статусних позицій [452, с. 32]. Дослідник виокремлює три види рент:

1) монопольні ренти, основою яких є монополізація активів, що з'являються на ринку праці у вигляді рент зайнятості, коли робочі місця закриті для сторонніх за допомогою профспілок, а також ліцензій або дипломів про освіту;

2) композитні ренти, що виникають у випадку, коли об'єднання двох різних активів приносить більшу віддачу, ніж кожен з них окремо;

3) ренти на природні здібності або культурний капітал.

Можливість отримання тих чи інших рент залежить від особливостей активів індивідів, які складаються з: 1) активів, придбаних на робочому місці

безпосередньо в процесі трудових відносин; 2) унікальних навичок; 3) особистих активів, придбаних, як правило, за межами ринку праці, у сім'ї, школі, і які включають людський капітал, набутий завдяки інвестиціям у навчання й здоров'я; здібностям і умінням; фізичний капітал (засоби виробництва). Відмінності в обсязі й характері особистих активів важливі для моделей соціалізації різних класів, оскільки зумовлюють їх довгострокові індивідуальні стратегії [452, с. 32].

Неомарксист Е. Райт критикував Соренсена за ототожнення понять «експлуатація» та «економічна рента». Він наголошує не тільки на можливості одержання ренти без експлуатації, але й на можливості «гноблення (утиску) без експлуатації» (*nonexploitative oppression*), за які пануючий клас просто не має потреби в пригнобленому класі, тоді як у випадку експлуатації експлуататори прямо пов'язані з результатами праці експлуатованих.

Детальніше зрозуміти суть ідей про гноблення без експлуатації та особливості ресурсозабезпечення як підґрунтя належності індивідів у сучасних умовах навіть не до трьох різних класів, а до трьох самотійних світів – «білого» світу мейнстріму, «сірої зони» високих ризиків і «чорної діри» глибокої ексклюзії, потрапляючи в яку кожен може сказати «залиши надію всяк, хто сюди входить [452, с. 33]», – допомагають концепції М. Кастельса і У. Бека.

Останній за основу стратифікації бере ризик [67, с. 23]. Ми ще не живемо в суспільстві ризику, але й вже не живемо в суспільстві лише розподілу благ. Дослідник переконаний, що класова концепція повністю адекватна періоду історії, який закінчується, проте в недалекому майбутньому індивіди будуть постійно переміщуватися в соціальному полі, об'єднуючись у кожний момент у чітко визначений спосіб у групи, що різняться загрозливими ризиками. Можливості індивідів не однакові й залежать від різних типів ресурсів, якими вони володіють. Серед головних ресурсів науковець виділяє багатство, знання, стать, вік, здоров'я, тривалість

зайнятості на певному підприємстві, «уміння триматися», зв'язки, етнічні ознаки тощо.

Таким чином, «активи, що дають ренту», Е. Соренсена, «інкорпоровані види капіталу» П. Бурдьє, «різні види ресурсів» У. Бека – це ті характеристики індивіда, які в сучасному суспільстві є не лише ресурсами, але й перетворюються в активи, що безпосередньо впливають на економічний стан, життєві шанси й ризики, які загрожують індивіду [452, с. 34].

М. Кастельєс наголошує, що аналіз соціальної структури в сучасному суспільстві має здійснюватися в контексті аналізу виникнення нового «способу розвитку» – інформаціоналізму, що приходить на зміну пізньоіндустріальному суспільству. Як підґрунтя концепції соціальної стратифікації М. Кастельєс виділяє відношення до виробництва знань і ресурсів, що визначають це відношення [223]. При збереженні праці й капіталу в новій економіці відбувається їх якісна трансформація. Основним джерелом продуктивності тут є знання, інновації та інформація, отже, домінуючою ознакою робітника стає безперервна освіта й самовдосконалення.

У новій економіці з'являється два види робітників. Разом із «родовою робочою силою» існують «нові виробники» – творці знань та оброблювачі інформації, чия праця цінується найбільше, належність до яких визначається рівнем освіти, культури, особистісних якостей та ін. Вони утворюють новий клас суспільства, названий М. Кастельєсом «колективним робітником».

Змінюються й капіталісти. У новому суспільстві зберігаються два «успадкованих» з минулого типи капіталістів – утримувачі власності й топ-менеджери, включаючи менеджерів державних компаній. Разом з ними та паралельно з появою «колективного робітника» виникає новий тип капіталістів – «колективний капіталіст», який, на думку М. Кастельєса, збігається з колективним робітником.

Нова система характеризується тенденцією зростання соціальної поляризації – одночасне кількісне збільшення верхівки й низів. На цей процес впливають такі явища: 1) фундаментальна диференціація між самопрограмованою та високопродуктивною працею й родовою замінною працею; 2) індивідуалізація праці, яка підриває її колективну організацію, надаючи найслабші сегменти робочої сили своїй долі; 3) глобалізація економіки й делегітимізація держави, поступова загибель держави всезагального добробуту, що позбавляє рятувального кола тих людей, які не можуть досягти успіху самостійно [223, с. 499]. Трагічний смисл наслідків панування нової стратифікації полягає в тому, що сучасному світу потрібні, перш за все, представники «самопрограмованої» праці та, порівняно в невеликій кількості, – «родова робоча сила», до якої належить більшість населення. Мільйони людей виявляються «соціально виключеними» [452, с. 34].

Для розуміння сутності середнього класу в сучасному суспільстві необхідно проаналізувати теоретичні підходи до визначення поняття «середній клас» і розглянути принципи та прийоми дослідження середнього класу як соціального феномена, що і буде зроблено в наступних підрозділах.

1.2. Теоретичні підходи до визначення поняття «середній клас»

Перші згадки про класовий поділ суспільства знаходимо в працях ще античних філософів.

Платон пропонує встановити в державі чотири класи громадян. Клас у цьому випадку відповідав майновому становищу людей. На думку філософа, у державі не має бути ні «тяжкої» бідності, ні багатства, тому законодавцеві необхідно визначити їх межу. Державний устрій мусить завжди дотримуватися середини; цим підкреслюється стабілізуюча функція

середнього класу, який не допускає зіткнень між інтересами бідних і багатих прошарків суспільства [359].

Зазначимо, що уявлення античних мислителів про поділ суспільства на класи ґрунтувалося на матеріалі життя афінського міста-держави. Отже, слід мати на увазі те, що до стратифікаційного аналізу включали тільки «громадян», тобто сукупність вільного чоловічого населення з відповідним майновим цензом. Раби та інші категорії – особи з обмеженою особистою свободою або без будь-якої власності – не займали навіть найнижчого рівня соціальної структури.

У класичному творі «Політика» Аристотель розглядав причини розбрату в державі, наголошував на тому факті, що найбільш стійкими політичними режимами виявляються ті, які «прагнуть до середини».

«У кожній державі, – пише він, – є три частини: дуже заможні, надзвичайно незаможні і треті, які стоять посередині між першими й другими [55, с. 507]», і які володіють невеликою власністю. Аристотель був упевнений, що бідність породжує бунт і злочини, а там, де відсутній середній клас і кількісно переважають бідні верстви населення, неминучі соціальні ускладнення, що можуть призвести до загибелі держави [56, с. 115]. Філософ переконаний, що держава не повинна покладатися у своїй діяльності ні на дуже багатих, ні на дуже бідних, оскільки ні ті, ні інші не схильні коритися доводам розуму. «Люди першого типу стають переважно нахабами і великими мерзотниками, а другого – злодіями й дрібними мерзотниками [55, с. 507]». Перші – не вміють підкорятися. Другі надзвичайно принижені у своєму становищі й найчастіше керуються заздрістю до чужого багатства. «Найбільшим добробутом для держави є те, щоб громадяни володіли власністю середньою, однак достатньою [55, с. 508]». Отже, численний середній клас фактично означає ліквідацію протистояння між багатством і бідністю. Суспільство, яке буде складатися головним чином з людей середнього достатку, буде мати й кращий державний устрій, а

його громадяни знаходитимуться в найбільшій безпеці. Вони не будуть хотіти чужого добра, як бідняки. Ніхто не буде претендувати на те, що належить середньому класу, тому що він є більшістю населення країни [56, с. 115].

На основі соціально-політичного досвіду античні мислителі дійшли такого висновку: джерелом неспокою й конфліктів у суспільстві є саме крайні класи – «вищий» і «нижчий», а гарантом стабільного соціального й державного розвитку – «середній клас».

Серед античних філософів власне Аристотеля справедливо вважають глашатаєм політики середніх верст населення. Його важливим відкриттям є теорія «середнього елемента», згідно з якою «середній елемент» – це соціальна група, яка за майновим становищем посідає проміжне місце між найбагатшими й найбіднішими верствами суспільства [152, с. 64].

Ідеї Аристотеля відіграли певну роль у формуванні теорії середнього класу (або середніх класів, середніх верств) у сучасній науці, перш за все в країнах зі стабільним економічним розвитком [200, с. 77].

У більшості тлумачень значення «середнього класу», особливо в подальших роках, використовувалося античне розуміння соціуму. Тріада, зафіксована в античних державах, зберігається і не втрачає своєї функціональної суті протягом багатьох століть [238, с. 158-159].

Отже, з періоду Античності спочатку терміном «середній клас» позначали сукупність суспільних груп, які займали проміжне становище між крайніми класами суспільства. В кінці XVII ст. в Англії вже офіційно фігурувало поняття середнього класу, який становив собою соціальну групу власників і підприємців. У країнах Західної Європи у XVIII ст. із середнім класом ідентифікувала себе третя верства, у XIX ст. – дрібна і середня буржуазія, багаті селяни й ремісники, у XX ст. – високооплачувані «білі комірці», особи «вільних професій», менеджери.

Серед зарубіжних авторів, які найчастіше цитуються у зв'язку з проблемою середнього класу, слід назвати К. Маркса, М. Вебера, Л. Уорнера,

К. Девіса, В. Мура, Т. Парсонса, Р. Мертона, Дж. Голдторпа, Д. Локвуда, Р. Дарендорфа, П. Бурдьє, Е. Гідденса та ін.

Сучасне поняття «середній клас», близьке до дефініції «середня верства», своїм корінням сягає в західну соціологічну теорію. Такі дослідники, як М. Вебер, Н. Еліас, Л. Уорнер, Дж. Голдторп застосовували термін «середній клас» і вивчали проблематику, присвячену цим питанням [44, с. 99-108].

К. Маркс у своїх працях неодноразово згадує про середній клас, однак розгорнутої його теорії він не створив. Філософ писав про середній клас як про численний клас селян і ремісників, які майже однаковою мірою залежать від своєї власності і своєї праці [302]. У IV томі «Капіталу» К. Маркс визнавав, що з розвитком капіталізму й капіталістичного виробництва відбувається постійне збільшення середніх класів, які знаходяться між робітниками, з одного боку, і капіталістами й земельними власниками, з іншого [305].

На утворення широкого спектра середніх класів, що об'єднують дрібних власників, а також тих, чия кваліфікація добре оплачується на ринку праці, вказував М. Вебер. Він між привілейованим класом власників і пролетаріатом розміщує чималий прошарок, який називає «середнім класом». Саме завдяки роботам М. Вебера поняття «середній клас» набуло широкого визнання.

До вищого класу М. Вебер відносив тих, хто живе на проценти із власності й має хорошу освіту; до нижчого – тих, у кого немає ні власності, ні хорошої освіти. До середнього класу, на думку дослідника, варто зараховувати тих, хто поєднує в собі ознаки перших двох класів і має невизначені позиції. Інакше кажучи, до середнього класу належать люди, які володіють невеликою власністю й мають невисокий рівень освіти («дрібна буржуазія» – роздрібні торговці, дрібні підприємці), а також ті, хто не має ніякої власності, але володіє високою кваліфікацією, завдяки чому отримує хорошу зарплату (інтелігенція й спеціалісти) [105].

М. Вебер наполягав на тому, що з розвитком сучасної бюрократії, організації й раціональної правової держави ті, хто має на ринку обігу навички й уміння середнього класу, особливо наявну освіту, набувають усе більшої значимості як джерела прибутку [168, с. 53].

Сучасний середній клас є продуктом капіталістичної формації. Феномен середнього класу, утворившись на стадії індустріального суспільства, розцвітає в суспільстві постіндустріальному. Середні прошарки населення на Заході своїм укріпленням зобов'язані індустріальному суспільству, де масове виробництво зумовило масове споживання, забезпечуючи тим самим підвищення рівня та якості життя широких верств населення. Ці тенденції описуються Х. Ортегою-і-Гассетом. У праці «Естетика. Філософія культури» він аналізує появу «середньої людини»: «У наш час у середньої людини є все, що колись визначало життя лише небагатьох. Середня людина – це та вісь, навколо якої крутиться історія [344]». У середньої людини її суверенність як індивідуальність перетворилася з ідеї юридичного ідеалу в реальність, стала невід'ємною частиною її психології [401, с. 84].

В цілому зауважимо, що у ХХ ст. теорія «середнього класу», яка мотивує його стабілізуючу роль у суспільстві, посіла головне місце в суспільствознавчій думці.

З історичного погляду абсолютно очевидно, що в ортодоксальному марксизмі всі проміжні групи неминуче поглиналися двома основними класами. Марксисты стверджували, що в процесі поляризації капіталістичних суспільств на капіталістів і пролетаріат середній клас або повністю зіллється з робітничим класом, або приєднається до капіталістичного класу. З початку 1970-х років марксисты шукають спосіб узгодження властивого їм ортодоксального догмата про верховодство розподілу праці й капіталу з явно підвищеною роллю середніх класів у сучасному капіталізмі. Найбільш резонансними були спроби американського неомарксиста Еріка О. Райта. Він у своїй роботі [560] середній клас подає в декількох

неоднозначних класових позиціях між капіталом і працею, що дозволило йому відобразити не лише фундаментальність вододілу між працею й капіталом, але й існування груп, які в цю концепцію не вписувалися [168, с. 53].

Розвиваючи теорію К. Маркса й, зокрема, М. Вебера, Е. Райт зазначає, що у виробництві існують такі види контролю (які, в свою чергу, дозволяють окреслити класи): це контроль за грошовим капіталом, контроль за фізичними засобами виробництва, контроль за владою праці. Характеризуючи структуру суспільства, соціолог виділяє в ньому два основні класи: людей, які здійснюють контроль за всією системою виробництва, і людей, що не здійснюють ніякого контролю. Між цими класами існує клас, який Е. Райт називає *суперечливим*. Його представники здатні впливати лише на деякі аспекти виробництва, але позбавлені права контролювати інші сфери виробничої діяльності, тобто вони мають спільні ознаки і з капіталістами, і з робітниками фізичної праці [399, с. 30].

У творі «Класи» Е. Райта містяться чотири типи трактування сутності середнього класу: класова поляризація не зникає, про що свідчить наявність середнього класу; середній клас є спадкоємцем дрібної буржуазії; середній клас – це професійно-менеджеріальний, або «новий клас»; середній клас складається з тих, хто належить до «середніх страт» зі своєю соціальною позицією безвідносно до будь-якого класу [401, с. 85].

Британський учений Ф. Паркін, в основному погоджуючись із концепціями К. Маркса й М. Вебера, проте вважає, що власність є лише однією з форм соціальної природи, яка може бути монополізована більшістю і служить базою влади над іншими членами суспільства. Крім власності, соціальна природа містить відмінності в статусі людини, а також етнічні, мовні, релігійні відмінності. Він увів у науку поняття «*двоїста перешкода*», змістовно тотожне поняттю «*суперечливий клас*» Е. Райта. Воно означає, що, з одного боку, *люди із середнім ступенем стратифікації* мають прагнути до її вершини, з іншого – вони повинні бачити соціальні

відмінності між собою і верствами, що займають нижче соціальне становище [399, с. 30].

Домінуюча концепція, що розвивалася послідовниками веберіанського підходу, полягає в тому, що верстви, які розумілися під надзвичайно широким визначенням «середні класи», насправді складаються з рядових працівників розумової праці, сфери торгівлі й послуг (у багатьох аспектах вони мало чим відрізняються від робітників фізичної праці), професіональних менеджерів й окремого класу самозайнятих дрібних буржуа. На думку Р. Дарендорфа [527], до середнього класу входить будь-який конкретний клас, це клас, «народжений для декомпозиції». Такий же погляд – посилення на фрагментарність, що здавна властива середнім класам, – наявний в концепціях авторів найвідоміших наукових праць з цієї теми – від Ч. Міллса до Д. Локвуда [див.: 523; 542; 545; 554].

Німецький соціолог Е. Ріхерт гадає, що швидке зростання середнього класу стало чіткою ознакою високорозвинених в індустріальному плані країн [403, с. 228]. Такі вчені, як Ж. Мок і Г. Грейсон дотримуються думки, що людська історія із самого початку була спрямована на створення суспільства середніх класів. Так, француз Ж. Мок, узявши за основу домінуючу роль середніх верств у виробництві, сформулював усезагальний «закон про зростання середніх верств». Американський соціолог і економіст Г. Грейсон стверджував, що всі попередні рівні розвитку суспільства були лише підготовкою до появи демократично спрямованого середнього класу. Період правління середнього класу Г. Грейсон називає найвищим і найбільш творчим у розвитку суспільства [152, с. 65].

В цілому аргументи, якими оперують прибічники розвитку суспільства в напрямку до «суспільства середнього класу», можна поділити на дві категорії – економічні й психологічні [152, с. 65]».

У монографії швейцарського соціолога А. Мюллера «Поведінка споживача та її вплив на форми розподілу» вказується, що в тому разі, коли

соціальна структура характеризується динамізмом, плюралізмом, мобільністю, то під дією цих чинників, завдяки вирівнюванню доходів, володінню споживацькими товарами, проникненню раціонального типу мислення в усі сфери життя, відбуваються структурні зміни, які ведуть до зменшення дистанції між «вищими» і «нижчими» верствами суспільства, таким чином формуються однакові соціальні позиції, стиль життя, відношення до споживання [75, с. 143].

Прихильники інших аргументів переконані, що шлях до «суспільства середнього класу» лежить через посередництво зміни типу мислення людей. Місце класової свідомості має зайняти «середньокласове мислення», основою якого є загальнокультурні цінності, норми, символи, що характеризують суспільний статус, прагнення до найвищих досягнень [152, с. 65].

На початковій стадії становлення суспільства індустріального типу до середнього класу зараховували спеціалістів, перш за все дипломованих інженерів, медиків, архітекторів та ін., а також успішних фермерів, кваліфікованих ремісників. З другої пол. ХІХ ст. до середнього класу дослідники відносять людей, які вели комерційну діяльність, а також тих, хто здійснював торгово-промислові операції. Інакше кажучи, до середнього класу увійшли соціальні групи, що повністю орієнтувалися на ринковий попит і змогли запропонувати найбільш кваліфіковані на той час послуги й готові товари. Пізніше такий склад середнього класу буде називатися «старим», або «традиційним» [238, с. 159-160].

До сьогодні зміст **«середнього класу»** як складного соціального утворення зазнавав значних змін. У сучасних суспільствах західного типу до середнього класу разом зі «старими», традиційними верствами входять «нові». **«Старі» верстви** охоплюють дрібних і середніх приватних власників, більшу частину селянства і фермерства, ремісників, торговців. Серединне становище цих соціальних верств у суспільстві визначається тим, що вони є, з одного боку, власниками, а з іншого – самі працюють.

«Нові» верстви середнього класу становлять особи, які володіють інтелектуальною власністю, розвиненими навичками складної трудової діяльності: службовці, інженери, техніки, вчителі, вчені, тобто представники масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, особи вільних професій, висококваліфіковані працівники та ін. Тобто «новий» середній клас з'являється завдяки інформаційній революції в середині й кінці ХХ ст. [44, с. 99-108]. Серван-Шрейдер стверджує, що новий середній клас – це нове об'єднання людей і колективів, які володіють всебічною технічною компетенцією, а саме її потребує сучасний процес технологічного оновлення. Р. Дарендорф наголошує, що завдяки соціальній мобільності утворилася нова середня верства, яку складають службовці й чиновники, так званий «клас людей обслуговування» [152, с. 66]. «Нові» верстви середнього класу є носіями знань, у розвинених країнах – ядром середнього класу. Суттєва відмінність «нових» верств від «старих», традиційних у складі середнього класу, полягає в тому, що вони – наймані працівники, які продають свою робочу силу за ціною, що значно перевищує її ринкову вартість. Разом з тим, «старі» й «нові» верстви в середньому класі відрізняються за ціннісними орієнтаціям, за співвідношенням традиціоналізму й новаторства, за способом і стилем життя, культурою та психологією [73, с. 30-31; 329, с. 12].

У період переходу від індустріального до постіндустріального суспільства питома вага «старого» середнього класу зменшується, поступаючи професіоналам і менеджерам [238, с. 159-160].

Власне, розвиток ідеї про «новий середній клас» мав особливе політичне підґрунтя – формувалася відповідна теорія «революції середнього класу»: він ніби поглинає більшу частину і пролетаріату, і буржуазії. Як наслідок, на думку авторів цієї теорії, створюється безкласове суспільство, тобто ліквідується суспільство капіталістичне [391, с. 4].

Теоретики німецької соціал-демократії Е. Бернштейн і К. Шмідт заявили, що власність у своїй корпоративній формі є ознакою настання

процесу відчуження сутності капіталізму. Згідно з їхніми поглядами, клас капіталістів поступово витісняється адміністративною стратою.

Е. Бернштейн був одним із тих дослідників, які розробляли теорію «нового середнього класу». У книзі «Проблеми соціалізму й завдання соціал-демократії» (1899) вказується, що соціалізм уже стає реальністю, а тому немає ніякої необхідності в революції. Е. Бернштейн писав: «Ми повинні брати працівників такими, якими вони є. Вони, по-перше, вже зовсім не настільки зубожілі, як це можна було б уявити з «Комуністичного маніфесту», а, по-друге, далеко ще не позбулися забобонів і недоліків, як бажають нас у цьому переконати їх апологети [78, с. 96-97]». Така концепція заперечувала розуміння ролі пролетаріату К. Марксом.

Мотивовані аргументи на виправдання суттєвої ролі середнього класу в сучасних суспільствах можна знайти в *ліберальних теоріях* – як складових марксистської критики класової поляризації, що пов'язують становлення середнього класу з розвитком індустріального суспільства. Згідно з цим поглядом, який може належати Т. Веблену [559], Д. Беллу [71], Дж. Гелбрейту [535] та ін., **новий середній клас** – це: а) основна стабілізуюча сила в загальному балансі класів; б) суб'єкт модернізації; в) незалежний чинник, що створює масовий споживчий попит; г) категорія, яка відповідає потребі успіху, незалежності, респектабельності й багатством іншим цінностям, які люди засвоюють у сім'ї, школі і які майже завжди є цінностями панівного інституціонального порядку [168, с. 54-55].

Ще в другій пол. 50-х років ХХ ст. Т. Парсонс виділив тенденцію переходу контролю над виробництвом, який належав колись сім'ям – власникам корпорацій, до управлінського й технічного персоналу. Р. Дарендорф підкреслив, що законна власність і формальний контроль розділені остаточно [399, с. 31].

На думку польського вченого Х. Доманьського, в більшості досліджень соціальної стратифікації термін «середній клас» використовується скоріше в

дескриптивному, ніж в аналітичному значенні, як лаконічна загальна назва різних груп, що зовсім не обов'язково мають схоже економічне становище, спосіб життя, життєві перспективи та ексклюзивні схеми соціальних взаємодій, головними показниками яких є перехресні шлюби й неформальні зв'язки [168, с. 55].

Отже, незважаючи на існування в сучасній науці концепції «старого» й «нового» середнього класу, в сучасній літературі поняття середнього класу не отримало однозначного тлумачення. Якщо в минулому воно застосовувалося для позначення кваліфікованих працівників індустріального сектора, фермерів, учителів і викладачів, лікарів, інженерів, державних службовців і військових, а це свідчило про відносно високий рівень їх життя й соціальної мобільності порівняно з пролетаріатом, то потім до категорії середнього класу потрапляли професійні управлінці [205, с. 467-468].

П. Дракер зауважує, що середній клас не є ні капіталістичним, ні робітничим, проте стрімко захоплює домінуючі позиції в усіх промислово розвинених країнах: це працююча за наймом середня верства професіоналів – менеджерів і спеціалістів. На думку вченого, саме середній клас, а не капіталісти, володіють владою і впливом у суспільстві. В той же час, у соціальному, економічному й культурному аспектах він асимілює і вбирає в себе робітників, перетворюючи їх у працюючих за наймом професіоналів [529, с. 98-99], що стає можливим за умови поєднання робочої сили зі знаннями, які роблять її мобільною [95, с. 25].

В останній час важливим здобутком у розумінні середнього класу став **розвиток концепції «класу послуг»**. Ця дефініція з'явилася в творчому доробку К. Реннера й була введена в науковий обіг Р. Дарендорфом і Дж. Голдторпом. Клас послуг став терміном для означення розрізнення між найбільш впливовими представниками середнього класу й менш впливовими робітниками нефізичної праці. К. Реннер виділив три базові підкатегорії службового класу, а саме: економічні послуги (менеджери та ін.), соціальні послуги (агенти з розподілу соціальних послуг) і держслужбовці (офіційні

державні агенти). Концепт класу послуг одержав більш точне визначення завдяки гіпотезі Дж. Голдторпа. За цією концепцією, професіональні, управлінські й адміністративні працівники становлять окремий клас, оскільки мають спільний для них особливий статус зайнятості. Головною вирізняючою ознакою особливого статусу зайнятості є «довіра», яку роботодавці вимушені виявляти перед такими працівниками, бо делеговані їм спеціалізовані завдання надають останнім значну автономію. За цим вченим, рід занять класу послуг такий, що від цих посадових осіб вимагається виконання делегованих їм повноважень або застосування спеціальних знань і досвіду, тому при виконанні своєї роботи вони користуються певним рівнем свободи. Ця доктрина стала важливою відправною точкою подальших досліджень середнього класу в цілому [168, с. 54].

Як справедливо зазначає Х. Доманський, у перехідному суспільстві середній клас можна розглядати як соціальну силу, здатну бути показником поточних соціальних змін [168].

Стосовно *соціально-класового складу сучасного перехідного суспільства*, З. Голенкова й Е. Ігітханян заявляють, що в ньому з'явився новий клас **«найманих робітників»** [132], який за основними параметрами можна порівняти з «класом послуг» у сучасному західному суспільстві. Поява цієї концепції викликала жваві дискусії в сучасній суспільствознавчій думці, особливо при спробі вирішити питання щодо місця й ролі робітничого класу в його зіставленні із середнім класом. Так, на думку В. Беленького, вся концепція класу найманих робітників досить непереконлива. Фактично співавтори беруть дві ознаки класу – відношення до засобів виробництва і розмір доходів. Проте не враховується зовсім або ж однобоко враховується місце класу в історично визначеній системі суспільного виробництва і його роль у суспільній організації праці [69, с. 133].

Особливої уваги в структурі суспільства і в складі середнього класу заслуговує *інтелігенція*. В сучасній західній науці вона визначається як новий клас, який у майбутньому буде все більше розвиватися. До нього

входять освічені, професійно навчені, дипломовані спеціалісти, які завдяки високому професіоналізму володіють високим рівнем самосвідомості, значимості, автономності, що дозволяє розглядати їх як відповідну соціальну спільність. Спільним для них є також і те, що вони, як правило, не мають власності на засоби виробництва, а джерело їх доходів – набуті знання й здібності [96, с. 228].

Й. Шумпетер обмежував склад інтелігенції особами, які формують суспільну думку та духовно впливають на інших людей. Американський соціолог С. Ліпсет відносить до інтелігенції всіх тих, хто створює й поширює культуру – цей символічний світ людини, який включає в себе мистецтво, науку і релігію. До творців культури автор зараховує вчених, художників, філософів, письменників, деяких видавців і журналістів; до розповсюджувачів культури – учителів, репортерів та ін. Периферійна група містить тих, хто використовує культуру як складову своєї роботи, – лікарі, юристи.

Французький учений Р. Арон дотримується думки, що в широкому розумінні інтелігенцію можна визначити як прошарок, який охоплює тільки експертів, учених і письменників.

Під впливом змін, що відбулися в складі інтелігенції, ряд учених, зокрема Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезинський, почали трактувати цю категорію в ширшому плані, відносячи до неї й інженерно-технічні кадри, й управлінців у корпораціях, і представників адміністрації, і висококваліфікованих спеціалістів. У роботі «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» Д. Белл розглядав появу нового класу – науково-технічної інтелігенції – як логічний наслідок переходу капіталістичного суспільства індустріального рівня на якісно новий – постіндустріальний [71, с. 500]. Науковець виокремлює новий клас за професійною ознакою і вважає, що це основний зароджуваний у суспільстві клас. Він зараховує до нього так званий «старий середній клас» і «новий середній клас».

У цілому, сучасні автори теорій середнього класу однакові в тому, що він охоплює групи, що не пересікаються, які займають різні позиції в системі розподілу праці; певною мірою вони також однакові в тому, що середній клас зберігає свої вирізнені соціальні функції, позиції та роль. Не заперечуючи різноманітність інтересів і гетерогенність цієї групи, більшість учених дотримується змішаного підходу, роблячи акцент на тому, що середній клас являє собою єдину соціальну формацію [168, с. 54].

Відповідно до Д. Локвуда [542], можна окреслити три аспекти фундаментальних відмінностей середнього класу, які він у своїй книзі «Робітник у піджаку» («The Blackcoated Worker») співвідніс з такими категоріями нефізичної праці: а) економічна позиція (джерела й розмір доходів, ступінь гарантованості зайнятості й можливості вертикальної мобільності); б) робоча ситуація, що визначається безліччю відносин, у яких перебуває індивід на роботі через його позиції в системі розподілу праці; в) статусна ситуація, тобто «становище індивіда в суспільстві в цілому». Д. Локвуд визнає, що «робітники в піджаках» можуть наближатися до робітників фізичної праці за доходом, але різні повноваження й реальний розподіл виключають спільну для них ідентифікацію. Це дозволяє вченому дійти висновку, що робітники нефізичної праці загалом займають більш престижну й авторитетну позицію в робочій ситуації, ніж працівники фізичної праці [168, с. 54-55].

Порівняно недавно питання про конкретне місце середнього класу підняв М. Саваж [554]. Виходячи з неовеберіанського підходу, що базується на активах, він сприймає власність як ключовий концепт у визначенні класового становища середнього класу. Дослідник стверджує, що його власне становище ґрунтується переважно на доходах від зайнятості, однак представники цього сегмента отримують відчутні прибутки і від власності у формі акцій та інвестицій. Важливим є і те, що здатність середнього класу одержувати додатковий дохід від власності залежить від зв'язків у сфері

зайнятості. Межа між середнім класом і тими, хто нижче, полягає у відсутності в останніх перспектив [168, с. 54-55].

Узагальнивши пошуки вчених, можна дійти висновку про те, що середній клас неоднорідний, він ділиться на вищу, середню й нижчу частини. За кількісними показниками середній клас у західних дослідників, як правило, становить близько 60%, а його середня частина – близько 20% [432, с. 84-86].

В Україні до 2002 р. практично не існувало дискусії про середній клас. Єдине з відомих спеціальних досліджень середнього класу було представлено в доповіді «Політика становлення середнього класу» із Послання Президента України у Верховну Раду. Укладачі доповіді визначають середній клас як соціальну групу, яка має набір таких характеристик: певний рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність власної справи, вища освіта й професійна кваліфікація, задоволеність своїм статусом, помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціальної стабільності, суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом [440].

На пострадянському просторі серед дослідників існує два основні підходи до проблематики середнього класу [33, с. 65-70].

Представники першого підходу стверджують, що середнього класу в суспільстві перехідного періоду, у тому числі й в українському, немає.

Перший спосіб аргументації може бути охарактеризований як послідовний конструктивізм. Згідно з цією позицією, середній клас як об'єктивна реальність відсутній, є лише поняття середнього класу, або його образ, за допомогою якого ця реальність конструюється [377].

Такий спосіб аргументації пов'язаний з дискусіями, що ведуться в суспільній науці відносно застосування критеріїв самої концепції середнього класу розвинених індустріальних суспільств до суспільства, яке трансформується, на пострадянському просторі, в тому числі й України. Тому часто вказується на умовність самого поняття «середній клас». Це ідеологічний конструкт і навіть міф [377], аналітична категорія [167],

поняття, яке «можна розглядати і як соціальний факт, і як соціальний конструкт, і як плід соціологічного уявлення, і як точний термін, і як епістемологічну метафору [421, с. 38]».

На думку М. Тарусіна, міфологізована складова поняття «середній клас» пов'язана з тим, що коли К. Маркс розробив теорію розвитку із суперечностей, західний світ захотів якимось чином відреагувати на власний нібито розпад. Була сформульована протилежна теорія – суспільство загального добробуту. Відповідно, як потужна основа цього суспільства став обговорюватися середній клас, здатний своїм існуванням довести реальність суспільства споживання. Згідно із зазначеною думкою, міфом вважається як саме існування (онтологізація) середнього класу, так і його функції: маргінальні верстви виходять із нього – бідні й багаті, він заповнює собою все соціальне поле [315, с. 108-109].

Дещо по-іншому аналізують міфологізуючий аспект дефініції «середній клас» А. Галкін [118, с. 102] і Р. Симонян. Активне використання поняття «середній клас» Р. Симонян пояснює наслідками зміни знака рудиментів попередньої міфологізованої свідомості: «З радянських часів у цій свідомості застрягло уявлення, за яким у суспільстві повинна існувати масова соціальна група, що має бути опорою для наявного політичного режиму. Колись нею вважався робітничий клас. Тепер для нового режиму мусить з'явитися своя соціальна опора – середній клас. Якщо його немає, то його слід створити, а якщо не виходить, то, в крайньому випадку, придумати [409, с. 13]».

Категорія середнього класу – це ще й символізація якоїсь ідеологічної альтернативи біполярному, антагоністичному образу суспільства, що розривається суперечностями між багатими й бідними, сильними і слабшими, переможцями й тими, хто програв у міжіндивідуальній конкуренції. Це також – етична альтернатива жорстокості й бездуховності, царині грошей і вигоди, гонитві за баришем, яка підкорює собі людське життя і відносини між людьми [167].

Другий спосіб аргументації на користь заперечення середнього класу пов'язаний з тим, що пострадянські країни, зокрема й Україна, відрізняються своєю специфікою, а середній клас – це суто західне явище й поняття.

Третій спосіб аргументації стосується критичного ставлення до реформ, які проводяться на пострадянському просторі. Він виходить з того, що реформи ведуть не до створення середнього класу, а до поляризації суспільства на дуже багатих і дуже бідних, а це в перспективі спричинить соціальні (класові) конфлікти.

Отже, *представники першого підходу відносять термін «середній клас» до аналітичного типу категорій* [315, с. 111-112; 118, с. 103; 8, с. 110].

Прихильники другого підходу, до якого відносить себе й автор дослідження, визнають існування середнього класу, однак відзначають початковий етап його становлення або незавершеність формування. Маючи на увазі аморфну й нестійку спільність, часто замість поняття «середній клас» застосовується поняття «протосередній клас», або «середня верства», під яким звичайно розуміються соціальні групи, що в стратифікаційному поділі суспільства займають серединне, проміжне місце між верхами й низами суспільства; тобто середні верстви – це все ті ж різномірні групи, які заповнюють соціальний простір у межах між елітою, «багатими», з одного боку, і бідними, андекласом, «соціальним дном» – з іншого. Наприклад, А. Здравомислов, наслідуючи традицію Аристотеля, вважає плідним розуміння середнього класу як серединної верстви суспільства (наголошуючи при цьому на умовності поняття «клас» з погляду марксистського тлумачення класів) [199, с. 34-35]. Таким чином, поняття «середній клас» і «середні верстви» фактично ототожнюються. Головна ідея цього підходу полягає в спробі розглядати «середні верстви» в перехідному суспільстві як основу й «матеріал» для середнього класу, виявити «претендентів» для нього, відкрити передумови й умови формування цього процесу [194; 503].

Всі дослідники, які визнають існування середнього класу в перехідному суспільстві, стверджують, що в ньому є своя модель його становлення, яка

відрізняється від західної. Цим, на думку В. Беленького, «виправдовуються всякі вседозволеності в трактуванні середнього класу [70, с. 56]».

Зауважимо, що в різних країнах Заходу моделі середнього класу різні. У Е. Гідденса його структура в Англії містить три категорії населення, у Дж. Масіоніса в США – дві. Але в обох він межує з вищим і робітничим класами. Тому йому притаманні тенденції як обуржуазнювання, так і пролетаризації. На пострадянському просторі основною проблемою у вивченні середнього класу є його «вирощування» як зразка постіндустріального суспільства [70, с. 51].

Дискусії про наявність або відсутність середнього класу в перехідному суспільстві ґрунтуються на невирішеному питанні стосовно існування названого феномена в СРСР. Мають місце декілька поглядів з цього питання [4, с. 18]:

1. *Середній клас існував у СРСР, але внаслідок реформ він «розмивається».* Багато авторів доводять, що в Радянському Союзі склався прототип середнього класу, так званий «прошарок народної інтелігенції», який складався майже з третини населення й охоплював нижчі й середні верстви партноменклатури, «білі комірці», службовців з вищою освітою, офіцерство. Тут варто нагадати думку М. Чешкова, згідно з якою в суспільстві «реального соціалізму» середні верстви існували в розвиненому й повному обсязі. У процесі реформ у більшості представників цих груп, в основному тих, хто отримував фіксовані доходи з державного бюджету, рівень життя й соціального значення знизилися. Унаслідок реформ середній клас почав зникати. Реформи не лише не посилили середні верстви, але, більше того, знищували їх, перетворюючи представників радянського середнього класу в маргіналів і пауперів [487].

2. *Середній клас з'явився в результаті реформ як їх породження.* Прибічники такого погляду [233] переконані, що середній клас формується як важливий елемент соціальної структури сучасного суспільства в умовах і завдяки більш або менш тривалого функціонування й розвитку вільної

ринкової економіки та містить економічно незалежних суб'єктів господарської діяльності. Саме тому він не може ні існувати, ні «передіснувати» у принципово інших соціально-економічних умовах.

3. *Середній клас існував та існує завжди*, оскільки будь-яке суспільство структурно завжди має середину. У цьому (структурному плані) він не може бути знищеним, змінюються лише його розміри, характер і склад [431].

4. *Середній клас не існував у СРСР, не існує і в сучасній Україні*. Для його виникнення мають бути створені адекватні інституціональні умови, налагоджені норми соціальної взаємодії, побудовані механізми вертикальної мобільності. Поза цими умовами може існувати тільки протосередній клас, з якого при сприятливому розвитку інституціонального середовища здатний сформуватися реальний і представницький середній клас.

1.3. Принципи, методи та прийоми дослідження середнього класу як соціального феномена

Розглядаючи принципи, методи та прийоми дослідження середнього класу як соціального феномена, необхідно вирішити наступні *завдання*: 1) уточнити термінологію дослідження проблематики середнього класу; 2) проаналізувати загальні й особливі підходи до розуміння середнього класу; 3) виділити критерії належності до нього; 4) намітити основні методи вивчення цього феномена; 5) на основі цього визначитись зі складом сучасного середнього класу.

Внутрішня суперечливість середнього класу, різноспрямованість інтересів різних його груп призводять до того, що надто проблематичним виявляється усвідомлення загальних інтересів цього класу. Можливо, цим фактом пояснюється *недостатня чіткість у термінології* при вивченні проблематики середнього класу. Одні автори використовують термін «середній клас» або «протоклас» (Т. Заславська [198; 200]), другі – «середні

верстви» (В. Ільїн, В. Самєдов), треті вживають упереміжку обидва терміни (Л. Беляєва).

На сьогодні поняття *«середня верства»* і *«середній клас»* належать до числа найбільш часто вживаних і, разом з тим, теоретично не пояснених: відсутні чіткі, науково обґрунтовані критерії їх виявлення. Такий стан мотивується місцем і роллю середнього класу в стратифікаційній структурі суспільства [399, с. 28].

За переконаннями В. Самєдова, використовуючи *ідею домінант*, можна виявити комбінацію взаємозалежних ознак, які *визначають статус середньої верстви в соціальній структурі*.

Поняття *статус* указує на те, що в існуванні соціальної верстви велику роль відіграють оціночні фактори: лінія поведінки людей, їх ставлення до чого-небудь, установки, норми, цінності, які допомагають їм ранжувати себе й оточуючих. Соціальна верства формується, в першу чергу, за ознаками, пов'язаними з культурно-психологічною оцінкою, які реалізуються як в індивідуальній, так і в масовій свідомості.

Становище соціальної верстви в стратифікаційній структурі визначається безліччю особливостей і є результатом цілого ряду чинників і умов життя. Однак у груповому статусному становищі є точки перетину декількох площин соціальної активності, які створюють комбінацію провідних ознак, що окреслюють сумарний статус верстви в складній мережі соціальних важелів певного суспільства.

Для виявлення середньої верстви, як правило, застосовують комбінацію таких взаємозалежних ознак: дохід, престиж, влада, рівень освіти, спосіб життя, самоідентифікація.

Середня верства – це сукупність соціальних груп, яка представляє найбільш кваліфіковану частину населення, володіє знаннями, професійними навичками, практичним досвідом роботи, особистими засобами існування і яка має відповідний статус у суспільстві, а також усталені канали соціальної мобільності й відносно споріднений спосіб життя.

Будучи в центрі стратифікаційної структури, середня верства є ніби балансом. З одного боку, її представники постійно поповнюють вищу верству, а з іншого, вона є певним еталоном для нижчих верств. Чим більша її чисельність, вищий рівень її добробуту, тим міцніші відносини в суспільстві. Повноцінний середній клас як головний гарант стабільної стратифікаційної структури в перехідному суспільстві може сформуватися лише на основі соціальних груп, що утворюють на сьогодні середню верству [399, с. 32-33].

І. Попова з метою *виявлення подібностей і відмінностей середніх верств і середнього класу* провела порівняльний аналіз середніх верств і груп середнього класу за ознаками самоідентифікації, матеріального становища, освітньо-професійної активності і світоглядних характеристик [365]. Перш за все, дослідниця виділила схожі тенденції в самоідентифікації, а також у поведінці в галузі, пов'язаній з підвищенням матеріального рівня. Так, *поведінка у сфері доходів не вирізняє середні верстви й представників середнього класу в них*. Структури джерел доходів і витрат практично збігаються.

Відмінності стосуються, найперше, світоглядних характеристик, орієнтацій, установок на досягнення (орієнтація на подальше проведення ринкових реформ і висока мотивація, спрямована на успіх і досягнення поставленої мети). У поведінковому плані, що стосується відстоювання своїх прав, значних розбіжностей не виявлено. Очевидно, представники середнього класу більше покладаються на принцип дотримання норм, які склалися в суспільстві, на співіснування з ним «в одному середньому режимі» (який, можливо, вони й задають). У то й же час, відмінності виявляються в стратегіях індивідуального просування, пов'язаних з нарощуванням людського й соціального капіталу [365, с. 75].

У визначенні середнього класу в сучасній науці виділяють декілька підходів.

Прихильники **першого** виходять з уявлення про професійний склад середнього класу в західному суспільстві, яке накладається на професійну структуру суспільства перехідного періоду, і виділена таким чином середня верства вважається середнім класом. Цей підхід був реалізований в емпіричному аналізі стратифікації російського суспільства, проведеному Т. Заславською [194; 195].

Представники **другого** підходу розглядають *серединне становище групи в соціальній стратифікації* як основу віднесення її до середнього класу. За вихідний індикатор береться набір економічних і соціальних показників. У межах цього підходу середній клас виділяється на основі самоідентифікації або рівня доходу. Цей підхід представлений у дослідженнях З. Голенкової та Е. Ігітханян [131].

Третій підхід висвітлений у роботі Л. Беляєвої [74], в якій враховувалися *об'єктивні процеси соціального розшарування* в сучасній Росії та *суб'єктивна ідентифікація* респондентами свого місця в суспільній ієрархії. Соціальне розшарування розумілося не тільки як майнова (доходна), але і як культурна диференціація. Такий підхід М. Лапін характеризує як соціокультурний [265].

Четвертий підхід фіксується в дослідженнях О. Аврамової, яка разом з Л. Овчаровою, при вивченні середнього класу використовувала *метод концентрації ознак*. За вихідні теоретико-методологічні положення О. Аврамовою взяті такі. Середній клас як складне соціально-економічне утворення не може бути виділений на основі одного або декількох критеріїв. Швидше за все, він може визначатися й описуватися у вигляді структурно-функціональної моделі, що містить ряд взаємопов'язаних ознак і функцій. Такий підхід має традицію в літературі [195; 486]. Була досліджена концентрація показників, що ідентифікують середній клас, який формується: рівень доходів; володіння нерухомістю; забезпеченість домашнім майном; професійно-кваліфікаційний статус;

ознаки успішної економічної поведінки в умовах ринкової економіки [6, с. 64].

Зрозуміло, що незрілість соціальної структури суспільства перехідного типу відповідає розривам і деформаціям зв'язків між ланками цього ланцюга. Тому сьогодні *доцільно говорити не про український середній клас у класичному сенсі, а про соціальну верству, яка характеризується деякими з перерахованих суттєвими ознаками, а отже, має потенціал для переростання в повноцінний середній клас* [5, с. 15].

Отже, *поява в сучасній суспільній думці на пострадянському просторі теоретичної конструкції або концепту середнього класу як ідеального зразка й критерію оптимального суспільного розвитку в якості чинника, з урахуванням якого та орієнтуючись на який необхідно проводити соціальну політику, вимагала наповнення його конкретним змістом. Йдеться про аналіз критеріїв належності до середнього класу і його складу. Ці два заявлені методологічні питання мають дискусійний характер.*

Узагальнюючи дослідження середнього класу, М. Воейков виділяє два *основні підходи – ціннісний і статистичний*. Ціннісний полягає в пошуку стрижня, який об'єднує «серединну масу» населення у щось ідеологічно єдине. Ціннісний підхід достатньо невизначений. Його застосування на сучасному етапі досліджень ставить під сумнів саме поняття «середній клас». Статистичний підхід дає можливість кількісно виділити середній масив за допомогою критерію або критеріїв [115, с. 87].

Такої ж думки дотримується й А. Шанкіна, яка переконана, що завдання, що постають у гуманітарних дисциплінах, можуть вирішуватися двома способами – *нормативним* (передбачає опору на цінності) та *емпіричним* (ґрунтується на фактах). *Емпіричний підхід* у дослідженні середнього класу етично нейтральний, дає науково легітимні й практично затребувані результати й плідно функціонує на посилці про «об'єктивність» дослідження обраного предметного поля. З *нормативним підходом* складніше. Його виверти полягають у тому, що в соціальних науках

дискурс має властивість створювати власні об'єкти. Тому чим частіше сьогодні ми говоримо про середній клас, тим помітнішим він стає [495, с. 110].

В сучасному суспільстві ключовим **критерієм належності до середнього** класу, крім *рівня доходів*, був *рівень виконуваних представниками цієї верстви адміністративно-розпорядчих функцій*. У пострадянському суспільстві до цих показників додали також *показник «розмір власності»*.

У країнах з розвинутою економічною системою до основних ознак, які окреслюють середній клас як специфічне явище, соціальний інститут і результат функціонування сучасної ринкової економіки, сучасного суспільства, можна віднести [396, с. 27-28]:

- рівень матеріального добробуту й стандарти споживання (тип споживання більшістю дослідників визнається як класична риса, за якою визначають належність до середнього класу);

- рівень освіти й кваліфікації та професійно-кваліфікаційний статус; характерною рисою середнього класу в розвинених країнах є те, що майже всі його представники, від нижчого ступеня до найвищого, незалежно від галузі економіки, де вони зайняті, – це кваліфіковані й висококваліфіковані працівники, і, отже, мають достатній рівень підготовки, психологічного й соціального розвитку;

- специфіку системи мотивів до праці, в якій можуть, і в останні роки все більше домінують, не лише економічні, але й позаекономічні, соціальні чинники;

- особливості професійної етики;
- спосіб і стиль життя;
- місце в системі власності (як власника відповідного обсягу нерухомого й значного за вартістю й статусом рухомого майна, так і суб'єкта соціального партнерства).

Доречно, на думку В. Савчука і Ю. Зайцева, виділити й такі ознаки:

– самоідентифікація на основі визначення ціннісної та групової ідентичності. Критерії самоідентифікації залежать як від реального економічного становища країни, наявних соціальних можливостей людини, так і від уявлення самої людини про своє матеріальне становище, соціальний статус, потенційні можливості, що і викликає необхідність окреслення меж поля, ареалу існування середнього, або протосереднього класу;

– динамізм, здатність до самоорганізації й політичної діяльності;

– значний рівень впливу (на тлі інших соціальних груп) на прийняття приватними структурами всіх рівнів рішень у галузі економіки й соціальної політики.

Визначальною ознакою середнього класу є також ареал, або поле його поширення в соціально-економічному середовищі тієї чи іншої держави, тобто чисельність, яка відображає соціальні можливості його впливу. Середній клас у сформованому сучасному суспільстві має бути домінуючим [396, с. 27-28].

Якщо множинність наведених параметрів спробувати звести до основних, то отримаємо, що на Заході середній клас – це 2/3 населення з досить високими життєвими стандартами. Є чотири основні критерії, задоволення яких характеризує належність до середнього класу, а саме:

1) володіння власністю, еквівалентної у вартісному відношенні 20-100 середнім доходам працівника в економічно максимально активному віці;

2) стабільний доход у розмірі 2-10 прожиткових мінімумів;

3) належність до найбільш повноправного прошарку, що є основою електорату;

4) законослухняність, високий рівень соціальної відповідальності, прагматичне мислення й активна діяльність [102, с. 32].

Із огляду на історичні фактори, менталітет українського народу, соціально-економічний розвиток країни, критерії для середнього класу України щодо перших двох показників, наведених вище, мають бути дещо

іншими. Тому головною проблемою варто було б вважати чітке науково обґрунтоване й офіційно прийняте визначення середнього класу і його параметрів в Україні [102, с. 32].

Відповідно до аргументів розвитку «суспільства середнього класу», **при виявленні й дослідженні середньої верстви в структурі суспільства послуговуються двома методами: об'єктивним і суб'єктивним.**

Об'єктивний критерій ґрунтується на ознаках, що не залежать від думки індивіда. Таких ознак, по суті, дві: *характер діяльності й величина доходів*, однак до уваги беруться різні індекси. Дж. Коул наголошував, що «членство в середньому класі» не є просто результат доходу або професії, освіти, манер, або сімейних зв'язків. Це результат використання кожного з цих критеріїв [152, с. 65].

В Англії згідно з Генеральним Реєстром (статистичний облік населення) з 1981 р. прийнята така класифікація за характером зайнятості:

- ті, хто займається професійною (високопрофесійною) діяльністю;
- ті, хто виконує тимчасові (сезонні) роботи й перебуває на стадії вибору професії;
- ті, хто виконує кваліфіковану нефізичну працю;
- ті, хто виконує кваліфіковану фізичну роботу;
- ті, хто виконує роботу, яка не потребує високої кваліфікації;
- ті, хто виконує некваліфіковану роботу (різнороби).

Вважається, що межа між середнім і робітничим класом проходить між третьою та четвертою групами.

Другий об'єктивний критерій більш точний (дохід), але його важко зафіксувати в кількісному відношенні, бо необхідно враховувати не лише первинні доходи, які можна порахувати (включаючи зарплату, підприємницький прибуток і ренту), але й соціальні трансфери, пільги, дотації [152, с. 66].

Суб'єктивний показник базується на принципі самоідентифікації, інакше кажучи, виходить з думки самих членів суспільства щодо того, з якою

соціальною верствою вони себе пов'язують. До суб'єктивного методу визначення середнього класу можна віднести репутаційну теорію У. Ллойда Уорнера [287, с. 234], в якій виокремлено шість груп. Серед них виділено вищу верству середнього класу, що складається з висококваліфікованих осіб, зайнятих інтелектуальною працею, і ділових людей, які мають високі доходи: лікарів, юристів, власників капіталу, а також нижчий середній клас, до якого входять, в основному, канцелярські службовці та інші «білі комірці» (секретарі, банківські касири тощо).

Французький учений П. Блетон вважав, що поняття середнього класу не може відповідати конкретній соціальній дійсності. Воно відповідає лише певному духовному стану: до середнього класу належать ті, хто визнає принцип приватної власності і права особистості в колективі, зберігає моральні й культурні цінності, якими володіє людство [152, с. 66].

Отже, при суб'єктивному підході до середнього класу зараховують більшу кількість населення, ніж при застосуванні об'єктивного підходу.

Більшістю сучасних дослідників визнається, що *ключовим критерієм* соціального самопочуття людини та її належності до тієї чи іншої соціальної групи, є *рівень доходу*. Однак при аналізі цього критерію вчені не можуть зійтися в поглядах. Подамо кілька думок із зазначеного питання.

На думку А. Шанкіної, при вимірі рівня доходу слід враховувати ряд моментів. «По-перше, відмінні стандарти життя в столичних містах і на периферії. По-друге, не зовсім зрозуміло, звідки виходити: спочатку вирішуємо, якого розміру середній клас нас влаштує, і звідси виводимо дохід цільової групи? Або, навпаки, – вирішуємо, яким повинен бути прибуток середнього класу, і дивимося, хто в ньому опинився? Або ще один варіант: спочатку запитуємо респондентів, до якого класу вони себе відносять, і за результатами дізнаємося, хто з нас і за які кошти володіє

економічною незалежністю, професіоналізмом і високою громадянськістю? [495, с. 108]».

В Росії середній клас пропонується визначити як домогосподарства, в яких грошові доходи перевищують їхні поточні витрати, що дає можливість заощаджувати. Цей метод використовував у 1997 р. Інститут соціальних і економічних проблем населення – науково-дослідний інститут Росії. У процесі дослідження було з'ясовано, що в 1996 р. 20,5% населення Росії належали до середнього класу.

Ще один спосіб, за допомогою якого можна оцінити, належать люди до середнього класу чи ні, – аналіз того, на що вони витрачають гроші. Вивчаючи середній клас Росії, Г. Пархоменко (2002) проаналізував структуру витрат і дійшов висновку, що сім'ї, які витрачають менше, ніж половину власного сукупного доходу на харчування, мають вважатися середнім класом.

Московський центр Карнегі (2003) у своїх дослідженнях пропонує методологічний підхід щодо визначення середнього класу, який спирається на такі положення: за соціальною сукупністю, що характеризується матеріальними ресурсними ознаками (рівень прибутків-витрат, споживання, майнового забезпечення); нематеріальними ресурсними ознаками (рівень освіти, посадова позиція тощо); самоідентифікацією (стратегія успішного економічного поведіння, адаптації до нових економічних умов, до нинішнього життя і т.д.). Соціальні групи, що складають середній клас, стратифікуються за рівнем концентрації домінантних ознак [див.: 13, с. 59-79; 42, с. 90-100].

В. Голубев вважає, що рівень матеріального доходу – це архаїчний спосіб виділення середнього класу. Відомо, як стверджує вчений, що рівень розвитку сучасного суспільства визначається не величиною внутрішнього валового продукту (ВВП – характеристика фізичного капіталу), а, в першу чергу, величиною людського капіталу (ЛК) – багатством, накопиченим у самих людях, якістю людини як працівника й носія моральності. В

середньому людський капітал становить, за даними Всесвітнього банку, понад 60% загального національного багатства, а для деяких країн (Японія, Німеччина) – навіть 80%. ООН проводить дослідження і видає національні й загальносвітові доповіді з розвитку людського потенціалу, використовуючи для його характеристики індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП).

ІРЛП розраховується як середній з трьох індексів: дохід (подушний ВВП); довголіття (очікувана тривалість життя при народженні, число років); освіта (частка учнів віком: 6-23 роки) [267, с. 27; 141, с. 186].

Однак сам по собі індекс людського розвитку (ІЛР), як і будь-який інший окремих індекс, недостатній для зваженого аналізу якості життя людей і стану соціоекономіки, соціуму. Необхідна система такого роду індексів.

В. Голубєвим висуваються й інші теоретично обґрунтовані індекси – питомий людський капітал (ПЛК), що характеризує якість людини, і виробництво людського (питомого) капіталу (ВЛК) [140].

Останнім часом розроблені й апробовані *індикатори соціальних бід* (безробіття, соціальні хвороби, криміногенність), на основі яких побудований індекс соціального комфорту (ІСК) [91]. Поєднання ІСК і ІЛР дає можливість визначити ранги/рейтинги регіонів країни, що істотно відрізняються від їхнього ранжирування тільки за ІЛР [91].

Якщо характеристикою розвитку країни є не ВВП, а ІРЛП, ВЛК та інші подібні показники, то, отже, середній клас варто ідентифікувати не за величиною ВВП для нього, а за іншими критеріями – «середнім» значенням величин ІРЛП, ВЛК тощо. Криміналітет виявиться поза межами середнього класу через низькі індекси, що розкривають якість людини [141, с. 186].

Середній клас у перехідному суспільстві не може бути аналогом середнього класу розвинених капіталістичних країн, якщо його виділяти за рівнем матеріального доходу. Так, Україна виробляє ВВП, який у шість разів і більше поступається ВВП цих країн. Наздогнати їх у цьому плані

нереально, як і нереально сформувати середній клас з опорою на фізичний капітал.

Новий середній клас в Росії та Україні буде іншим – людський капітал як основа. І якщо середній клас – опора держави, то до нього слід відносити тих, хто служить державі, у першу чергу, працівників бюджетної сфери. Середній клас – це найбільш кваліфікована, освічена, моральна частина суспільства, насамперед інтелігенція, висококваліфіковані робітники й селяни, і тільки потім люди, зайняті в дрібному та середньому бізнесі. Такий склад відповідає і споконвічному російському менталітетові «служіння державі» (в ідеалі – «служіння людям»), на базі якого тільки й може бути забезпечена стабільність країни [139].

У зв'язку з цим умовою формування середнього класу є не розвиток підприємництва як самоціль, а побудова «природного суспільства» [140; 138; 139], соціальної держави, базисом якої є люди, які їй служать [141, с. 187].

Давню історію має і дискусія про склад середнього класу. Одні вчені переконані в тому, що середній клас, згідно з визначенням, об'єднує тих, хто не зайнятий у професіях фізичної праці. Інші дотримуються погляду, відповідно до якого середній клас складається з ряду дискретних сегментів, одні з яких є насправді частиною робітничого класу, інші, менші за розміром, – частиною більш високого класу, а ще одна, відносно мала, становить справжню середину. Таке твердження заперечує значимість розходжень між заняттями фізичною й нефізичною працею. А, отже, зникає сенс виділення середнього класу як особливої соціальної категорії [54, с. 5].

В українській науці слід виділити такі підходи до стратифікації суспільства і формування середнього класу [405, с. 37-39]:

Е. Лібанова, В. Паніотто до основних ознак виокремлення середнього класу відносять матеріальні засоби – власність (насамперед, нерухомість: житло, земля, засоби виробництва), середні доходи (які визначені за

національними стандартами), кваліфікаційно-освітню підготовку і високий соціальний статус, ототожнення себе із середнім класом.

В. Мандибура до цих ознак відносить споживчі критерії соціальних груп (власників середнього капіталу, рантьє, представників дрібного й середнього бізнесу, працівників аграрного бізнесу). Середній клас виділяється автором на базі середнього рівня споживання, що дорівнює від одного до двох мінімальних бюджетів.

Т. Кір'ян, М. Шаповал розглядають набір основних ознак належності до середнього класу за рівнем доходів, наявністю майна, кваліфікаційним статусом, освітою, умінням пристосуватися й успішно діяти в ринкових умовах.

Українські дослідники при *аналізі соціально-класової структури суспільства і виділенні середнього класу в ній застосовують два підходи – суб'єктивний і об'єктивний*. Учені С. Макеєв, Є. Головаха, С. Оксамитна, С. Бродська, О. Симончук свої зусилля переважно спрямовували на виявлення класових ідентичностей і стратифікаційних процесів на суб'єктивному рівні [92; 135; 294; 296].

Об'єктивний підхід ґрунтується на показниках, що не залежать від думки індивіда. Такими критеріями часто виступають характер праці й рівень доходів, тобто економічний критерій. У цьому напрямку виділимо дослідження таких науковців, як В. Паніотто, В. Хмелько, І. Чапської, Н. Харченко [172; 475; 485]. Оскільки застосування одного з підходів має суттєві обмеження, то ряд дослідників поєднує об'єктивний і суб'єктивний підходи [476; 193; 143].

У різних країнах світу трактування середнього класу принципово різне. Уряд США не має офіційного визначення «середнього класу». Статистичні дані, зібрані в бюро перепису, зосереджуються на деяких оцінках, пов'язаних із розподілом доходів і нерівності в доходах. Дві з найбільш прийнятних оцінок – частки сукупного доходу, отримані домогосподарствами, й індекс Джині [405, с. 37-39].

Майже всі країни Європейського Союзу – це високорозвинені країни, де середній розмір ВВП становить від 11,9 тис. євро (Греція) до 49,3 тис. євро (Люксембург). По Україні, за прогнозними розрахунками, цей показник становить 4,1 тис. грн. Це свідчить про те, що за стандартами європейських країн в Україні вибір стандартів щодо ідентифікації середнього класу є проблематичним. Досягнення Україною хоча б рівня тих країн, що мають відносно низький показник рівня ВВП, є поки що досить складною проблемою [405, с. 43-44].

У цілому зміни, що відбулися в економіці України в період трансформації, не можуть бути оцінені як передумови формування середнього класу. Отже, реальний рівень визначення середнього класу відрізняється. Прийнято вважати, що розвинута країна зі стабільною економікою й соціальним станом має прошарок середнього класу в межах 52-60% дорослого населення. В оцінку ідентифікації середнього класу розвинутих країн включені різні ознаки за пріоритетністю віднесення до цього класу. У більшості розвинених країн Європи і США до цих особливостей включені: доходи, рівень прибутку і споживання, рівень заробітної плати, рівень витрат, освіта, нерухомість.

В Україні, у зв'язку з її перехідним становищем до ринкових економічних відносин, доцільно спиратися на систему відносних показників:

- за рівнем сукупного доходу;
- за рівнем грошових витрат;
- за рівнем накопичення (з урахуванням відносно мінімального споживчого бюджету), у майбутньому з поступовим переходом до агрегованого індексу.

Для ідентифікації середнього класу необхідно встановити **порогові значення показників-індикаторів** і показника, що враховує переважну частину сукупних чинників, які формують цей клас. Виходячи **зі стандартів країн Європи** та інших країн, **порогові значення показників-індикаторів для**

середнього класу становлять – доходи середнього класу до ВВП – в межах 52-62%, у тому числі:

- заробітна платня становить не менше 60-65% від доходу;
- доходи від майна – в межах 13-14%;
- особисте споживання – до 80% від доходу (в т.ч. на продукти харчування – не менше 1/3, оплата за житло й енергію – 1/4);
- доходи від нерухомості, дивідендів, власності та ін. – до 8%;
- від освіти – в межах 10-15%;
- від статусу – до 5%;
- накопичення грошей – в межах не нижче 5-6% на місяць [405, с. 60-63].

Незважаючи на численні дискусії, та спираючись на досвід країн Заходу, у вітчизняній науці стосовно головних характеристик і критеріїв належності до середнього класу, можна виділити такі критерії: *особиста воля, самостійна економічна діяльність, наявність власності*. Додаткова визначеність – *рівень доходу*, що забезпечує нормальне для певної країни й для певного періоду життя сім'ї. Розміру доходу (а значить, і якості життя, яке ним зумовлене) часом приділяється роль основного критерію віднесення індивідів до середнього класу.

Різні параметри, що забезпечують найманому працівнику отримання доходів, які відповідають «середньому класу», – *кваліфікація, освіта, політична лояльність до існуючого устрою, дотримання певних соціально-етичних норм тощо* – при відносно довгостроковій стійкості цього забезпечення набувають певної самостійності й *починають розглядатися як атрибутивні характеристики*. Причому, не лише дослідниками, але й самими носіями цих характеристик (тобто, людина з вищою освітою широ зараховує себе до «середнього класу», незалежно від рівня свого доходу й наявності власності).

Ці додаткові характеристики належності до «середнього класу» значною мірою запозичаються з іноземних досліджень і безпосередньо

стосуються сучасного становища західних суспільств. Для перехідного українського суспільства «вони скоріше означають перелік характеристик, яким буде відповідати цей клас, коли в нас сформується справді правова демократична держава, що ґрунтується на зрілій ринковій економіці [410, с. 27]».

При аналізі середнього класу в суспільстві перехідного періоду існує ще одна методологічна проблема, на яку звертає увагу О. Михайленок: «Оскільки виділена в результаті численних конкретних досліджень «серединна» частина суспільства, стосовно якої оперують категорією «середній клас», ніяк не конструйована як цілісне соціальне утворення і крім «серединності» їй вкрай важко приписати які-небудь загальні змістовні характеристики, то виходить, що російська дійсність зіставляється не стільки із західними реаліями, скільки з їх відповідною ідеологічною інтерпретацією [315, с. 119-120]». Це твердження значною мірою відповідає й українським реаліям.

Отже, стосовно теоретико-методологічних засад дослідження середнього класу можна зробити такі висновки:

Для розуміння феномена середнього класу спочатку необхідно розглянути його місце в соціальній структурі суспільства.

У сучасній суспільствознавчій думці соціальна структура трактується як: 1) взаємозв'язок і взаємодія груп індивідів; 2) сукупність соціальних верств; 3) сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих стосовно одна щодо іншої соціальних спільнот, верств, груп, а також відносини між ними, тобто розглядається як щось рівнозначне стратифікації.

У контексті трансформаційних реформ інституціональна система суспільства відіграє роль «провідної», а соціально-групова структура – «похідної». В ідеалі соціально-групова структура суспільства має сприяти раціональному розподілу ролей і статусів між індивідами й групами, а також ефективнішому виконанню складних і суспільно значимих ролей.

У різноманітні взаємодій індивідів особливе значення мають форми, що згуртовують людей в соціальні спільноти. Соціальна спільнота, основою якої є зв'язки, викликані необхідністю об'єднання, солідарності, узгодженості спільних зусиль, називається соціальною групою. Серед соціальних груп головне місце посідають статусні верстви – групи, класи.

В аналізі стратифікації поняття «соціальна верства» має домінуюче значення. Спосіб життя відіграє вирішальну роль при поділі на соціальні верстви, завдяки чому та чи інша верства стає носієм умовностей, які підтримують її і в кінцевому підсумку зберігають як таку. Саме верства є соціальним фундаментом формування класу.

Щодо категорій «страти» і «клас», то, спираючись на напрацювання І. Крауса, можна стверджувати, що стратифікація – поняття описове, передбачає деяке впорядкування членів суспільства на основі якого-небудь належного критерію – доходу, освіти, способу життя, етнічного походження. Класи є конфліктними групами, які, об'єднуючись, заперечують існуючий розподіл влади, переваги та інші можливості.

У стратифікаційній теорії існують три класичні напрямки: марксизм, веберіанство і функціоналізм. У межах трьох напрямків розвитку стратифікаційної теорії сформувалися три основні погляди щодо аналізу соціальної структури суспільства: марксистський, майновий і концепція класу службовців.

Для сучасного розуміння категорії «клас», разом з такими основними його елементами, як місце в суспільному виробництві, відношення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, частка суспільного багатства, яка споживається, рівень реалізації владних функцій, престиж у суспільстві, важливе значення має корпоративна свідомість.

Відносно аналізу соціально-класової структури сучасного західного постіндустріального суспільства активно розвивається новий науковий напрямок – ресурсний підхід. За основу стратифікації беруться обсяг і структура ресурсів (капіталів, активів), які мають індивіди і які зводяться не

тільки до традиційного економічного капіталу, але й до суми економічного, людського, владного капіталів.

Концепт класу залишається значущим при розгляді особливостей і тенденцій соціальних трансформацій у суспільстві перехідного періоду, в тому числі, і в умовах соціальних трансформацій сучасного українського суспільства. Саме середній клас за таких обставин може стримувати вседозволеність «верхів» і нахабство «низів» і виступати основою для подальшого розвитку.

Ще з часу Античності дефініцією «середній клас» позначали сукупність суспільних груп, які знаходилися на проміжному місці між класами суспільства. У кінці XVII ст. в Англії вже офіційно функціонувало поняття середнього класу, який являв собою соціальну групу власників і підприємців. У країнах Західної Європи у XVIII ст. із середнім класом ідентифікувала себе третя верства, у XIX ст. – дрібна й середня буржуазія, багаті селяни й ремісники, у XX ст. – високооплачувані «білі комірці», особи «вільних професій», менеджери.

Сучасний середній клас є продуктом капіталістичної формації. Феномен середнього класу, утворюючись на стадії індустріального суспільства, розцвітає в суспільстві постіндустріальному. Середні прошарки населення на Заході своїм зміцненням зобов'язані індустріальному суспільству, де масове виробництво створило масове споживання, забезпечуючи тим самим підвищення рівня і якості життя широких верств населення.

В наш час зміст «середнього класу» як складного соціального утворення зазнав значних змін. У нинішніх суспільствах західного типу до складу середнього класу разом зі «старими», традиційними верствами входять «нові верстви». «Старі» верстви охоплюють дрібних і середніх приватних власників, більшу частину селянства і фермерства, ремісників, торговців. «Нові» верстви в середньому класі складаються з представників масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, осіб вільних професій,

висококваліфікованих робітників та ін. «Новий» середній клас виникає завдяки інформаційній революції в середині й кінці ХХ ст.

Важливим досягненням розуміння середнього класу в західному суспільстві став розвиток концепції «класу послуг» (К. Реннер, Р. Дарендорф, Дж. Голдторп). На думку деяких дослідників (З. Голенкової, Е. Ігітханян), у суспільстві перехідного періоду з'являється новий клас «найманих робітників», який за основними параметрами збігається з «класом послуг» у сучасному західному суспільстві.

В дослідженні середнього класу як соціального феномена виділяються загальні підходи, застосовувані в суспільствознавстві в цілому: ціннісний і статистичний; нормативний та емпіричний; об'єктивний і суб'єктивний.

Поява на пострадянському просторі концепту середнього класу вимагала наповнення його конкретним змістом. Йдеться про аналіз критеріїв належності до середнього класу і його складу. Заявлені методологічні питання мають дискусійний характер.

У радянському суспільстві ключовим критерієм належності до середнього класу, крім рівня доходів, був рівень виконуваних представниками цієї верстви адміністративно-розпорядницьких функцій. У пострадянському суспільстві до цих двох показників додався ще й «розмір власності». Крім цих критеріїв належності до середнього класу, його пропонується визначати й за такими як: індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), питомий людський капітал (ПЛК), який характеризує якість людини, виробництво людського (питомого) капіталу (ВЛ(П)К), індекс соціального комфорту (ІСК) та ін.

Огляд сучасних публікацій свідчить, що як соціально-суспільна категорія «середній клас» теоретично ще не має свого чіткого тлумачення. Деякою мірою це пояснюється спробою підійти до цього поняття з різних концептуальних критеріїв – матеріальних, споживчих, політичних, інтелектуальних, порівнювальних, західних тощо.

Для тих дослідників, хто визнає існування середнього класу в перехідному суспільстві, існує дві концепції його визначення. Згідно з першою, до цієї групи належать ті, в кого середні доходи. Такі люди є в будь-який час і в будь-якій країні. За другим підходом середній клас охоплює носіїв певної ментальності, зацікавлених у стабільності суспільства, відсутності потрясінь і кардинальних змін.

Загалом, для розуміння специфіки становлення і розвитку середнього класу в перехідному українському суспільстві спочатку необхідно дослідити загальні моделі генезису середнього класу, що і буде зроблено в наступному розділі.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ МОДЕЛІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Розробка загальних моделей становлення та розвитку середнього класу вимагає вирішити наступні завдання: 1) розглянути генезис класичного середнього класу; 2) дослідити трансформацію соціальної структури і зміну становища середнього класу в постіндустріальному суспільстві, а також проаналізувати особливості еволюції Homo sapiens що обумовлюють специфіку соціальної структури в сучасному світі і перспективи подальшого розвитку середнього класу в ньому; 3) вивчити генезис середнього класу в Україні як фактора розвитку громадянського суспільства.

2.1. Генезис класичного середнього класу

Історично так склалося, що основною ознакою, яка конституює економічну суб'єктність середнього класу, було його специфічне становище хазяїна-працівника. Це клас дрібних приватних власників міста й села, що займаються дрібним виробництвом або дрібною торгівлею та застосовують особисту працю або працю членів сім'ї, рідко використовують найману працю й живуть на доходи від свого господарства. Отже, *генезис середнього класу відбувається разом із виникненням і розвитком товарного виробництва* [326, с. 39].

Незважаючи на те, що в античному суспільстві фактично не було значного «середнього класу», який займав проміжне місце між вільними й невільними громадянами (колони стали досить численними тільки в період занепаду Римської імперії), але навіть в умовах рабовласництва при дуже нерозвинених товарних відносинах існували вільні хлібороби й ремісники,

які виробляли продукт не тільки для власного споживання, але й на продаж [326, с. 39].

У середньовічній Європі, десь із 1000 р., в літописах зустрічаються клірики, дворяни й серви. В середньовічному суспільстві середній клас був представлений широким співтовариством ремісників, купців і міського населення.

Із розвитком міст і легітимацією торгівлі з'явилася буржуазія, а через декілька століть – і робітничий клас. Однак ускладнення соціальної структури не викликало заміщення «троїстого» архетипу «п'ятиричним». У побутовій свідомості поділ на «верхи», «низи» й «середину» залишається домінуючим [495, с. 104].

Сам термін «середній клас», як вже зазначалось, уперше почали використовувати в XVII ст. в Англії для опису невеликої групи міських підприємців, які знаходилися між великими землевласниками й найманою робочою силою.

При капіталізмі середній клас займає проміжне становище між двома основними класами – буржуазією й найманими робітниками (пролетаріатом). Класова належність економічного суб'єкта середнього класу визначається тим, що він виступає вже не як продавець своєї робочої сили, а як продавець товарів і послуг свого підприємства [326, с. 39].

В єдине ціле представників середнього класу об'єднує кілька ознак: 1) економічна незалежність; 2) професіоналізм; 3) виражена громадянськість [495, с. 104].

Існування середнього класу не виключає наявності більш знедолених, порівняно з ним, нижчих соціальних верств, часом досить масових. Однак саме поява соціальної структури з розвиненими середніми верствами призвела до небувалого в історії скорочення чисельності нижчих верств, які раніше завжди становила переважна більшість народів. Середній клас – «відкритий», різкої межі між ним і менш благополучними соціальними верствами не існує, а історична

тенденція простежується в його розширенні завдяки вертикальній мобільності знизу. Стандарти властивого йому способу життя, поширюючись, впливають і на нижчі верстви. Несучою *конструкцією всієї цієї системи інтересів служить приватна власність, якою володіє більшість представників середнього класу* і яка забезпечує відносну особисту незалежність і свободу індивідуального вибору життєвого шляху, способу життя, ідеології. Все це, взяте разом, і відстоює середній клас, іноді навіть егоїстичними методами.

Західний середній клас неоднорідний, його соціально-професійна структура характеризується розмаїтістю. Саме це і створює передумови для інтенсивної внутрішньої соціальної мобільності, переходу з однієї верстви в іншу, що, в свою чергу, забезпечує безліч варіантів соціальної адаптації. Вихід за межі середнього класу – як у вищій, так і в нижчій класи – являє собою, скоріше, надзвичайну подію і, впливаючи на індивідуальні долі людей, не порушує стабільності веретеноподібної соціальної піраміди [112, с. 21]. Стаючи численним і впливовим практично в усіх сферах громадського життя, він набуває значення «природних меж правлячого класу» (Г. Моска) [95, с. 25; 323].

Генезис сучасного середнього класу на Заході пов'язаний зі становленням держави загального добробуту або соціальної держави, корені якої сягають сер. XIX ст., та із загостренням соціально-класових конфліктів, виникненням і поширенням ідеї соціалізму [47, с. 84-95].

Джерела становлення європейського інституту соціальної держави (welfare state) необхідно шукати в соціокультурній суперечці консервативної (німецько-континентальної) і ліберальної (англо-американської) моделей суспільного розвитку, які вплинули на розвиток сучасної держави на континенті та в Новому світі. Консервативна модель пропонує елементи відданості й громадянської несвободи, культивуючи примусові відносини між державою й громадянським суспільством. Ліберальна надає пріоритет правам особистості, громадянина, суспільній свободі,

зменшуючи роль соціальних чинників і державної інтервенції щодо поліпшення життя бідних [353, с. 49].

Перший варіант соціальної держави виник у Німеччині в 1880-ті роки за правління Бісмарка, який розширив і підсилив систему соціального страхування, прийнявши закони про нещасні випадки на роботі і про пенсії для робітників і селян. Широке вторгнення держави в економіку та інші сфери громадського життя помітно збільшується після Першої світової війни [406, с. 4].

Другий варіант соціальної держави висунув лорд В. Беверідж, який підготував проект системи соціального захисту (1942 р.) і доповнив його планом повної зайнятості робочої сили й безкоштовної медицини (1944 р.). Суттєвий і вирішальний внесок у розробку держави загального добробуту зробив Дж. Кейнс, який у своїй праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) виклав концепцію державного регулювання економічних і соціальних відносин у суспільстві, де робить акцент на стимулюванні особистого споживання й підвищення життєвого стандарту, що стало головним принципом економічної політики західних країн. Саме в заниженій зарплаті полягали передумови не тільки світової кризи 1929-1933 років, але й соціально орієнтованих фашизму, нацизму та комунізму.

Усі ці потрясіння змусили ряд західних країн у 1930-х роках ХХ ст. здійснити перехід до державного регулювання господарського життя. Першим був Президент США Ф. Рузвельт зі своїм «Новим курсом» (1933-1937 р.). Під практику державного регулювання була запропонована теорія Дж. Кейнса. Як вважає С. Хайтун, «...кейнсіанство – це насправді не особливий шлях Заходу, а стовповий шлях всього людства [474, с. 59]».

В першій половині ХХ ст., ще в часи панування націонал-соціалізму, ідеї соціального ринкового господарства набули розвитку в школі неолібералів у Німеччині. У 1932 р. О. Люстов сформулював принципи

неолібералізму. У 1937 р. професори Франц Боль, Вальтер Ойкен і Ганс Гросман-Дерт публікують серію робіт, в яких стверджували, що основне завдання держави – усвідомлена організація соціально орієнтованого політичного й економічного порядку.

Сьогодні світ розділений на дві частини. Меншу складають країни «золотого мільярда», які підвищили працівникам зарплату до 40-60% від вартості створеного продукту. Піднявши споживчий попит, ліквідовано убогість (чисельність середнього класу сягає тут майже 70-80% населення), одночасно забезпечивши економіці стійке зростання [474, с. 46].

У процесі практичного втілення в життя держави загального добробуту були створені три основні її моделі: *ліберальна, соціал-демократична й консервативно-корпоративна*. США одними з перших почали реалізацію *ліберальної моделі* в напрямку оголошеного Ф. Рузвельтом «Нового курсу». *Ліберальні* (вільноринкові) *режими* насамперед характерні для США, Великобританії, Австралії, Японії. *Соціал-демократична модель* знайшла втілення в скандинавських країнах, особливо у Швеції та Данії. *Консервативно-корпоративна модель* (режим із соціально-ринковою економікою) продовжує лінію Бісмарка, ця модель типова для континентальних європейських країн – Німеччини, Італії, частково Франції [406, с. 5; 422, с. 142; 533, с. 42].

Класичний лібералізм, що закликає до мінімального втручання держави в діяльність «невидимої руки» ринку й захищає ліберальні права і свободи, акцентує увагу на тому, що кожен індивід у будь-яких умовах є учасником ринку. Це приводить до стратифікації суспільства: там, де панує принцип змагання, завжди є переможці й переможені. Свобода ринку несе в собі загрозу невпевненості, нестабільності, яка може викликати бідність. Однак «це не є провалом системи, а лише результатом відсутності передбачливості або вдачі кожного конкретного індивіда [533, с. 42]». «Мінімальні соціальні виплати не викоріняють бідність, а,

навпаки, зроблять внесок у породження бідності [533, с. 35; цит. за: 422, с. 151]».

«...Ліберали рішуче відкидають заміну конкуренції координацією зверху. Вони віддають перевагу конкуренції не тільки тому, що вона зазвичай виявляється більш ефективною, але, насамперед, через те, що вона дозволяє координувати діяльність внутрішнім чином, уникаючи насильницького втручання [473, с. 34]». Ф.А. фон Хайек має рацію стосовно того, що «для успішного планування потрібна єдина, загальна для всіх система цінностей – саме тому обмеження в матеріальній сфері так безпосередньо пов'язані із втратою духовної свободи [473, с. 89]».

Щодо джерел консервативної моделі соціальної держави, то Г. Еспінг-Андерсен висуває два основні фактори, які визначають особливості цієї моделі – це класова стратифікація та ієрархізоване суспільство. Консервативна модель властива державам сучасної Західної Європи (передусім Німеччини) і її особливості – в історії Європи. По-перше, це феодална залежність і клієнтелізм, які переросли в сучасні корпорації з відповідною етикою. Отже, патріархальна залежність від лендлорда перетворилася в залежність від держави. По-друге, корпоративна етика ґрунтується на католицизмі й протестантизмі, де патріархальна етика є гарантією лояльності церкви. По-третє, консерватизм базується на протекціонізмі пануючого класу, який трансформується в турботу про суспільство в цілому. Такі елементи консервативної моделі, на думку Г. Еспінга-Андерсена, призводять до мінімального розпредметнення. У консервативній моделі держава щонайменше втручається в ринок, як правило, з метою забезпечення постійної ієрархізованої структури [422, с. 151].

Названі моделі розрізняються між собою формами, в яких держава виконує свою функцію соціального захисту. Основними серед них є три: економічна, соціальна, сімейна. *Ліберальна модель* соціальної

держави віддає пріоритет економічному, або первинному розподілові, зумовленому прямою участю людини в системі виробництва. Вона допускає високий рівень зайнятості. Згідно з Г. Еспінгом-Андерсеном, ліберальний тип захисту діє за принципом «що ти маєш», відокремлює соціальний захист від вільного ринку, обмежуючи державну допомогу лише тими особами, які не мають інших доходів, так званою «адресною» грошовою допомогою.

Базовою для *консервативного принципу* соціального захисту є теза «що ти зробив» або «заслуги перед державою». Соціальні виплати, особливо пенсійні, тут здійснюються відповідно до розміру заробітної плати. Для консервативно-корпоративної моделі характерний низький рівень зайнятості, надто жіночої. Професійний статус відіграє вирішальну роль у набутті соціальних прав. Не менш важливе значення має також сімейний статус, а разом з ним – сімейний перерозподіл. Права трудящого поширюються на членів його сім'ї, розміри якої визначають обсяг можливої допомоги. Соціальне страхування, звичайно, спрямоване на підтримку чоловічого типу сім'ї. Голова сімейства, годувальник має домінуючу роль, тому розлучення наносить сильного удару спочатку по дружині й дітях [406, с. 5].

Соціал-демократична модель також передбачає високий рівень зайнятості, особливо жіночої. Широке входження жінок на ринок праці робить соціальний захист ефективнішим. Суттєве значення має й соціальний перерозподіл доходів, що діє на основі загальних соціальних прав, розглянутих як прямий наслідок громадянської належності.

Соціал-демократичний тип соціальної держави ґрунтується на принципі «хто ти є». У такій системі превалує тенденція вирівнювання доходів через виплату стандартної грошової допомоги, яку здійснюють незалежно від наявності інших доходів або трудового статусу одержувачів [422, с. 152-153].

Розквіт держави загального добробуту припав на післявоєнний період (1945-1975), який дослідники визначали по-різному

(«славне тридцятиріччя» – Ж. Фурастьє; «золоте століття капіталізму» – Г. Еспінг-Андерсен та ін.).

У другій пол. ХХ ст. теоретичні й практичні пошуки шляхів перебудови соціальної держави як засобу, що дозволяє уникати нових глобальних конфліктів, почалися майже в усіх ідейно-політичних напрямках суспільної думки.

Західна Німеччина, зруйнована війною, пройшла період прискореної соціально-політичної реабілітації та почала стрімко розвиватися на базі традиційних німецьких цінностей, в основі яких лежала етика протестантизму. Був створений такий соціальний і економічний порядок, який забезпечив високу мотивацію праці, вражаючі темпи виробництва, технологічне відновлення й ефективно діючу систему соціального захисту.

В цей період Людвіг Ерхард (1897-1977) – головний архітектор німецького «економічного дива», перший міністр економіки і другий канцлер ФРН – запустив ринковий механізм (з 20 червня 1948 р.) і висунув концепцію «соціального ринкового господарства», яка ґрунтувалася на п'ятьох принципах:

1. Ринкова економіка соціальна вже сама по собі. Держава, зацікавлена в добробуті своїх громадян, не має більш діючих засобів для досягнення цієї мети, ніж постійна турбота про збереження й продуктивність функціонування ринкових механізмів. Вони є запорукою ефективності всієї економічної системи і, отже, джерелом соціальних благ.

2. Результативність соціальної політики держави не визначається розмірами соціальної добродійності й масштабами політики державного перерозподілу – вилучити, щоб потім «соціально розпорядитися» і повернути у вигляді допомоги, дотацій та інших соціальних послуг. Більша частина доходів має залишатися в руках одержувачів, а не забиратися як податок і внески на соціальні потреби.

3. Соціальна політика держави має орієнтуватися на посилення позицій індивіда – як на старті, так і під час самого змагання. Відповідно до цього можливість отримати освіту, професію, придбати власність, досягти високого рівня матеріального добробуту, накопичити гроші й мати гарантію, що вони не будуть знищені внаслідок інфляції, також є вкрай важливим напрямком соціальної політики. Тільки набувши фінансової самостійності й максимальної незалежності від державної «соціальної турботи», громадянин перетворюється із «соціального підданого», за назвою Л. Ерхарда, у вільну людину.

4. Розмір сфери соціального забезпечення в міру росту суспільного багатства й добробуту громадян має не розширюватися, а навпаки, скорочуватися. Об'єктами соціальної опіки з боку держави мають бути лише бідні, котрі здатні забезпечити собі прожитковий мінімум (чим багатше суспільство, тим менше в ньому одержувачів соціальних благ від держави).

5. Один з основних постулатів концепції «соціального ринкового господарства» говорить: економічна свобода має поєднуватися із «соціальним вирівнюванням». На практиці це означає, що суспільство не має права проїдати більше, ніж створює. Відповідно до цього погляду, темпи росту заробітної плати, наприклад, ніколи не повинні бути вищі за ріст продуктивності праці. Податкова політика не має позбавляти підприємця стимулу для інвестицій і «карати» тих, хто працює більше й краще. Небезпечно прив'язувати підвищення пенсій до росту заробітної плати [190, с. 164-168; 513, с. 308-351].

Суть антикризової програми Л. Ерхарда загалом зводилася до двох головних положень: стимулювання платоспроможного попиту населення й спрямування інвестицій в галузі, пов'язані з виробництвом споживчих товарів [190, с. 32].

Головне завдання держави полягає у встановленні «правил гри» і контролю за їх дотриманням усіма учасниками господарського життя.

Особливого значення в цьому контексті набуває обов'язок держави всіляко сприяти створенню умов для безперешкодного розвитку й конкуренції та не допускати надмірної концентрації «економічної влади» в руках великих корпорацій і монополій.

Будь-яка економічна політика, що претендує на успіх, за переконаннями Л. Ерхарда, починається із забезпечення довіри до неї з боку населення. Без довіри населення навіть найрозумніша з погляду економічної науки політика «зависне в повітрі». Він формулює основні первинні вимоги, яким має відповідати ефективна політика перехідного періоду. Вона має бути: *зрозумілою громадянам; послідовною*, бо кидання зі сторони в сторону є найгіршим різновидом будь-якої політики; *відкритою та чесною*; нарешті, *правильно вибудованою тактично*, тобто орієнтуватися не лише на довгостроковий кінцевий результат, але й на переконливий демонстраційний ефект у розумні з боку очікувань населення тимчасові терміни.

Саме тому до першочергових заходів своєї антикризової програми Л. Ерхард відніс відмову від розподільчої системи, лібералізацію цін і відновлення життєздатної грошової одиниці. Тільки так, у цьому був впевнений видатний політик і науковець, можна в короткий термін наситити ринок і дати переконливі стимули до праці [190, с. 32-33].

При цьому кінцева мета руху не викликає жодних сумнівів: ринкова економіка з досить активною участю держави в регулюванні макроекономічної та соціальної політики.

Для того, щоб німець зміг заробити більше грошей чесною працею, держава ввела оплату за понаднормову роботу, яка не обкладалася прибутковим податком, а це, в свою чергу, свідчить про моральний аспект реформ. Психологія, як справедливо зазначав Л. Ерхард, відіграє в економіці не меншу роль, ніж точний математичний розрахунок [190, с. 89].

Отже, у фундамент держави загального добробуту був закладений історичний компроміс між працею та капіталом, корпоративний договір між державою, бізнесом і профспілками.

Соціально орієнтоване ринкове господарство виникло й успішно розвивається в Японії. Фактори виробництва: праця, земля й капітал – в окупованій Японії були вдало накладені на систему національної корпоративної моральності й етики. Японська система управління персоналом на великих і дрібних фірмах у своїй основі використовує сучасні й традиційні для японського суспільства принципи й методи соціального управління.

Свій особливий шлях у світовому соціальному русі знайшла шведська модель, основні ідеї якої заклав У. Пальме в 1975 р. Головну мету шведських соціал-демократів сформулював Е. Вігфорес: вона відображає ідеї функціонального демократичного соціалізму – «змінити економічну організацію буржуазного суспільства так, щоб право ухвалення рішення на виробництві було в руках усього народу, щоб більшість звільнилася від влади меншості, яка володіє капіталом, і на основі нового типу економіки створила суспільство на базі співпраці громадян на принципах свободи й рівноправності [375, с. 10]».

Друге дихання отримала китайська соціалістична модель розвитку після того, як традиційні форми соціальної організації суспільства, регульований державою ринок і створений індустріальний потенціал були задіяні в балансі інтересів суспільства, держави й особистості. Китайська держава знайшла механізми соціального розвитку, які дозволяють забезпечувати в суспільстві стійкий консенсус інтересів і високу мотивацію праці.

Згодом кейнсіанська турбота про працівника стає надмірною і тоді економіку знову вражає криза, як це було в США протягом 1970-1980-х років. Вивів США з неї монетаризм (у варіанті «рейганоміки»), що, на противагу кейнсіанству, захищає роботодавця [474, с. 46]. У

комплекс кейнсіанських засобів входять прогресивний податок на прибуток і спадщину (до 90%), пільги на благодійні вкладення, ріст грошової маси й державного бюджету та ін. Монетаризм, навпаки, під прапором боротьби з інфляцією бере за основу стримування росту грошової маси (тобто зарплати), зниження податків на середні й великі прибутки тощо.

Кейнсіанство й монетаризм становлять собою два крила державного регулювання. Коли найманий робітник стає бідним, оптимальним є кейнсіанство. Коли пригноблений роботодавець, переходять до монетаризму. Так воно і йде, але тільки в країнах «золотого мільярда», які побудували постіндустріальне суспільство [71, с. 7; 474, с. 47].

У 1979 р. новим прем'єр-міністром Англії стала М. Тетчер, яка проголосила нову економічну й соціальну політику, що одержала назву «неолібералізм», «ультралібералізм», «ринковий фундаменталізм» (Дж. Сорос). Для її здійснення вона поставила кілька завдань: пригнічення профспілок, приватизація, демонтаж держави загального добробуту, повна свобода ринку – без будь-якого втручання з боку держави.

На шлях Англії в 1980 р. стали США, коли Президентом країни був обраний Р. Рейган. Неолібералізм у США набув форми рейганоміки. За прикладом США пішли інші західні країни. Тією чи іншою мірою на шлях неолібералізму стали й ті країни, де при владі були соціал-демократи (Франція та ін.) Приблизно таку ж еволюцію пройшли соціал-демократичні й лейбористські партії деяких інших країн – Австралії, Іспанії, Португалії, Нової Зеландії [406, с. 6-8].

Ослабленню держави загального добробуту сприяло безліч причин: надмірні й постійно зростаючі військові витрати, витрати на екологію, енергетичну кризу, конкуренція дешевих товарів з Японії, фінансово-економічні помилки тощо. Спад в економіці й падіння прибутку спонукали капітал переглянути існуючий компроміс, укласти новий договір, в якому позиції профспілок і найманих робітників були суттєво ослаблені.

Масштабна приватизація промислових підприємств залишила у віданні держави в основному підприємства енергетики, транспорту й комунікацій, що різко послабило економічну вагу держави, позбавило її важливих важелів регулювання. Значному ослабленню держави загального добробуту також сприяла глобалізація, інтернаціоналізація економічних обмінів й інтеграція фінансових ринків і потоків, виникнення наднаціональних інститутів і структур управління. Неоліберальні перетворення додали капіталізму нової якості. У колишній моделі з трьох основних учасників виробництва – менеджери, акціонери й наймані робітники – головною фігурою був менеджер. Тому капіталізм часто називали менеджерським. Тепер такою фігурою виступає акціонер. Відповідно капіталізм став акціонерним, в якому фінансові ринки відіграють центральну роль [406, с. 6-9].

У результаті неоліберальних реформ замість колишньої держави загального добробуту (Welfare State) з'являється модель «держави загальної праці» (Workfare State), яку запропонував Т. Блер, або «держави реальних можливостей» (Enabling State) [406, с. 10].

Сучасний період розвитку соціальної держави, як зауважує С. Калашников, з одного боку, відображає процеси зростання ролі інститутів громадянського суспільства й посилення неоліберальних ідей, а з іншого – закінчився в середині 1990-х років розмежуванням понять «держава добробуту» і «соціальна держава» [218, с. 80].

Зміни в умовах господарювання в західному світі привели до того, що із сер. 1990-х років ХХ ст. виникають нові уявлення про соціальну державу як механізм «зняття суперечностей» між законами ринку й соціальними цілями. На відміну від держави «загального добробуту» сучасна соціальна держава прагне відмовитися від своєї патерналістської ролі, орієнтуючись на викорінювання утриманських настроїв і спрямовуючи свої зусилля на створення сприятливих соціальних умов насамперед через соціально орієнтоване ринкове господарство. Сутністю соціальної

держави є її обов'язок сприяти самостійності й відповідальності кожної особистості, а також надавати соціальну допомогу тим громадянам, які не із своєї вини нездатні відповідати за стан свого добробуту. Отже, в соціальній державі, на відміну від держави «загального добробуту», зроблений акцент на відповідальності індивіда за свій добробут. У такій соціальній державі, як «державі можливостей» [412], соціальний захист і допомога держави носять вибіркового характеру, а соціальна політика спирається на принцип індивідуалізації й має адресний характер.

Демонтаж держави «загального добробуту» викликав значні соціальні зміни, у зв'язку з чим у західній суспільній думці заговорили про розмивання й навіть смерть класів, у тому числі й середнього класу [67; 525]. Однак, як уже зазначалося вище, у дослідженнях 1980-1990-х років, представлених у доробках Дж. Голдторпа, Е. Райта, Дж. Еванса та ін., було показано, що класи продовжують відігравати значну роль у соціальних процесах, до того ж ідентифікація індивіда з певним класом залишалася досить високою [530; 531; 532; 534; 537; 544; 560].

Н. Навроцька переконана, що еволюційний розвиток економічних суб'єктів середнього класу і формування їх нових форм пов'язані з дією закону єдності праці й власності, який відбиває процес функціонування суперечливих сторін людини (людини-працівника й людини-власника), які є окремими елементами суспільного способу виробництва (продуктивних сил і виробничих відносин). Цей закон відображає глибинну сутність середнього класу як економічної категорії. Він є джерелом розвитку економічних суб'єктів середнього класу, який виявляється в пошуку і знаходженні ними досконаліших форм. А це не лише пошук малим підприємництвом найбільш прогресивних форм, адекватних передовим господарським устроєм, але й, наприклад, інноваційне підприємництво, що створює умови для появи принципово нових економічних суб'єктів середнього класу. Нові власники продуктів інтелектуальної

діяльності пропонують на капіталістичному ринку не просто працю, а споживчу вартість, втілену в інтелектуальному продукті. При цьому підставою для присвоєння нової вартості, втіленої в інтелектуальних продуктах, є власність на новий вид капіталу – «людський капітал», невід’ємною складовою якого виступає інтелектуальний капітал [326, с. 40-41]. Тому можна говорити про якісну й кількісну трансформації класичного середнього класу.

Дослідження загальної моделі класичного середнього класу в межах його становлення й розвитку буде неповним, якщо не проаналізувати ***ціннісні орієнтації*** його представників ***і функції середнього класу в оптимальному розвитку суспільства***.

У нормальній ринковій економіці середній клас – основний платник податків, від економічного становища якого залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші найважливіші соціально-економічні процеси. В ринковій економічній системі він є оплотом соціальної стабільності. Гарантом соціального порядку в суспільстві робить його проміжне, середнє положення на матеріально-майновій шкалі, що свідчить про певні успіхи й досягнення належних до нього людей. Представники середнього класу зацікавлені в стабільності та, як мінімум, у збереженні своїх соціальних і матеріальних позицій, а тому він досить консервативний. Прагнення закріпити досягнуте об’єктивно пов’язане з небажанням змінювати «правила гри», оволодіння якими дозволило їм зайняти стійке місце в суспільстві. Слід зазначити і його провідну роль в процесі вертикальної мобільності.

Середній клас у розвинених країнах спроможний усвідомити свої цілі й артикулювати їх політичною мовою. Саме він формує головні моральні стандарти суспільства (в певному сенсі його ідеологію), адже завдяки своїй чисельності домінує в судовій системі, релігійних і політичних організаціях. І, нарешті, не менш важлива обставина –

загалом він розглядається як гарант політичної свободи [150, с. 45-46].

До цінностей класичного середнього класу як складових його культури відносять такі:

1. Відіграючи провідну роль у суспільстві, він може як погоджуватися з рішеннями уряду, так і не погоджуватися. Якщо між інтересами цих двох сторін виникають відчутні розбіжності, природним шляхом для їхнього усунення є переговори. В окремих випадках, якщо він виправданий, прийнятний і державний арбітраж.

2. Якщо в країні панує соціальна справедливість, на засадах якої він існує, це означає, що цей клас впливає на прийняття рішень і представляє більшу частину населення.

3. Він завжди прагне до стабільності, отже є її гарантом у правовій державі.

4. Середній клас зацікавлений в тому, щоб держава, незалежно від форми власності, сприяла розвиткові дрібного й середнього бізнесу.

5. Головне, до чого прагне середній клас, – мати нормальні умови для досягнення добробуту, що є рушійною силою його діяльності [382, 23-24].

Існують і *негативні характеристики середнього класу західного зразка*. Суть їх полягає в такому: «Цивілізація Середнього Класу» – це і є той самий «міщанський рай», класові й соціальні конфлікти в якому частково згладжені, частково замовчуються. Більшу частину політичного спектра накривають «центристи». Традиційні політичні розходження стерлися. «Ліві» майже не відрізняються від «правих». Справжні радикали відкинуті на узбіччя політичного життя: обивателеві далекий радикалізм, він схиблений на стабільності. Підтримка такого становища вимагає «вливань із зовні». «Середній клас» Британії (метрополії) формувався внаслідок пограбування колоній. «Середній клас» Заходу підтримує «якість життя» шляхом

обкрадання транснаціональними корпораціями країн «третього світу» [447, с. 48].

«Цивілізація Середнього Класу», підкреслює А. Тарасов, – це серединний спосіб життя, середньої якості масова культура, заснована на центризмі політичного життя представницька демократія, яка є не владою кращих, а владою собі подібних, тобто посередності. Однак за лаштунками цієї системи стоїть великий капітал, який і є справжньою владою [447, с. 49].

Аналізуючи феномен середнього класу, потрібно також враховувати й таку обставину, на яку у свій час указав Л. фон Мізес: «У боротьбі між станами всі члени кожного стану згуртовані спільною метою. Якби вони не розрізнялися в усьому іншому, лише це їх об'єднує. Вони прагнуть до поліпшення правових позицій своєї верстви, з чим, зазвичай, пов'язані й економічні переваги. Адже відмінності в правовому статусі станів підтримуються саме заради того, що при цьому економічні переваги одних створюються за рахунок економічної несправедливості стосовно інших [312, с. 217-218]».

Оскільки середній клас складає більшість масових суспільств, за своєю суттю це і є масове суспільство, тобто маса, то вважаємо за доцільне звернутися до доробків західних учених, які займаються дослідженням мас. Маса проходить свою еволюцію від повсталого (Х. Ортега-і-Гасет) – через пасивну (Г. Блумер) – до апатичної (Ж. Бодрійяр).

Х. Ортега-і-Гасет писав у свій час: «Дев'ятнадцяте століття було революційним. І суть не в мальовничості його барикад – це всього лише декорація, а в тому, що воно поставило величезну масу суспільства в життєві умови, прямо протилежні всьому, з чим середня людина звиклася раніше... Століття перелицювало громадянське життя [345, с. 72]». Справжнє масове суспільство склалося спочатку в США, де більшість людей одержала небачений доступ до матеріальних благ [469, с. 6]. «Дійсно, бачачи світ так чудово впорядкованим і злагодженим,

звичайна людина сприймає його як справу рук самої природи і не здатна додуматися, що це вимагає зусиль людей незвичайних... Звільнена від будь-якого тиску ззовні, від будь-яких зіткнень з іншими, вона насправді починає вірити, що існує тільки вона, і звикає ні з ким не рахуватися, а головне – нікого не вважати кращим за себе [345, с. 73]». Фабрики все більше «випльовували» усереднену й легко маніпульовану масу, «виготовлену» індустріальним виробництвом, його знеособленими засобами (конвеєр, відчужена машинна праця). Маса в першій третині ХХ ст. склалася як наслідок постійного скупчення людей в одному місці і їх праці в індустріальному виробництві. Але маса не є саме цією верствою населення. Вона складається з людей різних верств і станів, які володіють описаними рисами. І ця *маса повстала*, спираючись на власну природу, не знаючи заборон, визнаючи тільки пряму дію, намагаючись організувати порядок, який би дискредитував попередній. Сила повстання була настільки велика, що до маси стала пристосовуватися і творча меншість. Масове суспільство отримує можливості споживання й масову культуру, які задовольняють запити складових його мас і які підтримуються всіма можливими засобами маси саме на рівні цих запитів [469, с. 6].

Г. Блумер розглядав масу як якісну характеристику спонтанного колективного групування, яке охоплює представників різних верств, утворює групу, що складається з анонімних індивідів і не має взаємодії та обміну переживаннями між її представниками, має погану організацію, яка робить її нездатною діяти з погодженістю та єдністю натовпу. Як і Ортега-і-Гасет, Г. Блумер підкреслює, що маса не є ні суспільством, ні громадою. Це, в розумінні мас, – найважче становище, що часто ототожнюється з працюючою масою, верствами нижньої соціальної стратифікації [469, с. 7]. Властиві цим верствам ознаки – слабка організація, неефективні комунікації між ними, а також їх вирваність з укоріненого в традиціях і звичаях життя, поширюються в суспільстві внаслідок

первісного натиску мас. Однак у маси цілком відсутні соціальна організація, звичаї, усталені правила й ритуали, установки, структура статусних ролей, уміння. Звідси, «...поведінка маси саме через те, що вона не визначається ніяким попередньо установленим правилом або експектацією, є спонтанною, самобутньою та елементарною [85, с. 183]». Якщо масова поведінка організується, то вона, на думку Г. Блумера, стає не масовим, а соціальним рухом. *Маса вже не повстала, а пасивна* [469, с. 7].

Ж. Бодрійяр переконаний, що *апатичною маса* стала саме через своє панування, яким вона витиснула соціальне. Зневага ієрархією соціальної структури поставила масу не тільки вище творчої меншості, але й вище соціального, яке могло колись корегувати поведінку мас. Не маючи над собою соціального, маса стала диктувати свій смак [469, с. 7]. Масам подають смисл, а вони жадають видовища. Маси – це ті, хто поневолений стереотипами, хто сприймає все, що завгодно, лише б це було видовищем [89, с. 14]. Ж. Бодрійяр стверджує, що «нехтування смислом красномовно характеризує мовчазну пасивність [89, с. 15]».

Обґрунтовуючи позитивну роль середнього класу в оптимальному розвитку суспільства, виділимо основні його функції [38, с. 108-118].

Отже, ***середньому класові властиві такі функції:***

– середній клас – це сукупність соціальних груп, які виступають посередником між «верхами» й «низами» суспільства і виконують функцію соціального медіатора [198, с. 6];

– він є основним податковим донором [5];

– він є внутрішнім інвестором економіки [5];

– відіграє провідну роль у процесі вертикальної мобільності. Саме вільні канали висхідної вертикальної мобільності, чіткі перспективи соціального росту, базою якого виступають освіта і рівень кваліфікації, мають забезпечувати високий рівень добробуту представників середнього класу [2, с. 79];

- середній клас забезпечує високу продуктивність праці [150, с. 46];
- виробництво й поширення знань, інформації; визначення характеру і структури споживчого ринку також є функцією середнього класу [150, с. 46];
- він виконує функцію соціального стабілізатора (по-перше, розділяє два протилежні полюси, бідних і багатих, і не дає їм зіштовхнутися, по-друге, середній клас як соціальний стабілізатор – це порівняно високо забезпечена частина суспільства, яка володіє особистою економічною незалежністю, з високою якістю життя і впевненістю в майбутньому), зокрема, середній клас виступає стабілізатором політичного життя;
- середній клас виконує не лише роль стабілізатора, але й зміцнює в суспільстві інтегративні процеси, є головним актором у становленні й розвитку соціального партнерства [503, с. 44];
- середній клас, звичайно, приймає та задає зразки поведінки (моделі споживчої поведінки);
- він реалізує в суспільстві функції соціального контролю за владними структурами й представниками великого бізнесу, що впливає на співвідношення приватних соціальних витрат і вигод [293, с. 5];
- середній клас виступає як соціальний інститут, який впливає на ефективний розподіл, ієрархію та рівновагу економічної влади в суспільстві, що визначає доступ до ресурсів і структуру розподілу доходів, а це є особливою функцією середнього класу [293, с. 12];
- він забезпечує ефективність економічної влади (її розподіл у суспільстві, ієрархію і рівновагу);
- середній клас виступає як джерело відтворення кваліфікованої робочої сили [143, с. 4];
- через інститут професій, який лежить в основі відносної стійкості середнього класу, відтворюється людський, культурний та соціальний капітал і професіоналів, і менеджерів [227];
- він є соціальною опорою й головною рушійною силою реформ;

– середній клас забезпечує стійкий технологічний та економічний прогрес, тому що це елемент соціальної структури, який містить у собі осіб, які відрізняються високим професіоналізмом і громадянською активністю;

– середній клас створює, освоює та поширює зразки соціокультурних й інноваційних поведінкових практик;

– він є носієм базових компонентів національної культури [145, с. 58], виразником суспільних інтересів і тому виконує функції культурного інтегратора суспільства [198, с. 6];

– функцією середнього класу є також інтелектуальне забезпечення оптимального розвитку суспільства. Англійський дослідник П. Хатбер зауважує, що середній клас страждає в однаковій мірі й протягом довгого періоду в боротьбі ідей. «...Середній клас цілком усвідомлює завдані соціальною державою збитки його досяжним цінностям, але не наважується протестувати насамперед через боязнь зради іншим своїм цінностям – цінностям прогресу й гуманізму, бо однією із великих функцій середнього класу була, в першу чергу, функція інтелектуального забезпечення руху на шляху посилення цивілізації. Можливо, він занадто успішно виконав це завдання», – резюмує П. Хатбер [538, с. 85; цит. за: 11, с. 20].

У цілому, основною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні.

2.2. Трансформація соціальної структури й зміна становища середнього класу в постіндустріальному суспільстві

Глобалізація, перехід ряду країн Заходу в початкову стадію інформаційного суспільства, формування світової системи економіки, панування однополюсного світу – всі ці та інші чинники привели до зміни основ світового порядку й появи нових тенденцій у суспільному розвитку. Серед них слід відзначити:

- генезис глобального громадянського суспільства;
- формування глобального (транснаціонального) капіталістичного класу;
- розмивання основ середнього класу як гаранта соціальної стабільності внаслідок деконструкції держави загального добробуту;
- народження «класу інтелектуалів» (knowledge-class);
- становлення андекласу (under-class) [17, с. 73-78; 35, с. 165-178].

Подальший розвиток цих тенденцій зумовить трансформацію економічних основ західного суспільства, якісну зміну його соціальної структури, а, отже, політичної сфери й духовного життя. Проаналізуємо ці тенденції детальніше.

Перехід від індустріального суспільства до постіндустріального.

Розпочатий із середини 1970-х років минулого століття процес переходу від індустріалізму й модерну до постіндустріалізму й постмодерну викликав глибокі соціальні зміни й значні наслідки в усіх галузях суспільства. Вони мали неоднозначний характер і тому сприймалися й оцінювалися по-різному. Спочатку переважав оптимістичний погляд на те, що відбувається. Так, Д. Белл в аналітичних розвідках 1970-х років досить позитивно оцінює постіндустріалізм у цілому і звертає увагу на його переваги: інноваційний характер виробництва, зростаюча роль освіти й знань, перетворення його в «колективне благо», справедлива меритократія, підпорядкування економічного соціальному й культурному, утвердження класу носіїв знання як основного, посилення ігрового начала в міжлюдських відносинах та ін. [71, с. 498-503, 568, 609, 653, 663].

Оптимістичного погляду дотримувався Е. Гідденс, який сприймав постмодерн як «систему-після-бідності», для якої характерна гуманізація технології, багаторівнева демократична участь, демілітаризація тощо [125, с. 341].

Однак фактично сформована соціальна реальність є досить драматичною й суперечливою. З одного боку, має місце зростання

економічної ефективності та розширення верстви високооплачуваних і привілейованих, з іншого – спостерігається економічна стагнація для непривілейованої більшості й погіршення соціально-економічного становища найменш захищених [406, с. 4].

До середини 1980-х років ставлення до нового суспільства, яке тільки формується, помітно змінюється. Нове суспільство кваліфікується не тільки як суспільство знання, інформації, послуг, але і як суспільство ризику, загроз, страху. Багато дослідників виділяють зростання масового безробіття, посилення соціальних нерівностей, «нової бідності», дисоціації соціального та ін. Наприклад, У. Бек у книзі «Суспільство ризику» (1986) подає нове розуміння ризику, носієм якого є не ризикуюча людина, а природно-соціальна дійсність. Ризикам піддаються всі соціальні групи й категорії, вони руйнують основи життя й несуть у собі загрозу самознищення цивілізації. В новому суспільстві виробництво багатства нерозривно пов'язано з виробництвом ризиків, при цьому виробництво й розподіл ризиків виходить на передній план. У. Бек відмічає факт зникнення традиційних соціальних форм, що веде до розмивання й розпаду соціальних зв'язків [67, с. 14, 21, 47, 61].

Апокаліптичну картину нового суспільства малює Ж. Бодрійяр. У ньому анонімні й знеособлені маси поглинають усе те, що є змістом поняття соціального: держава, історія, народ, класи, політика, культура, смисл, свобода. Маса («мовчазна більшість») уподібнюється вченим до «гігантської чорної діри», «куди провалюється соціальне». На його думку, два століття посиленої соціалізації людини закінчилися повним провалом, і сьогодні ми спостерігаємо «виснаження і виродження соціальності» [89, с. 8, 14, 30, 32, 79]. Незважаючи на деякі перебільшення в його роботі, названі підстави для такого погляду існують.

Більш адекватний підхід сформулював Ж. Женерью: «Ніколи ще наша здатність створювати багатства не була настільки величезною, ніколи ще

наша нездатність спрямувати це процвітання на благо всіх людей не була настільки очевидною [цит. за: 406, с. 4]».

Таке становище, зазначає Д. Силічев, зумовлене багатьма подіями й процесами, серед яких одним з головних є занепад, демонтаж, деконструкція держави загального добробуту, що також іменується соціальною, страховою, кейнсіанською, провіденціальною й інтервенціоністською, оскільки вона активно втручається в усі сфери суспільства. Її демонтаж спричинив установлення нового співвідношення між роллю держави й ринку, що, в свою чергу, викликало значні соціальні наслідки [406, с. 4].

Щодо соціальних наслідків, то, наприклад, У. Бек стверджує, що процес індивідуалізації, який проводиться з післявоєнного часу, породжує розмивання й подальше руйнування великих соціальних груп – класів, станів і верств. Якщо в Англії і Франції соціально-класова належність ще помітна в повсякденному житті, то Німеччина знаходиться «уже по той бік класового суспільства [67, с. 111]». Образ класового суспільства і більшість його рис, зокрема такі, як соціальна нерівність, бідність і безробіття, ще зберігаються, проте вони мають безкласовий характер. Суспільні проблеми виявляються як індивідуальні. «Безробіття й убогість вражають не групу, не клас і не верству, а індивіда [67, с. 132]».

Л. Шовель у своєму підході до соціальної структури в постіндустріальному суспільстві визнає, що соціальні класи в їх марксистському розумінні, коли критерієм їх виділення є ставлення до власності на засоби виробництва, більше не існують. Разом з тим, він упевнений, що в менш строгому, веберівському сенсі вони продовжують існувати, виступаючи швидше як соціальні верстви. Ці верстви займають нерівне становище в системі виробництва, зберігають певну соціально-економічну, політичну й культурну ідентичність, а також деяку закритість або «непроникність».

Отже, соціальна структура в постіндустріальному суспільстві стає все більш аморфною й розмитою, оскільки зростають верстви з нечіткими соціо професійними характеристиками.

Крім цього, виникають нові явища й тенденції соціального розшарування та поляризації. Так, починаючи з 1980-х років у США разом із відомим явищем «геттоїзації» виникло нове – «анклавізації». В явищі «анклавізації» йдеться про те, що представники вищих верств будують у містах закриті квартали-анклави, а в передмісті – закриті поселення-анклави, щоб уникнути будь-яких контактів з іншими верствами. До цього часу понад 30 млн. американців, або 12%, живуть у 150 тис. закритих житлових співтовариствах, де є все необхідне: магазини, школи, басейни, спортивні споруди тощо. Приблизно те ж саме спостерігається в Європі, хоча в менших масштабах і зі своїми особливостями [406, с. 11-12].

Глобалізація. Розвиток світового господарства вступив у фазу глобалізації. Успіхи в розвитку науки й техніки, революція в галузі кредитно-грошового обігу, поява єдиної інформаційної мережі, в тому числі й глобальної мережі Інтернет (якщо посилалися на дослідження американського економіста Л. Туроу [558]), – все це свідчить про те, що світ перетворюється на одне велике село [501, с. 4].

«Усупереч недоречним метафоричним уявленням про глобалізацію як про «глобальне село», глобалізація не обов'язково приводить до гомогенізації. Вона породжує переможців і переможених, включених і виключених [552, с. 16]» – підкреслював президент Ради з досліджень у галузі соціальних наук (США) К. Превітт. Глобалізація спричиняє зіткнення різних частин капіталістичного світу.

Чи ведуть процеси глобалізації до нової наднаціональної структури, в тому числі й до нової соціально-класової структури, заснованої на єдності конкуренції та співробітництва, чи до катастрофи в глобальній війні?

Існують протилежні прогнози. Від припущення, що внаслідок суперництва головних світових держав почнеться нова світова війна вже орієнтовно у 2020 р., до думки, що світ іде від гегемонії США до тристороннього кондомініуму, що включає Японію, США і Європу (з провідною роллю Німеччини). При цьому в найближчі 50-60 років імовірна й біполярна конфронтація Японії, континентальної Східної Азії та США, з одного боку, і Європи в союзі з Росією – з іншого. Не виключені конфлікти між регіональними союзами провідних держав і глобальними корпораціями. У майбутньому можливі три типи суспільного ладу: глобальний фашизм, глобальна соціал-демократія та глобальний соціалізм. Війни за ресурси життєзабезпечення, за «життєвий простір», міжкультурні конфлікти є неодмінною частиною глобалізації [110, с. 31].

У зв'язку з цим наголошується, що світ розділений на дві частини, які існують під знаком «Останньої людини» Г. Гегеля і Ф. Фукуяма – здорової, яка добре харчується, користується технічними благами, і під знаком «Першої людини» Т. Гоббса – злиденної, голодної, жорстокої та недовговічної відповідно. Якоюсь мірою західна «Остання людина» відповідає за долю «Першої людини» відсталого, але більшої частини сучасного світу. У середовищі західних теоретиків екзистенціальних прірв людини важко почути відповідь на питання, що враховує процеси відтворення світової системи капіталізму і привілеїв держав, які утворюють її ядро [110, с. 28-29].

Глобальне громадянське суспільство. У першому наближенні глобальне громадянське суспільство визначають як громадянське суспільство, що вийшло за межі національних держав і діє в міжнародному масштабі, об'єднуючи у своїх мережах і організаціях представників різних країн і спрямовуючи свою активність у сферу глобального суспільного блага. Тобто на подолання наслідків стихійних лих, запобігання гуманітарним конфліктам і катастрофам, боротьбу з

епідемією ВІЛ/СНІДу, вирішення проблем екології, захист прав людини, формування міжнародних демократичних коаліцій тощо [436, с. 157]. Головна структурна ланка національних громадянських суспільств – недержавні організації – трансформується в глобальному форматі в міжнародні громадські організації.

Характеризуючи історичний контекст виникнення й активного розвитку феномена глобального громадянського суспільства з поч. 1990-х років Д. Кін виділяє сім взаємозалежних тенденцій:

- відродження концепції громадянського суспільства ліберальними інтелектуалами в Східній і Центральній Європі після силового придушення Празької весни 1968 р. й актуалізація цієї концепції в період посткомуністичних революцій поч. 1990-х років;

- вплив революційного ефекту нових супутникових і комп'ютерних технологій та комунікацій;

- формування під впливом масових пацифістських і екологічних рухів нової глобальної самосвідомості щодо життя в нестійкому світі, який потенційно саморуйнується;

- поширені уявлення про прихід нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу;

- значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми і всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки;

- настрої масового розчарування, і, насамперед, серед населення країн «третього світу», із приводу обіцяної економічної допомоги постколоніальним країнам;

- посилення тривоги через небезпечний та економічно несприятливий політичний вакуум, що утворився внаслідок розпаду імперій і держав та став причиною багатьох громадянських воєн у різних куточках планети [539, с. 1-2; 436, с. 160].

Глобальне громадянське суспільство як прояв глобалізації повною мірою відображає її суперечливий характер, сполучаючи, з одного боку,

формування нових цінностей і етосу глобальної відповідальності, нових форм і практик громадської участі й солідарності у вирішенні глобальних проблем людства (проекту глобалізації знизу), так і гострі проблеми відсторонення або навіть виключення через недостатню інституціональну представленість у своїх інститутах країн глобального Півдня, а також тенденції бюрократизації міжнародних громадських організацій, здатних відтворювати закрити практику діяльності транснаціональних корпорацій, з іншого боку.

Активність глобального громадянського суспільства в поширенні західних ліберальних цінностей як універсальних, об'єктивно сприяє процесу стирання економічних і культурних особливостей різних країн світу. А це, в свою чергу, розчищає шлях для експансії глобального капіталу на місцевих ринках і використання дешевої робочої сили країн, що розвиваються [436, с. 163].

В. Степаненко зазначає: стратегії глобального громадянського суспільства досить різні – від підтримки й партнерства в системі глобального правління (партнерство зі структурами ООН, державами і ТНК, у сфері гуманітарної політики та ін.) до політичних рухів і опору глобалізації (антиглобалізаторські рухи й антивоєнні протести, активність у галузі захисту прав людини й глобальної екології тощо) [436, с. 164-165].

Хотілося б нагадати висновок Е. Гідденса (з яким погоджуються й багато інших аналітиків) про те, що майбутнє процесу глобалізації, як колись розвиток національного капіталізму, визначається тією роллю, яку здатне зіграти громадянське суспільство (колись – національне, а нині – глобальне). Однак упевненості в тому, що глобальне громадянське суспільство виявиться спроможним узяти на себе й реалізувати цивілізуючу місію, аналогічну тій, яку протягом другої пол. XIX ст. і більшої частини XX ст. виконувало громадянське суспільство країн Заходу, ні в Е. Гідденса, ні в інших експертів немає. Це, на думку С. Перегудова, мотивується такими причинами.

По-перше, успіхи громадянського суспільства минулого були багато в чому зумовлені тим, що воно мало стратегічного політичного союзника в особі соціал-демократичних партій, які зуміли пробитися до влади і, спираючись на широку суспільну підтримку, провести далекоглядні реформи, остаточно підсумком яких стали держава загального добробуту й партнерство між працею та капіталом. Глобальне громадянське суспільство такого союзника не має. По-друге, якщо раніше головним виразником громадянських інтересів і «соціальним двигуном» змін був робітничий і профспілковий рух, то сучасне громадянське суспільство як національного, так і глобального рівня подібного ядра позбавлене. Залежно від обставин роль лідера відіграють або екологічні, або правозахисні, або антивоєнні організації. Але союзи, які вони створюють, і акції, що вони проводять, мають швидше разовий характер. Хоча слід зазначити, що нинішні організації мають у своєму розпорядженні могутні інформаційні технології, що дозволяють створювати досить стійкі «мережні співтовариства» і, не вдаючись до допомоги складної організаційно-бюрократичної структури, зібрати в потрібному місці й у потрібний час велику кількість людей, проводити «альтернативні саміти» тощо. Такого роду активність приносить свої результати, однак чи зможе вона змінити власне нинішню неоліберальну модель глобалізації – велике питання [354, с. 101-102].

Транснаціональний капіталістичний клас. Процеси глобалізації змінюють економічну практику окремих країн. Характерною рисою економічної транснаціональної практики є її вихід за національні межі. Транснаціональні корпорації (ТНК) виходять на міжнародну арену тоді, коли продавці, посередники й покупці стають складовими однієї й тієї ж глобальної організації. Незважаючи на те, що ТНК діють у різних секторах економіки, їх усіх об'єднує одна основна функція – нагромадження капіталу в глобальному масштабі, розробка й поширення глобальних

стратегій, що гарантують зростання ТНК. Одним із важливих наслідків експансії капіталістичної мікроекономіки є те, що індивідуальні економічні актори (працівники й підприємці) і колективні економічні актори (профспілки та ТНК) усе більше усвідомлюють транснаціональний характер і масштаб власних практик і прагнуть до поширення свого глобального впливу [57, с. 114].

Спираючись на реалії розвитку світової капіталістичної системи й практики ТНК, Л. Склеєр пропонує концепцію *транснаціонального капіталістичного класу*. Ця концепція ґрунтується на визнанні одного центрального транснаціонального капіталістичного класу, що приймає рішення. Вони поширюються на всю капіталістичну систему. Саме цей клас пов'язує ТНК у кожній окремій місцевості, регіоні, країні [555, с. 71-72].

На думку Л. Склеєра, у наш час ні глобальний капіталістичний клас, ні глобальний робітничий клас не мають ні транснаціональних політичних партій, ні транснаціональних профспілок, хоча такі міжнародні групи вже існують і певним чином впливають на політичну практику ТНК. У свою чергу, ТНК прямо або опосередковано відбиваються на змісті діяльності цих груп [57, с. 116].

«Розмивання» середнього класу. У сучасному західному суспільстві середній клас еволюціонує в напрямку все більшої однорідності й відомої деієрархізації. Західні країни, які досягли стадії постіндустріального розвитку, перетворилися у відносно однорідні «суспільства середнього класу». Ні рівень освіти, ні рівень доходу, ні тип споживання, ні самоідентифікація, утративши колишній фіксований характер, вже не є надійними груповими ознаками. Разом з тим, таке суспільство залишається досить диференційованим, де «жорстка» суспільна диференціація перетворюється в диференціацію «розпливчасту». Якщо раніше соціальна диференціація була лише природним і побічним продуктом суспільного

статусу, то тепер вона стає самоціллю, прагнення до якої не має межі [245, с. 93].

Сьогодні спостерігається зниження життєвого рівня у працівників індустріального сектора й значної частини сфери послуг і зростання його в зайнятих у наукомісткому виробництві, які раніше також належали до середнього класу. Відбувається ерозія цієї колись досить однорідної маси населення і, поза будь-яким сумнівом, велика її частина має перспективи поповнити ряди нижчого класу, що не може не викликати соціального протесту, цілком зрозумілого й здатного прийняти виражені форми вже в наступному десятилітті [207, с. 26].

На сесії Всесвітнього економічного форуму в Давосі в 1995 р. відзначалося, що «песимізм панує не тільки в Росії, але й у США, Західній Європі». І головне його джерело – *руйнування основ, на які спиралися благополуччя та спокій західної стабільності, тобто середнього класу*. З повсюдним приходом нових технологій і зростанням конкуренції середній клас вступив в епоху суворої змагальності, високого ризику зайнятості, необхідності пристосовуватися до постійно мінливих обставин [376].

Каталізатором нових проявів класового протистояння може стати крах існуючих на сьогодні систем соціального забезпечення.

Усе їх різноманіття в різних країнах зводиться до двох моделей – американської й західноєвропейської [245, с. 93-96]. Перша характерна для традиційно демократичного суспільства США, де поняття соціальних витрат пов'язане в основному із соціальною допомогою – системою welfare, що охоплює 20% найбідніших верств населення. Усе інше населення, яке старанно сплачує податки, відчуває себе середнім класом. У країнах Західної Європи, яким історично властива традиція станової диференціації суспільства, соціальна допомога співвідноситься насамперед із системою соціального страхування, що базується на загальній категорії ризику, якому піддані всі члени суспільства. Тому одержання

державної підтримки не стосується соціальної належності. За наявними оцінками, основна частина доходів майже 45% дорослого населення Франції залежить від системи соціального забезпечення (з урахуванням осіб, які одержують базові пенсії).

У роки «славетного тридцятиріччя», коли з ентузіазмом втілювалася ідея суспільства загального добробуту, у межах цієї та іншої моделей стрімко збільшується рівень соціальних витрат. Однак у 1980-1990-х роках чітко виявляються ознаки кризи соціальних витрат.

Збереження рівня соціальних витрат в умовах виснаження ресурсів вимагало збільшення податків і обов'язкових внесків у систему соціального забезпечення, а це зумовило опір середнього класу, який вважав себе обділеним.

Протягом кількох років збільшення податкового тягаря пояснювалося і виправдувалося змінами в демографічній ситуації. Однак поступово рівень соціальних витрат досяг такої межі соціальної справедливості, коли одержувачі державної допомоги опинилися в більш привілейованому становищі, ніж платники податків. Доходи типової працюючої сім'ї, яка належить до середнього класу й сумлінно платить податки, зрівнялися з доходами непрацюючої сім'ї, яка живе на засоби державної підтримки.

Шляхи вирішення проблеми соціального забезпечення такі.

Перший шлях. Тривалий час головним способом скорочення масштабів соціальних витрат вважається селективний принцип надання державної підтримки. Основною проблемою є встановлення величини доходів або загального рівня забезпеченості, визначення рівня селективності. Вибірковий підхід до надання допомоги, зрештою, натрапляє на суперечність: щоб бути ефективним з економічного боку, він має встановити верхню межу на досить низькому рівні і тим самим виключити значну частину середнього класу. Але подібну реформу дуже важко провести з політичного погляду. Домінуючою проблемою є встановлення

подібної величини доходів або загального рівня забезпеченості, визначення рівня селективності.

Другий шлях – надання допомоги тільки досить вузькій групі населення, що перебуває у важкому становищі, неприйнятний для країн західної демократії з принципових та ідеологічних міркувань, оскільки означає відмову від соціальних взаємозв'язків, відомої рівності між людьми, єдності державної належності тощо, по суті, припускаючи зречення від ідеї суспільства загального добробуту.

У США вузька селективність системи соціальної підтримки (1/5 населення) призвела до того, що середні класи незадоволені: адже має місце повна розбіжність між тими, хто платить, і тими, хто отримує. Із селективністю пов'язані й такі масштабні проблеми західних країн, як маргіналізація груп, яким спрямована соціальна допомога. Найяскравішим прикладом селективної допомоги є AFDC – «Допомога сім'ям з дітьми на утриманні батьків» (США), призначена для одиноких, у першу чергу, жінок, на утриманні яких знаходяться діти. Наслідком її застосування стало формування широкого кола матерів-одиначок, які ніколи не працювали і народжують дітей з метою отримання дотації. Розширення цього кола, збільшення тривалості одержання матеріальної допомоги – невід'ємна ознака практично всіх селективних соціальних дотацій у всіх країнах. У США в останні роки навіть обговорюється *загроза консолідації нового люмпен-пролетаріату, або андекласу.*

Нині йде пошук шляхів подолання негативних наслідків запровадження селективної (адресної) соціальної допомоги. У США – це ідеї *workfare*, у Франції – створення системи «мінімального гарантованого доходу». Спільним для них є принцип зустрічного зобов'язання особи, яка одержує допомогу, наприклад, неодмінного працевлаштування через визначений період, проходження курсу перепідготовки, навчання дітей та ін. Утім

результати впровадження подібних моделей поки що малоефективні [245, с. 93-96].

Отже, засоби, що направляються на вирішення соціальних проблем, лише консервують, але не вирішують їх. Через це держава повинна буде в найближчому майбутньому зробити складний вибір між утратою конкурентоспроможності національної промисловості й підтримкою нинішнього рівня життя одержувачів трансфертів і дотацій. На думку В. Іноземцева, враховуючи сучасну обстановку в економіці найрозвиненіших країн і міжнародну кон'юнктуру, можна з упевненістю сказати, що розвиток соціальної сфери не стане пріоритетом у перші десятиліття ХХІ ст. Таким чином, «сучасні постіндустріальні суспільства здатні викликати нові соціальні суперечності [207, с. 26-27]».

Специфіку соціальних суперечностей у постіндустріальному суспільстві В. Іноземцев вбачає в такому. Незважаючи на безпрецедентний економічний підйом США і Європи в 1990-і роки, проблема існуванням бідних верств населення не вирішена. Згідно з даними офіційної статистики, до 1993 р. число бідних американців досягло 36,9 млн. осіб, збільшившись порівняно з попереднім роком на 3,2% і склавши в цілому близько 16% населення [524]. У країнах Європейського Союзу наприкінці ХХ ст., незважаючи на активну соціальну політику, частка тих, хто живе нижче межі бідності, становила 17% населення (57 млн. осіб), причому найважче становище склалося у Великобританії, де за межею бідності виявилось 22% населення [546].

Така ситуація виглядає парадоксальною, якщо врахувати, що США фактично домоглися повної зайнятості (тут йдеться про кейнсіанське трактування повної зайнятості – рівень безробіття, що не перевищує 4% працездатного населення).

Протягом останніх десятиліть ХХ ст. і поч. ХХІ ст. відбувається швидке «розмивання» «середнього класу», який довгий період часу залишався опорою індустріального суспільства. У цій ситуації, підкреслює

В. Іноземцев, нижчий клас перестає бути вузькою групою, що складається з декласованих елементів, і перетворюється в значиму соціальну силу, яка протистоїть «класові інтелектуалів» як найважливіший компонент сучасної суспільної структури [207, с. 20].

Отже, у постіндустріальному суспільстві відбувається розмивання середнього класу, менша його частина поповнює ряди вищого «класу інтелектуалів», а більша – ряди нижчого класу (*underclass*).

Underclass. Г. Мюрдаль у 1963 р. визначив *underclass* як «обмежений у своїх інтересах клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, які з більшим або меншим ступенем безнадійності відділені від суспільства в цілому, не беруть участі в його житті й не розділяють його прагнень і успіхів [547]». При такому підході, переконаний В. Іноземцев, до цієї категорії осіб слід віднести не менше третини населення розвинених постіндустріальних країн [207, с. 21].

Подане тлумачення нижчого класу може бути використане, насамперед, для адекватного протиставлення його середньому класу і «класові інтелектуалів». Зараховуючи до останнього найзабезпеченіші 20% населення, В. Іноземцев поділяє решту 80% на дві нерівні групи. Одна з них становить собою нижчий клас, який містить 13-15% населення, що знаходиться за межею бідності (сюди включаються й представники декласованих груп), а також близько 15% населення, чії доходи не перевищують половини середнього доходу сучасного найманого робітника. Інші 50% формують сьогодні той середній клас, який у процесі становлення інформаційного господарства піддається активній дезінтеграції; як результат – більша його частина переходить у майнову верству, близьку до нижчого класу, а відносно нечисленна поповнює вищі страти суспільства. *У такій інтерпретації underclass не є чимось виключеним із громадського життя; навпаки, саме консолідація і*

формування самосвідомості underclass'у здатні в майбутньому стати чинниками наростання соціального конфлікту [207, с. 22].

В. Іноземцев виокремлює такі можливі перспектив underclass'у [207, с. 25-26]:

Процеси майнового й соціального розшарування найбільше зумовлені технологічною революцією останніх десятиліть, прискорений технологічний прогрес різко знецінив некваліфіковану робочу силу.

1. Проблема бідності в сучасних умовах не зводиться до питань фізичного виживання або якихось форм пауперизму; вона породжена природним розвитком сучасного господарства.

2. Сучасна система соціального забезпечення на користь низькооплачуваних верств населення здатна лише підтримати сформований рівень їхнього споживання й не допустити різкого зниження, однак будь-які зусилля держави не можуть призвести до якісної зміни пропорцій розподілу суспільного багатства в цілому.

Зауважимо, що поява андекласу в постіндустріальному суспільстві прямо пов'язана з проблемою бідності в сучасному світі.

Оцінюючи масштаб проблеми бідності, яка стоїть перед людством, Дж. Сакс відзначає, що за останні 20 років чисельність людей, які живуть в «абсолютній бідності» (до них, за методикою ООН, зараховуються ті, чий доходи не перевищують одного долара на день), різко скоротилася (з 1,5 до 1,1 млрд. осіб), однак це скорочення відбулося виключно завдяки економічним успіхам країн Східної Азії. Кількість людей, які вважаються «відносно бідними» (з доходом від 1 до 2 доларів на день), стрімко виросла – і в абсолютному, і у відносному вираженні – в усіх регіонах світу. Така ситуація, на думку Дж. Сакса, не є наслідком несправедливого розподілу багатств або «пограбування» Північчю країн Півдня. Причина наростаючої нерівності ховається «не в перерозподілі, силовому чи ринковому, доходу з одного регіону в інший, а в регіональних відмінностях темпів зростання складових глобального доходу [553, с. 21-31]».

Як стверджує Дж. Сакс, у період з 1981 по 2001 рік усі найбільші країни – експортери нафти (а серед них – Саудівська Аравія й Росія, Туркменія та Ангола, Нігерія і Венесуела) продемонстрували абсолютне скорочення доходів на душу населення. Отже, бідність у сучасному світі породжується нерозвитком – у цьому, по суті, полягає один з головних висновків науковця [210, с. 189].

«Клас інтелектуалів» (knowledge-class). «Якщо індустріальне суспільство, – писав Д. Белл, – окреслюється за кількістю товарів, яка позначає рівень життя, то постіндустріальне суспільство – за якістю життя, вимірюваною послугами й різними зручностями – охороною здоров'я, освітою, відпочинком і культурою... [71, с. 171]». Якщо в минулому пануючими фігурами в суспільстві були підприємці, бізнесмени й промислові керівники, то в наш час, на думку вченого, на їх місце приходять професіонали і творці інтелектуальних технологій. Принцип меритократії, що став основним критерієм соціального просування, сприяє стиранню порівняно стійких раніше класових розбіжностей, що неухильно замінюються розходженнями професійними, а конфлікт між працею й капіталом – конфліктом між професіоналізмом і дилетантизмом [291, с. 111].

Як помітив С. Надель, основу постіндустріального суспільства будуть складати виробничі процеси, які є «переважно такими, що саморозвиваються, саморегулюються і самовідтворюються [328, с. 30]». Це означає, що вони не будуть потребувати безпосередньої участі людей. Отже, зміниться й класова структура суспільства. Проте на сьогодні людство знаходиться лише на початку процесу становлення постіндустріального суспільства, що забезпечує перевагу індустріальних технологій, в тому числі комплексної механізації виробництва, вузької спеціалізації праці, її рутинного характеру, жорсткої виробничої дисципліни, функціональної знеособленості робітників, необхідності контролю за процесом і результатом їхньої праці тощо [291, с. 115]. Незважаючи на те, що проведені трансформації суттєво

похитнули базу існування класової структури суспільства індустріального типу, в тому числі й середнього класу, він (середній клас) продовжує зберігати свої позиції й у постіндустріальному суспільстві, принаймні, на початковому його етапі.

Дещо іншої думки дотримується В. Іноземцев. Протягом останніх десятиліть у суспільстві раннього постіндустріалізму особливого значення набуває група, іменована в західній суспільствознавчій теорії як «knowledge-class» – «клас інтелектуалів» це – «...шар інтелектуальних працівників, які володіють невідчужуваною власністю на інформацію та знання, є рівними партнерами власників засобів виробництва, не експлуатовані як клас, їхня діяльність мотивована якісно новим чином, причому всі ці ознаки очевидною мірою є наслідуваними [206, с. 71]».

На думку В. Іноземцева, в умовах постіндустріального суспільства картина класового протистояння радикально трансформується. По-перше, представники «класу інтелектуалів» усе явніше сповідують нематеріалістичні цінності, в той час як більшість громадян, як і раніше, продає свою працю головним чином заради одержання матеріальної винагороди, керуючись цілком матеріалістичними за своєю природою стимулами. По-друге, панівний клас тепер не тільки володіє засобами виробництва, які є або невідтворюваними (земля), або створеними працею пригнобленого класу (капітал), але й самостійно виготовляє ці засоби виробництва, забезпечуючи у власних межах процес формування й самозростання інформаційних цінностей, через що нижчий клас стає вже не настільки необхідним для забезпечення багатства соціальної верхівки. Його претензії на частину національного продукту, які раніше були більш ніж обґрунтованими, сьогодні менше аргументовані, чим, певною мірою, і пояснюється наростаюча матеріальна нерівність представників вищих і нижчих суспільних страт.

Отже, сучасний класовий конфлікт уже не розгортається навколо власності на засоби виробництва, а формується як результат нерівного

розподілу власне людських можливостей, що додає йому напруженості, яка перевершує гостроту будь-якої попередньої форми класового протистояння [206, с. 72].

Із виникненням «класу інтелектуалів» рушієм соціального прогресу стають нематеріалістичні цілі і та частина соціуму (його більшість!), яка не здатна їх засвоїти, об'єктивно більше втрачає свою значимість у суспільному житті, ніж будь-який інший клас в аграрному або індустріальному суспільствах. Інтелектуальне розшарування поступово стає основою будь-якого іншого соціального розшарування, оскільки саме на цьому фундаменті практично непотрібними для розвитку виробничих процесів виявляються величезні соціальні групи, участь яких у суспільному виробництві була раніше необхідною умовою соціального прогресу [206, с. 73].

Отже, зміни соціальної структури в сучасному західному суспільстві пов'язані із загальною трансформацією глобального світового порядку. Тут цікавим, на нашу думку, є дослідження І. Єфимчук, яка пропонує такий сценарій глобального соціально-економічного й політичного розвитку сучасного людства.

У боротьбі різних економічних і політичних сил завжди є переможці та переможені. Демократична форма політичної влади можлива тільки тоді, коли в переможеного є можливість вирватися з обмежень, накладених на нього переможцем, вийти за межі системи в середовище, яке поки що вільне, не організоване (або організоване на більш низькому рівні) і розвиватися завдяки речовині й енергії цього середовища. Але демократія, на думку І. Єфимчук, неприйнятна для закритої глобальної системи, в якій обмежені ресурси мають використовуватися оптимально, а, отже, належати лідерам. Коли аутсайдери не в змозі знайти альтернативні ресурси, що забезпечують їм економічну й політичну свободу, вони змушені підкорятися; на цьому стояли всі східні деспотії.

Якщо людству вдасться реалізувати стабілізаційний сценарій, він неминуче зведеться до побудови жорстко ієрархізованого (вертикально) й усередненого (горизонтально) соціуму, в якому гомогенність буде переважати над розмаїтістю, відтворення зразків (і матеріальних, і ідеальних) над інноваціями, становість над соціальною мобільністю. І, як будь-яка замкнена система, що має стійку структуру, ця планетарна організація буде спиратися на піраміду влади-власності, яка впорядковує майнові відносини в соціумі, позбавленому додаткового припливу ресурсів. Але при одному застереженні, що принципово відрізняє індустріальну систему господарювання від аграрної. На сучасному рівні розвитку озброєнь неможливо реалізувати функціональну динаміку через механізм концентрації/деконцентрації власності, який діяв у аграрних імперіях. Планетарна піраміда влади-власності має бути організована оптимально, інакше перша ж фаза її руйнування одночасно стане й останньою. Верхівка піраміди зобов'язана не тільки брати, але й віддавати, активно займаючись редистрибуцією [179, с. 140].

Для того, щоб краще зрозуміти *сутність нового постеконічного суспільства, яке виникає, та тенденції розвитку соціально-класової структури в ньому*, ще раз звернемося до прогнозів В. Іноземцева та дискусій щодо цього й до світ-системної теорії І. Валлерстайна.

В. Іноземцев зазначає, що постеконічне суспільство, яке виникає (у всякому разі – на етапі його становлення), характеризуватиметься такою соціальною структурою, в якій і пролетаріат, і сучасна буржуазія не будуть відігравати домінуючої ролі, хоча, безумовно, і зберігаються як окремі соціальні верстви. Нове протистояння народиться в іншій площині, основою влади в постеконічному суспільстві, що формується, стане новий обмежений ресурс, а два полярні класи згодом інкорпорує у себе всі нині існуючі суспільні групи. При цьому найважливішим ресурсом нового суспільства виявиться здатність засвоювати і створювати знання, що

забезпечують технологічний прогрес суспільства і формування нових соціальних технологій [208, с. 57].

Незважаючи на авторитет В. Іноземцева в питаннях постіндустріального суспільства, деякі моменти в його концепції є спірними. Наприклад, учений стверджує, що праця ніколи не панувала над світом: «...праця, як виробничий ресурс, не керувала, не керує й не буде керувати жодною господарською системою... Влада завжди контролювалася власниками того ресурсу, який на кожному етапі історичного прогресу володів найбільшою рідкістю й обмеженістю; пропозиції ж праці завжди були надлишковими, сама діяльність – такою, що відтворюється і відновляється, а рідкість неї – мінімальною [209, с. 263-264, 267-268]».

А. Шаф виділив п'ять сфер діяльності, у яких людська праця залишається необхідною і навіть збільшиться: творча праця; організаційна праця; соціальний труд; обслуговуюча й технічна праця; дозвілля [307, с. 67].

Усупереч міркуванню, що ми сьогодні живемо в «безкласовому» суспільстві, К. Мей переконаний, що інформаційне суспільство залишається розділеним за принципом приватної інтелектуальної власності [307, с. 89-90].

Українські дослідники В. Савчук і Ю. Зайцев не погоджуються з тезою В. Іноземцева про розмивання середнього класу в постіндустріальному, і навіть у постеконічному суспільстві. Адже автор будує свою концепцію соціальної стратифікації постіндустріального суспільства, виходячи з твердження про зникнення традиційних класів і, відповідно, традиційної системи суперечностей у суспільстві у зв'язку з появою нових класів: вищого і нижчого [209].

Такий підхід до визначення класової структури постіндустріального суспільства цілком можна було б підтримати, якби не проблеми, породжені прогнозами самого В. Іноземцева. У першу чергу, виникає питання, на якій

основі формується, згідно з поглядами вченого, вищий клас? Якщо звернутися до принципів та інструментів аргументації дослідника, то це праця нового змісту й характеру, але саме праця як найбільш рідкісний і обмежений ресурс.

Теза про існування в постіндустріальному суспільстві лише двох класів, вищого й нижчого, також вимагає відповіді на питання: у якому кількісному співвідношенні буде розпадатися суспільство на два полярні класи в плані забезпечення соціальної та економічної рівноваги в процесі суспільного відтворення: 10 на 90; 40 на 60; 50 на 50? І хто буде виконувати всю сукупність різноманітних видів складної роботи, адже не елітний вищий клас, і не нижчий клас, що не зможе, на думку автора, користуватися благом (у цьому випадку знаннями)? [396, с. 27].

Більш конструктивною у вирішенні цих питань є позиція Б. Кагарлицького, який вважає, що однією з центральних ознак саме середнього класу в сучасному суспільстві стає доступ до високих технологій не лише виробників програм і адміністраторів комп'ютерних мереж, але й мільйонів користувачів. Новий середній клас, – за міркуваннями вченого, – це співдружність людей, які ввійшли в «інформаційну епоху», одержавши доступ до інформаційних технологій і можливість повною мірою користуватися їхніми плодами, завдяки чому вони радикально змінили спосіб життя і спосіб своєї роботи. Головним стимулом діяльності представників такого нового класу стає «просування по службі і відповідність вимогам організації [217, с. 9, 10, 22]».

Отже, положення про формування двокласового постіндустріального суспільства, про розмивання економічних, соціальних і матеріальних основ середнього класу при переході до такого суспільства, як мінімум, дискусійні, хоча, звичайно, мають право на існування, в першу чергу як мотив поглиблення досліджень закономірностей формування,

функціонування і форм трансформації такого складного явища, яким є середній клас.

Визначаючи специфіку соціально-класових відносин у сучасному капіталістичному суспільстві, що поступово перейшло на першу стадію посткапіталістичного, необхідно звернутися до теорії І. Валлерстайна.

Він виділяє три найважливіші елементи капіталістичної світ-системи. По-перше, єдиний ринок. По-друге, мережа державних і міждержавних структур, основне завдання яких – трансформувати вільне функціонування ринку на користь країн ядра. По-третє, опосередковане присвоєння додаткової вартості універсальною триступінчастою структурою капіталістичної світ-системи: капіталіст – майстер – пролетар, вищі класи – середні класи – нижчі класи, ядро – напівпериферія – периферія, праві – центр – ліві та ін. Могутність капіталістичної світ-системи ґрунтується на трьох механізмах – військовій силі; ідеологічній консолідації вищих і середніх верств світ-системи; відособленості й ворожнечі інтересів периферії й напівпериферії [506, с. 105].

У кін. ХХ ст. капіталістична світ-система вступає в глибоку, небачену досі кризу. Вона вже нараховує 500 років, що є, як вважає І. Валлерстайн, тимчасовою межею будь-якої соціальної системи. До числа головних причин занепаду капіталістичної світ-системи належать зниження норми капіталістичного нагромадження через скорочення ресурсів дешевої праці, зменшення можливостей експлуатації природних ресурсів і виникнення глобальних екологічних проблем, високе оподаткування, зростання поляризації у світ-системі, а це скорочує частку середнього класу. Привілейовані класи прагнуть зберегти свої привілеї, змінити капіталістичну світ-систему, нічого однак не змінюючи в ній [379, с. 92].

І. Валлерстайн наголошував, що головна причина поступок з боку привілейованих вимогам демократизації полягає в тому, щоб розрядити

обурювання, інкорпорувати повсталих, але завжди заради того, щоб урятувати основну конструкцію системи. Ця стратегія втілює принцип Лампедузи: «Усе повинно змінитися, щоб нічого не змінювалося [101, с. 82]».

Далі І. Валлерстайн акцентує на тому, що «демократизація як процес – це тільки один з факторів, через які система потрапила в її теперішній хаотичний стан і іманентну біфуркацію. Те, що я бачу як результат, – це напружена політична боротьба протягом наступних 25-50 років щодо структури, яка повинна зайняти місце капіталістичної світ-економіки. На мою думку, це буде боротьба між тими, хто бажає, щоб це була переважно демократична система, і тими, хто цього не бажає [101, с. 83]». Тобто боротьба розгортатиметься між середнім класом, зацікавленим у підтримці й функціонуванні демократичної системи, і вищим класом, який прагне зосередити у своїх руках основні суспільні ресурси.

У зв'язку з викладеним вище особливої актуальності й прогностичної важливості набуває *дослідження основних тенденцій і перспектив еволюції людини й людства* як у постіндустріальному суспільстві, так і в суспільствах індустріального та традиційного типу. Властивості еволюції в різних типах суспільств визначають специфіку соціальної структури й соціальної мобільності всередині цих суспільств і тенденції подальшої взаємодії між різними типами суспільств [більш детально див.: 13 с. 284-298; 14, с. 34-43; 29; 30]. Розглянемо це питання в загальних рисах.

Сучасний підхід до проблеми еволюції людини пов'язаний з генезисом ідеї коеволюції. Завдяки еволюційному підходові стала можливою розробка сучасної концепції глобального еволюціонізму, всередині якого еволюція виглядає як єдиний, необоротний глобально-еволюційний процес, з єдиних позицій описуваний у макро- і мікрогалузях еволюції і гіпотетично застосовуваний до процесів, які відбуваються у Всесвіті. Людина з усіма її властивими біогенетичними, психічними й культурно-пізнавальними

особливостями, вже не може вивчатися тільки як якийсь застиглий результат багатовікового еволюційного процесу, як вершина, що визначає всю її спрямованість. Новітня позиція полягає в тому, щоб розглядати людину як наслідок процесу коеволюції [507].

Наш зв'язок з космосом має не тільки опосередкований (через штучні світи) характер, але й прямий – генетичний. Тут передбачається, що генофонд і генотипи людства містять у стиснутому, гранично ущільненому виді всі «програми» еволюції космосу. Наприклад, учені відкрили, що після запліднення за кілька годин зародок проходить мільйони років еволюції. Завдяки цим програмам на рівні всіх (а не тільки статевих) клітин організму ми володіємо непізнаною інформацією про Космос, тобто такою, яка розгортається не через свідомість (як, зрештою, і всі живі істоти на Землі). Ця інформація дає (задає) нам програму майбутньої еволюції, програму стабілізуючого (що зберігає життя) природного відбору [339, с. 37-38].

Найбільш наочно ідея коеволюції в соціумі подана в працях Н. Оконської. Формула коеволюції в соціумі виглядає так [339, с. 152]:

- Генетична спадковість.
- Мінливість, зокрема імпринтинг біологічний.
- Природний відбір.
- Культура, мова (імпринтинг, імпресинг).
- Соціальний відбір.

Таким чином, еволюція в суспільстві має, принаймні, двоярусний характер: соціальне має нижньою підставою біологічне. Тобто, разом з біологічною спадковістю, мінливістю й природним відбором у суспільстві маємо їхні аналоги: соціальну спадковість (культура, традиція), соціальну мінливість (адаптаціогенез індивідуального й групового рівня) та соціальний відбір [339, с. 151-152].

Стосовно імпринтингу зазначимо, що він пов'язаний із соціальною й генетичною спадковістю. Відображена в пам'яті інформація, яка

йде від культури, стає стійкою основою поведінки людини саме завдяки імпринтингу (стереотипи, установки, зокрема соціальні інстинкти й рефлексі). На них і ґрунтується більша частина культурних традицій [338, с. 114-124].

Щодо соціального відбору зауважимо, що він, як і природний, є сортувальником еволюції. Як і при природному відборі, у соціальному діє механізм преадаптації, тобто виникнення нових ознак випереджає їхнє перетворення в корисні риси [515, с. 67-70].

Під соціальним відбором часто розуміється якийсь тиск або підпорядкування людства в його змінах як розумно організованим формам управління, так і насильству соціального відбору.

Фундаментальне значення має питання про те, за якими індивідуальними особливостями йде соціальний відбір, тобто відбір у групи, що концентрують у своїх руках соціально-економічну могутність. Важливу роль відіграє специфіка соціального відбору, соціального підйому, просування уверх за майновою, ієрархічною, кастовою, класовою драбиною, що передавала владу в руки зовсім не обдарованим людям, які прагнуть утвердити в суспільстві позитивне начало. Навпаки, соціальний відбір постійно піднімав на соціальні верхи нехай і енергійний, але, насамперед, владолюбний і жадібний прошарок людства [339, с. 160].

Фактори еволюції в різних людських популяціях діють з різною силою. При розгляді цього питання слід виділити економічно розвинені (пост)індустріальні країни, країни третього світу і мусульманські країни (в яких традиційно була поширена й узаконена полігамія). Підстави для цього виділення такі.

Чим вищий економічний розвиток суспільства, тим слабше діє в ньому природний відбір. В індустріальних країнах, з високим рівнем харчування й охорони здоров'я, природний відбір практично відсутній. Отже, носії шкідливих мутацій, які потенційно знижують життєздатність, хоча від них не вмирають, передають мутантні гени нащадкам.

Шкідливі мутації накопичуються в популяції, що робить біологічне виживання населення все більш залежним від поліпшення систем охорони здоров'я й життєзабезпечення, від науково-технічного прогресу. *Природний відбір*, який сліпо «вирішує», кому жити, а кому ні, має діяти переважно в країнах третього світу, де висока і народжуваність, і дитяча смертність. Там він спрямований на підвищення життєздатності в несприятливих соціально-економічних умовах [108, с. 17].

Існує ще один еволюційний механізм – *статевий відбір*, відповідальний за розмноження найбільш життєздатних особин. На відміну від природного відбору, який видаляє «зовсім погані» гени, статевий відбір зменшує в популяції кількість особин зі «слабкими» генами і дає перевагу залишати потомство сильним [108, с. 17]. У цьому випадку доречно провести аналогію зі співдружностями приматів, де найсильніший член займає високе місце в ієрархії домінування, бере участь у жорстоких турнірах із претендентами і в такий спосіб доводить своє право мати гарем [514; 470].

Отже, у країнах з узаконеною полігамією, як правило, діє форма статевого відбору, що відбирає найсильнішого й здатного до домінування.

Формою статевого відбору вважаємо й асортативність шлюбів [540]. Асортативність шлюбів (схрещувань) – це тенденція, за якої (схрещуються) одружуються пари, більше схожі за якоюсь ознакою, ніж коли б це відбувалося випадково. Інакше кажучи, особи з певними значеннями генетичних (і відповідно, поведінкових і фізіологічних) ознак воліють вступати в шлюб із собі подібними, а не будь з ким. У тваринному світі асортативність схрещувань, які є формою статевого відбору, може призвести до розділу популяції на субпопуляції і, в остаточному підсумку, до утворення нового біологічного виду без природного відбору. При цьому особини з проміжними значеннями генетичних характеристик почнуть повільно елімінуватися з популяції, тому

генетична відмінність між субпопуляціями буде зростати [540]. Існують такі типи асортативності: за інтелектом і освітою, за алкоголізмом, за психічними захворюваннями. Така форма статевого відбору, а скоріше вибору, в основному діє в розвинених країнах.

Відповідно до загальноприйнятої сьогодні думки еволюція на рівні статевого відбору може оперувати не тільки з «фізіологічними» і морфологічними ознаками, але й з поведінковими.

Генетикою доведено, що багато поведінкових та інтелектуальних особливостей детермінуються генами, отже, піддаються відбору. Генами визначаються такі якості людини, як активність і пасивність, недовірливість і тривожність, екстравертність й інтровертність, самостійність і залежність, альтруїзм і егоїзм, інтелект, агресивність і сексуальність. Порівняно недавно генетиками були локалізовані й ідентифіковані гени, що виділяють міжособистісні відмінності в когнітивних здібностях. Такі психічні розлади, як аутизм, алкоголізм, патологічна азартність, агресивність, шизофренія, маніакально-депресивні психози, схильність до кримінальної поведінки також детермінуються генами. Яскраві поведінкові міжетнічні відмінності (войовничість і миролубство, гіперактивність і пасивність, конфліктність і конформізм) пояснюються мутаціями в генах, що є об'єктом пильної уваги сучасної молекулярної психіатрії.

Отже, «гени – це вже зняте зображення на фотоплівці, а середовище – якість проявника й умови прояву. Змінюючи проявника й умови прояву, можна зображення поліпшити або погіршити, але не змінити [540, с. 19]».

В. Вельков переконаний, що *еволюція людства йде за трьома різними напрямками*. Популяції країн третього світу еволюціонують в основному завдяки природному відбору, спрямованому на підвищення життєздатності в несприятливих економічних умовах. Країни з розповсюдженою практикою полігамії – через статевий відбір, направлений на підвищення здатності до домінування. Промислові країни – завдяки

асортативності шлюбів, соціальній мобільності й концентрації кращих людських ресурсів планети, націлених на підвищення інтелектуальності [108, с. 28].

До основних тенденцій еволюції людських популяцій у розвинених країнах можна віднести такі.

1. Асортативність шлюбів.

2. Генетична зумовленість інтелектуальних здібностей і поведінки людини, що є основою соціальної мобільності, в процесі якої простежується позитивна взаємозалежність між високим соціальним статусом людини та її когнітивними й психологічними характеристиками.

3. Наслідком такої соціальної мобільності є підвищення ступеня асортативності шлюбів із представниками своєї соціальної групи й зниження ступеня асортативності з представниками інших соціальних груп.

«Усе це повинно приводити до утворення субпопуляцій (соціальних прошарків з високою частотою шлюбів усередині кожного з них), до диференціації таких популяцій і збільшення генетичних відстаней між ними [108, с. 26-27]».

Основні тенденції еволюції в країнах, що переживають соціальні трансформації:

1. Негативна дія соціального відбору, що, з одного боку, зумовлює зменшення чисельності населення силовим шляхом (репресії, геноцид, соціальні, міжетнічні, конфесіональні та ін. конфлікти, зростання злочинності тощо), з іншого – вихід на соціально-політичну й економічну арену або найбільш «хижих» типів людини, часто позбавлених етичних принципів, або осіб, які спираються на сімейний, клановий і подібний тип зв'язку.

2. Зміна культурно-генетичного коду, який впливає на зміни суспільства, подібна до генетичних мутацій у живій природі. На думку В. Стюпіна, «система світоглядних універсалій – це своєрідний культурно-генетичний код, відповідно до якого відтворюються соціальні

організми. Радикальні зміни соціальних організмів неможливі без зміни культурно-генетичного коду. Без цього нові види суспільства виникнути не можуть [438, с. 18]». Прикладом може бути нинішнє становище країн пострадянського простору, де стара система зруйнована, а нова, відносно стійка, ще не виникла. Чисто біологічним проявом неадекватності членів соціуму нової реальності є зростання смертності, різке зниження частини здорових людей серед молоді, повернення вже ліквідованих хвороб та ін. Однак, як стверджує М. Шишкін, соціальна специфіка деструкції та розмивання норми, тобто заміна її на безліч нестійких більш-менш аномальних варіацій, виражається, насамперед, у суспільній поведінці людей. Загальноприйняті стандарти, які склалися в епоху стабільності, витісняються рядом девіантних форм поведінки й особливо небаченим ростом злочинності в масштабах, які загрожують життю суспільства. Це означає, що зі свідомості величезної маси людей нерідко зникають навіть найрегулятивніші обмеження, що передують моральним нормам і знайомі ще первісній людині. Цей екстремальний стан суспільних і міжособистісних відносин виражається словом «беззаконня», що, очевидно, залишиться в історії ключовою характеристикою часу, в якому ми зараз живемо [502, с. 132]. На підставі наведених фактів, можна допустити, що в таких країнах з найбільшою силою діє природний відбір.

3. «Аномальна» спрямованість соціальної мобільності (різні суспільства «піднімають і опускають» різні генотипи). Зокрема, аномальна соціальна мобільність може виникати в так званих «закритих» суспільствах з репресивним політичним ладом через неможливість вільної самореалізації; при аморальних (кримінальних) методах конкуренції, які допускають пряму дію на конкурента, аж до його фізичного знищення; при масовій крадіжці, корупції, мафіозності, клановості [108, с. 27]».

4. Відтік «розумних», а, отже, кращих генетичних ресурсів виду *Homo sapiens*. Проте ця негативна тенденція для країн, що розвиваються,

може обернутися в негативний чинник еволюційного розвитку і для високорозвинених країн, оскільки пам'ятаймо, що кількість осіб з високим інтелектом, відповідною освітою й психологічними характеристиками не повинна перевищувати деякої критичної величини (тобто має складати якийсь оптимум у розвитку соціуму, що здатний влитися у відповідні соціальні інститути й продуктивно в них працювати). Негативним наслідком порушення такої критичної величини може бути розхитування стійкого розвитку певної співдружності аж до деструктивних форм – конфліктів і воєн.

Щодо перспектив подальшої еволюції людських популяцій доцільно, насамперед, розглянути їх у ракурсі взаємодії та взаємовпливу техногенних суспільств і традиційних, правильніше сказати – впливу техногенної цивілізації на традиційні суспільства.

Цей аспект проблеми можна проаналізувати з позицій двох підходів. Згідно з марксистським підходом, суспільний розвиток визначається зміною способу виробництва матеріальних благ. Спосіб виробництва виступає своєрідною формою відбору життєздатних суспільств. Виживає в конкуренції з іншими суспільствами та з природою те суспільство, в якому спосіб виробництва відкриває великі перспективи розвитку продуктивних сил, створює кращі можливості для оволодіння природою, розвиває вищі технології. Це можна розглядати як аналог дарвінівської ідеї природного відбору.

Альтернативний підхід розвивав М. Вебер, який наполягав на тому, що певний тип економічного розвитку й економічного життя залежить від базисних цінностей культури. Зміни культурних цінностей, тобто духовних основ суспільства, можна було б уподібнити генетичним мутаціям у живій природі [438, с. 17].

У цілому, зауважимо, що не існує жорстко однобічної детермінації характеру економічного життя на культурні основи суспільства, є і зворотна детермінація, тобто вплив базових цінностей культури на економіку певного

суспільства, а, відповідно, і на специфіку соціальних відносин і соціальної мобільності.

Пропускаючи аналіз особливостей економічного життя й духовних підстав техногенної цивілізації та традиційних суспільств, виділимо таке. Техногенна цивілізація, вступивши в постіндустріальну фазу розвитку, продовжила спершу техніко-технологічну експансію в різні регіони планети, примушуючи переживати традиційні суспільства цілі хвилі модернізації (доганяючого розвитку), що, в свою чергу, підштовхує їх до вступу в глобалізаційні процеси. Глобалізація або глобальний вимір імперативів розвитку, «різко розширюючи набір можливих перспектив незахідних країн, тією ж мірою й через жорстку конкуренцію – *звужує поле* якщо не природного відбору, то свідомого вибору пріоритетних видів розвитку [488, с. 166-167]».

У процесі дослідження перспектив еволюції *Homo sapiens* хотілося б звернути увагу на ще один аспект, пов'язаний з ідеєю природних прав людини й зумовленими цим моральними проблемами. Ідея прав людини формулювалася як ідея природних прав. Вона допускає деякий інваріант людської природи, спільний для всіх людей на планеті. Але якщо застосування біотехнологій створює різку відмінність між індивідами в їхній біологічній основі – припустимо, для багатих людей будуть доступні дорогі технології продовження життя і формування якісно нових когнітивних здібностей, а для бідних вони недоступні, – то реально буде створене щось подібне до каст вищих і нижчих рас. Як бути в цих умовах з ідеєю прав людини? [438, с. 26].

Отже, проаналізувавши особливості еволюції виду *Homo sapiens* і специфіку соціальної структури в різних типах суспільств перейдемо до дослідження генезису середнього класу в українському суспільстві на протязі його історії.

2.3. Середній клас як фактор становлення громадянського суспільства в історичному розвитку України

Перш ніж розпочати вивчення феномена середнього класу як фактора становлення громадянського суспільства, необхідно визначити трансформаційні особливості історичного розвитку України.

Історичні особливості трансформаційних стрибків у розвитку капіталізму і формування середнього класу в історії України такі:

1. Специфічність капіталізму.
2. Неорганічна модернізація.
3. Панування державного сектора економіки над приватним.
4. Відсутність вільної найманої праці.
5. Надексплуатація робітника як базова характеристика всього економічного життя аж до 1990-х років ХХ ст.
6. Неринковий тип мислення більшості населення.
7. Особливість претендентів на роль суб'єктів середнього класу.
8. Хвилеподібний характер становлення громадянського суспільства й розвитку середнього класу протягом усієї української історії [детально див.: 13, с. 228-253; 39, с. 76-92]. Проаналізуємо ці чинники.

Специфічність капіталізму. Дослідники виділяють три спроби впровадження капіталізму в Російській імперії: 1) перший дореволюційний капіталізм – з 1861 по 1917 р.; 2) другий постреволюційний – з 1921 по 1929-1934 роки; 3) третій пострадянський – з 1989 р. до нашого часу. Зауважимо на відсутності наступності цих трьох фаз.

Капіталізм західного зразка народився на світ тільки один раз і більше ніколи не з'являвся. Відбулося це внаслідок такого факту: в одній історичній точці зійшлися п'ять необхідних для народження справжнього капіталізму чинники: культ недоторканності приватної власності, незалежність великої буржуазії, розвиненість середніх міських верств, секуляризована наука й

особливий тип релігії. Нічого подібного в Російській імперії ні тоді, ні пізніше не було.

Неорганічна модернізація починається не з культури (як органічна в країнах Західної Європи), а з економіки й політики. Інакше кажучи, органічна модернізація йде «знизу», а неорганічна «зверху». Принципи «модерніті» не встигають охопити переважну більшість населення, тому не одержують надійної соціальної підтримки [249, с. 18-21].

Унаслідок татаро-монгольської навали на Київську Русь Україна й Росія були відкинуті у своєму розвитку на кілька сторіч назад і неодноразово намагалися наздогнати передові країни. Саме таку мету переслідували петровські реформи XVIII ст. в Росії, сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р. і наступні економічні реформи.

Як зауважує В. Федотова, доганяюча модернізація в Російській імперії (і в Україні як її частини) відрізнялася від західної. Це був неорганічно-мобілізаційний тип розвитку, який втягував країни доіндустріального розвитку. У нього було зовнішнє джерело – успішний приклад Заходу, що сприймався як підстава для вирішення внутрішніх завдань подолання відсталості й прискорення розвитку. Характер розвитку – доганяючий, нерівномірний, має циклічний вигляд – повернення назад і повернення до модернізації. Механізм розвитку – мобілізація. Темпи розвитку повільні. До культурних, духовних передумов належать віра прозахідних еліт у прогрес, погляд на свої країни як відсталі. Образ майбутнього – входження в сім'ю західних народів або наближення до Заходу. На шляху такої модернізації досягнуті суттєві успіхи, проте сам процес залишився незавершеним [469, с. 4].

Російська імперія напередодні 1917 р. знаходилася в напівпериферії світу-системи (відповідно до світ-системної теорії І. Валлерстайна), але зміщувалася в напрямку периферії. Після розпаду СРСР Україна й Росія знову починають скочуватися до рівня периферії [379, с. 93].

Специфічність моделі доганяючого розвитку України виявляється в тому, що країна залишалася сировинним придатком Заходу. Країна не експортувала наукомісткі технології, а, в кращому випадку, імпортувала їх. Звідси впливає закономірність: кожна спроба побудови капіталізму буде супроводжуватися великими іноземними позиками, дефіцитом держбюджету, нестачею внутрішніх інвестицій, нераціональним (хижацьким) споживанням природних ресурсів країни [249, с. 24].

Ще одна закономірність трансформаційних стрибків полягає в тому, що кожна спроба переходу до капіталізму відбувалася при **пануванні державного сектора економіки над приватним.**

Ще за Петра I гіпертрофованій розвиток отримує державне замовлення і військово-промисловий комплекс, тоді як цивільна економіка, що працює на масового споживача, сильно відстає. Перевага виробництва групи А над виробництвом групи Б характеризує всі три періоди капіталізму в Російській імперії. Причини цього такі:

Петровська епоха – час панування торговельного, а не промислового (як у країнах Заходу) капіталізму. Населення у своїй переважній більшості – кріпаки.

Звідси дивний феномен – фабричні працівники, що склалися виключно з кріпаків. *Для українського капіталізму історія не підготувала найнеобхіднішої передумови – вільної найманої праці.*

Першими промисловцями в Російській імперії зазвичай ставали дворяни, яких цар призначав своїм указом. Могутній військово-промисловий комплекс країни створювався зверху, примусово, на державні гроші й унаслідок державних призначень, що було джерелом формування номенклатури. Номенклатура й бюрократія – становий хребет в історії Російської імперії, гарант стабільності суспільства. «Номенклатура винесла на собі тягар феодалізму, трьох капіталізмів і невідомо скількох ще соціалізмів. Вона, а не середній клас, виступала в нас стабілізатором соціального розвитку [249, с. 22]».

Отже, капіталізм у Російській імперії, тобто товарне виробництво, будували дворяни (дворянство – це натуральне господарство і відповідна економічна антиринкова психологія). Так відбувалося при кожній спробі впровадження капіталізму в Російській імперії, яка характеризувалася й могутньою ідеологічною боротьбою між західниками і слов'янофілами, в основі якої була боротьба угруповань бюрократії, що одержували різні матеріальні вигоди залежно від варіантів типу устрою: від збереження старого суспільства або від переходу до нового.

Адміністративний варіант будівництва капіталізму практично завжди пов'язаний зі зловживанням службовим становищем, суміщенням – прихованим або відкритим – державних посад з комерційними.

Зауважимо також, що через панування натурального господарства ***мислення більшості населення залишалося неринковим.***

Історія Російської імперії й України як її складової – це історія протиборства двох типів суспільств – неринкового й ринкового та відповідних їм систем управління – адміністрування й менеджменту, двох типів ідеології – слов'янофільства й західництва. Останнє можна коротко охарактеризувати як два типи економічної орієнтації: слов'янофільство спрямоване на неринкову економіку, а західництво – на ринкову.

А. Кравченко наголошує: «Якщо неринкова орієнтація є точно такою ж складовою національного менталітету, як і ринкова, то ми об'єктивно повинні переходити від капіталізму до соціалізму й назад. У російській моделі розвитку виходить так: для того, щоб піднятися на більш високий рівень капіталізму, треба перейти до соціалізму. А для того, щоб піднятися на сходинку вгору на шляху соціалізму, треба перейти до капіталізму. Оскільки наше суспільство проробляло це неодноразово, то з деякою впевненістю можна говорити про те, що проглядалася певна тенденція, якщо не сказати закономірність [249, с. 24-25]».

Визначаючи ***специфіку претендентів на роль суб'єктів середнього класу в українській історії***, зупинемося на такому.

Існує думка, що період розвитку, який передував радянському, в Україні, як частині Російської імперії, з огляду на рівень зрілості суспільної структури, характеризувався наявністю яскраво виражених класових ознак. Середній клас займав гідне місце в соціальній структурі, виконуючи роль інтелектуальної еліти разом із кращими представниками вищого класу [95, с. 26]. Проте потрібно розглянути цей аспект проблеми докладніше.

Історично першим на роль середнього класу було запропоноване дворянство. Іншого кандидата на роль середнього класу деякі дослідники вбачають у купецтві. Дворяни готові були вести діалог із владою, але підприємницьку діяльність вважали нижче свого достоїнства. Купці торгували, але від влади трималися осторонь. На думку Р. Пайпса, ділова психологія купця в Російській імперії була слабко пов'язана з приватнокапіталістичною етикою, яка спирається на чесність і ощадливість: на покупця й продавця дивляться як на суперників, заклопотаних тим, як би перехитрити іншого [348].

У ХІХ ст. завдяки розвитку капіталізму в Російській імперії виявилось активне прагнення до об'єднань монополістичного типу, до формування фінансово-промислових груп. Промисловість і банківська сфера не пройшли через вільну конкуренцію, що в поєднанні з державним впливом на економіку суперечило ринковим правилам гри. Для розвитку капіталізму потрібно не тільки державне втручання (тобто насадження його «зверху»), але й «капіталістичний дух», первісний капітал, чого в Російській імперії не було. Тому майже відразу всередині новоявленої буржуазії почалася різка майнова диференціація. Унаслідок стрімкої олігархізації група лідерів відірвалася від своїх соціальних ресурсів, і найслабшим елементом структури стали класоцементуючі середні верстви.

Спроба сприяти формуванню середнього класу з іншого боку – «знизу» – теж не мала успіху. Столипінські реформи, розпочаті для планомірного руйнування громади і створення нового класу «справних господарів», фермерів європейського зразка, зумовили те, що більшість

селян вийшла з громад з метою продати землю. Прагнення селян до економічної незалежності, таким чином, було надзвичайно перебільшене [495, с. 105-106].

На роль середнього класу є ще один кандидат – інтелігенція. Окреслюючи її право на роль середнього класу, нагадаємо слова П. Струве, який після революції 1905-1907 рр. у статті «Інтелігенція й народне господарство» писав: «Зазнав краху цілий світогляд. Основами цього світогляду були дві ідеї або, точніше, сполучення двох ідей: ідеї особистої безвідповідальності та ідеї рівності... Російська інтелігенція виховувалася на ідеї безвідповідальної рівності. І тому вона ніколи не була здатна розуміти самої суті економічного розвитку суспільства, бо економічний прогрес суспільства заснований на торжестві більш продуктивної господарської системи над менш продуктивною, а елементом першої системи завжди є людська особистість, відзначена вищим ступенем придатності. Так, російська інтелігенція в цілому не розуміла й дотепер не розуміє значення змісту промислового капіталізму. Вона вбачала в ньому лише «нерівний розподіл», «хижацтво» або «хватування», не помічаючи в його торжестві перемогу більш продуктивної системи [441, с. 17]».

На думку А. Шанкіної, вивчаючи ймовірні історичні аналоги середнього класу до революції в Російській імперії, дослідники випускають соціальний прошарок, який за своєю роллю в неринковій, «теоправній» економіці чимось нагадував буржуазію. Йдеться про духівництво. Його представники високо оцінювали власні функції, були економічно й духовно незалежні, патріотичні [495, с. 108].

В історичних передумовах становлення громадянського суспільства й середнього класу, як найважливішого чинника його формування, в Україні можна виділити етапи підйому й занепаду, тобто відзначити хвилеподібний характер становлення українського громадянського суспільства: 1) Період існування держави Київської Русі й Галицько-

Волинського князівства (підйом); 2) Феодальна роздробленість, Україна під владою Литви та Польщі (занепад демократичних традицій); 3) Процеси української Реформації, формування й діяльність українського козацтва (підйом); 4) Період Гетьманщини (занепад); 5) ХІХ ст., пов'язане з попередніми європейськими традиціями буржуазних революцій та існування Центральної Ради (підйом); 6) Україна в складі СРСР, сталінізм в Україні (занепад); 7) Шестидесятники й дисиденти як основа формування громадянського суспільства сучасної України та його розвиток (підйом).

У сучасних дослідників громадянського суспільства в Україні й Росії склалося два підходи до визначення його сутності. Представники першого розглядають громадянське суспільство у зв'язку з демократичною державою (В. Барков, Я. Боренько, Ю. Васильчук, А. Володін, К. Гаджиєв, О. Гребіневич, Ю. Дмитрієв, Ю. Красін, А. Карась, Б. Коваль, А. Колодій, І. Кравченко, І. Пасько, Я. Пасько, Ю. Резник та ін.) – так звана «аристотелівська традиція». Виразники другого підходу говорять про універсальність громадянського суспільства, аналізуючи його в поєднанні з будь-якою державою (В. Воловик, Ф. Канак, В. Князєв, А. Кочетков, Л. Мамут, І. Орлова, Ю. Павленко, В. Попов, А. Соловійов, В. Шинкарук та ін.) – так звана «боденівська традиція» [415, с. 2].

Спираючись на боденівську традицію в дослідженні громадянського суспільства, почнемо вивчення процесу формування громадянських традицій і специфіки становлення середнього класу як важливого чинника формування громадянського суспільства з періоду Київської Русі.

Саме в традиціях Київської Русі знаходимо джерела українського громадянського суспільства.

Носієм державної влади в Київській Русі був *князь*. При князеві була *рада – дума*. Рада була однопалатним становим органом, це явище – типове для країн середньовічної Європи. До її складу входили васали князя – земельна й дружинна знать, вище духовництво, а також представники міських

магістратів. У її компетенції були важливі питання внутрішнього й зовнішнього життя країни [363, с. 215; 454; 455, с. 209].

Головною військовою силою князя була його дружина, пов'язана особисто з князем, яку він утримував за власний кошт. Згодом поруч із дружиною обов'язково появляються «вої» – ополчення з міської та селянської людності. Воїв не міг змусити йти на війну сам князь: багато фактів свідчить про те, що саме віче вирішувало питання – давати воїв чи ні [153, с. 155].

До складу дружини входили *бояри* – «початкові люди», які утворювали верхній її прошарок. *Рада бояр* спочатку складалася з дружини князя – була невід'ємним учасником князівської управи. Радитися зі старшими членами дружини, а пізніше з боярами, було моральним обов'язком князя, про що свідчить «Повість минулих літ» [481, с. 55-56] і «Послання дітям» Володимира Мономаха [322].

Однак ради бояр не стали державною інституцією з відповідним складом, компетенцією, функціями, а постійно мали випадковий характер: на нарадах були, в першу чергу, ті, кого запрошував князь. Це пов'язано з тим, що боярство так і не відірвалося остаточно від князя. Воно не зуміло створити таких інституцій, які змогла закласти феодальна знать у Західній Європі. Наприклад, в Англії була проголошена «хартія вільностей» – своєрідний зразок конституції, у Польщі й Німецькій імперії почали діяти представницькі владні інститути – сейми. Ситуація, що склалася на Русі, зумовила недостачу аристократії, тісно пов'язаної із землею та її інтересами [448, с. 172].

Орган влади більш старший, ніж князь становило собою *віче*. Про племінну самоуправу слов'ян згадував ще Прокопій [363, с. 216]. Обраний населенням князь повинен був «домовитися» із вічем, укласти «ряд» [153, с. 178; 210-220]. Надалі, зі зростанням влади князя, віче завмирає, і тільки тоді, коли влада київських князів занепадає, – знову прокидається віче.

Отже, вже до IX ст. можна говорити про існування ранньофеодальної Давньоруської держави, яка безупинно розвивалася протягом X ст. і першої половини XI ст. Це пов'язано зі зростанням економічної сили і з підйомом політичного значення міських мас, на яке були змушені зважати не тільки верхівка суспільства, але й численні князі [148, с. 359]. На думку П. Толочко, у віче брали участь різні прошарки давньоруського суспільства. Визначаючи коло питань, що входили в компетенцію віча, дослідники відносили до їх числа законодавчі, судові питання, а також питання війни і миру. Щодо внутрішнього управління, то віче, хоча й мало на нього великий вплив, усе-таки головна роль у внутрішньому управлінні належала князівській адміністрації [455, с. 215]. В цілому слід зауважити, що економічно сильними міста робили саме середні прошарки давньоруського суспільства, отже, політична роль віча свідчить про той вплив, який мали середні прошарки в політичному житті Київської Русі.

Розглядаючи діяльність ради бояр і віча, можна дійти висновку, що в X-XIII ст. вони не набули парламентарних форм, не перетворилися у відповідні інституції та залишилися випадковими зборами. Навіть у Галичині, де була міцна верства боярства й міського патриціату, вони не змогли надати вічу і радам бояр характеру визначених інституцій [363, с. 213].

Населення українських земель можна було розділити на дві великі категорії: вільних і невольних людей.

Верхівку вільних людей складали члени князівської дружини, так звані «князівські мужі», еліта, що виступали як радники, співучасники всієї діяльності князя [153, с. 301-302]. Нижчу групу вільного населення складали селяни – смерди.

Селянські сім'ї разом зі своїми земельними володіннями об'єднувалися в сільські територіальні громади («верв», «мир», «людьє»). Громада розподіляла також державні повинності, податки, споряджала воїнів за

вимогою князя, будувала фортеці, мости тощо. Разом з тим, громади нерідко виступали проти сваволі феодалів [153, с. 315-318; 148, с. 210-246].

Українські міста переживали той же процес боротьби з князівською владою й патриціатом, що відбувався в Західній Європі і привів до утворення вільних міських суспільств у Франції, Німеччині, Італії.

Із середини XII ст. зміцнюється боротьба за права міста. За деяким винятком, усі князі, щоб одержати престол, укладали «ряд» з вічем.

В Україні період XII-XIII ст. – це час економічного й політичного зміцнення середніх верств, у першу чергу міщанства, зумовленого швидким зростанням міст. Прагнення деяких правителів зміцнити свою владу в державах-князівствах, що з'явилися після розпаду Київської держави, знаходило активну підтримку міського населення. Ці процеси, через які пройшла більшість країн Західної Європи, у Східній Європі найвиразніше проявилися в Галицько-Волинському князівстві, яке було найтісніше пов'язане із Заходом.

Під час хрестових походів починається розквіт італійських міст, а також німецьких над Рейном, які з часом засновують Ганзейський союз. До нього згодом приєдналися міста Північної Європи й Балтики. До ганзейської торгівлі залучається й ряд міст Галичини.

Як і в країнах Західної Європи, на Галичині міщанство стає активним учасником політичного процесу, зокрема в боротьбі партій, які виступали виразниками тих або інших тенденцій політичного розвитку. Досить згадати про сильну партію галицьких бояр Кормильчичів, що протидіяли зміцненню влади князя Романа Мстиславича. Їм протистояло інше боярсько-патриціанське угруповання, яке підтримувало утвердження волинського князя в Галицькій землі. Галицький патриціат – прихильник міцної князівської влади – протистояв боярській військово-феодальній олігархії [448].

У XIII ст. сформувалося феодальне міське право – «магдебурзьке право», яке встановлювало порядок виборів і функції органів міського

самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування тощо. Окремі юрисдикції, що ґрунтувалися на нормах магдебурзького права, існували в деяких містах Галицько-Волинської держави вже у XII ст. (у колоніях німецьких поселенців у Львові, Володимирі, Луцьку) [448, с. 165].

Утім, слід зазначити, що галицько-волинські правителі не були послідовними у своїй підтримці міщанства. Причиною цьому була занадто велика суспільно-політична роль боярства, що негативно відбилося на політичному устрої Галицько-Волинської держави і, врешті, призвело до ліквідації національної династії, втрати державності, а також утрати суспільної ініціативи на деякий період [117].

В XI ст. Правобережна Україна потрапляє під владу Литви й Польщі (у 1385 р. – Кревська унія між Польщею та Литвою; у 1569 р. – Люблінська унія – утворення нової держави Речі Посполитої).

У цей історичний період осередком політичного, господарського й культурного життя в Україні були міста. З розвитком економіки, торгівлі, ремесла відбуваються й соціальні зрушення, в першу чергу *росте і зміцнюється активний і життєдіяльний міський стан – зароджується буржуазія, зацікавлена в розвитку виробництва, освіти й науки. Саме міські бюргери стали класом, який втілював у собі подальший розвиток виробництва й торговельних відносин, соціальних і політичних установ.* Міські бюргери були найактивнішими суб'єктами середніх прошарків тодішнього українського суспільства, представниками інтересів громадянського суспільства.

Потреба різних груп міського населення згуртуватися для захисту своїх соціальних і національних інтересів сприяла їхній консолідації в умовах наступу католицької Польщі. Так виникали своєрідні суспільні об'єднання – *братства*. До їхнього складу входили ремісники, купці, дрібна шляхта, інтелігенція, духівництво, представники козацтва. Найстарішим братством було Львівське (виникло в 1439 р.).

Певну роль у консолідації прогресивних кіл відіграли ідеї Реформації та Просвітництва, які поширювалися в цей час в Україні. Критичне ставлення до авторитетів церкви, усвідомлення необхідності розвитку освіти й розповсюдження знань рідною мовою, поширення ідеї загальної рівності – все це сприяло тому, що в умовах розгортання національно-визвольної боротьби ідеї Реформації й Просвітництва не тільки допомагали культурному розвитку України, але й стали ідейною зброєю середніх і бідних верств населення в їхній боротьбі за соціальне й національне звільнення. *Просвітництво як ідеологія третього стану через братства утверджується в Україні.*

Базуючись на вітчизняному ґрунті, братські школи одночасно запозичили досвід західноєвропейської освіти. Вони були провідниками ідей гуманізму в Україні, а тісний зв'язок із суспільно-політичним життям країни сприяв піднесенню національної свідомості українського народу [478, с. 21-27].

Під впливом Реформації національно-визвольний рух в Україні й суспільна позиція багатьох українських діячів-патріотів стали під гасло боротьби за віру. За цим гаслом, як і в інших країнах, які вели релігійні війни, приховувалася антифеодальна спрямованість і прагнення отримати незалежність.

Кінець XV – поч. XVI ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, характеризується сильним антифеодальним рухом.

Основний зміст боротьби селянства полягає в спробі звільнитися від різних форм утиску з боку феодалів-землевласників або феодальної держави. Нерідко доведений до розпачу селянин кидав власне господарство, будинок і йшов світ за очі шукати кращої долі. У країнах Західної та Центральної Європи, затиснутих кордонами сусідніх держав, утікачеві залишався єдиний шлях для одержання індивідуальної свободи – у місто, де через якийсь час він ставав особисто вільним. Тому на Заході місто ставало основним осередком, де формувалися антифеодальні сили, які виступали чинником

руйнування старої системи і формування більш прогресивних буржуазних відносин.

Саме з посиленням розвитком міст і вибухом «комунальних революцій» пов'язана поява громадянського суспільства в Європі. Носіями його стають міста. Згідно з магдебурзьким правом мешканці міст жили за принципами самоврядування, були незалежними не тільки економічно, а, значною мірою, і політично. Саме на міщан і їхні засоби опиралися монархи Європи в боротьбі проти феодальної верхівки за створення загальнонаціональних ринків. Разом з тим, міста стали головною силою, яка стримувала надлишкову централізацію влади в абсолютних монархіях Європи. З бюргерського середовища тодішніх європейських міст сформувалася буржуазія, що започаткувала нову капіталістичну епоху в європейській і світовій цивілізації.

В Україні, з її своєрідним геополітичним становищем і відносно слабкорозвиненим життям міст, які не мали такого ступеня свободи, як на Заході, закріпачене селянство знаходило порятунком в інших місцях. Ними стали недоторканні степові простори, де не було феодалів, князівської або королівської адміністрації і де можна було господарювати, не оглядаючись на пана. Втечі на окраїни Поділля й Київщини стали поширеною формою селянсько-плебейського протесту проти феодальних порядків, що зумовило появу українського феномена – *козацтва*. Виникнення Запорізької Січі було надзвичайною подією в боротьбі українського народу за свою державність.

Саме на Січі зародилися перші клітинки того державного організму, що згодом виріс у державу Богдана Хмельницького. Причому ця державність повністю відрізнялася від більшості тодішніх феодальних держав. Тут не було ні феодальної власності на землю, ні кріпосництва, ні розподілу на стани. *Замість феодального примусу на Запоріжжі закріпився принцип використання найманої праці, що сприяло розвитку більш прогресивних буржуазних відносин. І хоча Запорізька Січ мала досить складну соціальну*

структуру (із багатими й бідними людьми в її складі), їй був властивий чітко виражений демократизм.

Зі зміцненням козацтва польський уряд і польсько-шляхетський стан у цілому були змушені зважати на нові соціально-правові особливості козацтва, в основі якого лежали наміри колишнього дрібного лицарства домогтися юридичного імунітету щодо місцевих урядових чиновників. Дрібне лицарство, безсумнівно, можна віднести до середніх прошарків тодішнього суспільства.

Серед козацтва були представники всіх основних верств суспільства – починаючи із селян, які хотіли волі, закінчуючи незадоволеною існуючим ладом шляхтою. Тому в козацтві найповніше відбилося прагнення українського народу до свободи й незалежності державного життя, що робило його виразником загальнонаціональних інтересів. Недарма європейські сучасники ототожнювали козацтво з усім українським народом, називаючи його «народом козаків», «козацькою нацією» [448, с. 405-406; 512].

Якщо змістовніше розглянути питання демократично-громадянських традицій у козацько-гетьманській період української історії, то слід наголосити на тому, що, незважаючи на весь його демократизм, владне управління зосереджувалося в руках старшини [512].

Гетьманщина, яка утворилася як козацька демократична республіка, наприкінці XVII ст. еволюціонувала в напрямку поновлення традиційної шляхетської республіки литовсько-польських часів [277, с. 144-149; 521, с. 120-123].

Катерина II в указі новому президентові II Малоросійської колегії П. Румянцеву (у 1764 р.) виклала програму реформ, яка повинна була остаточно ліквідувати державний устрій Гетьманщини, і радила йому використовувати наявний соціальний антагонізм між шляхетським козацтвом і міщанами з метою не допустити утворення всеукраїнської опозиції її політиці [498, с. 66-69].

XIX ст. – епоха українського національного відродження. Воно виникає як протидія політиці соціально-економічного, культурного й політичного пригноблення тих держав, у складі яких опинилися українські землі наприкінці XVIII ст. (З кінця XVIII ст. – поч. XX ст. українці жили у двох різних імперіях: 80% з них були підданими Романових, інші – Габсбургів). Відродження української державності – лейтмотив українського національного руху в цей час.

Зазначимо, що *громадянська ідея в Україні завжди тяжіла або до соціальної, або до національної ідеї. Носіями української національної ідеї була інтелігенція. Незважаючи на те, що інтелігенція протягом усієї історії України за своїми ідеями була трохи віддаленою від народу, все-таки інтелігенція належала до нечисленного, але найбільш соціально й політично активного середнього прошарку суспільства.*

Не заглиблюючись в аналіз діяльності української інтелігенції в XIX – поч. XX ст., доцільно виділити діяльність *Кирило-Мефодіївського товариства* [246; 109, с. 170-173], програма якого стала платформою українського руху протягом наступних десятиліть. Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського товариства до Центральної Ради в 1917 р.

70-ті роки XIX ст. пов'язані з діяльністю *Київської Громади* [435, с. 170-173] і видатного її представника М. Драгоманова, лібералізм якого можна визначити як доктрину про те, що свобода й достоїнство людини є найвищими цінностями. У політичному плані це стосується, в першу чергу, поширення й зміцнення прав особистості. Для політичного мислителя, який за основу бере незалежність особистості й відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – це схильність рівноправних особистостей до об'єднання в групи і співробітництво останніх у великих союзах – єдиний шлях подолання атомізації суспільства.

Важливо виділити громадянську позицію ще одного українського діяча – *Богдана Кістяківського*. Він був теоретичним натхненником ряду

соціал-демократичних груп у Києві (1890-і роки) [477, с. 118]. Окремою фігурою в українській суспільній думці XIX ст. стоїть *Володимир Терлецький*, який трактував політичні справи як людина церкви. *Релігія для нього – це фундамент громадянського суспільства* [284, с. 231].

У XIX ст. поповнення середнього класу на території Російської імперії відбувалося досить інтенсивно. Цьому сприяла реформа 1861 р. Середній клас розширювався представниками збанкрутілого й розореного дворянства. Уже в 1877 р. 86% усієї поміщицької землі було зосереджено в руках 21% дворян, а землеволодіння поміщиків зменшилося з 87 млн. десятин землі в 1861 р. до 62 млн. у 1894 р. Тому основна частина дворянства переходила або на цивільну і військову службу, або займала місця в торговельних і промислових компаніях, у науці та освіті, в адміністративній структурі земств [384, с. 32].

Середній клас, сформований унаслідок реформи 1861 р. як суб'єкт власності, вимагає в суб'єктів влади змінити політичний устрій з метою зайняти в ньому центральне місце. Це не могло не вплинути на особливості суспільно-політичного життя Російської імперії.

Початок XX ст. ознаменувався новим явищем в українському суспільстві – утворенням політичних партій. Ідеї державотворення в Україні знаходять утілення також у творах *Д. Донцова* [169; 170], який виступав за націоналістичну доктрину, *В. Липинського* [419] – ідеолога українського консерватизму, який вважав, що правильний шлях для України – це метод класократії. Для цього необхідна консолідація міцних класових – хліборобських, робітничо-промислових, інтелігентських тощо – об'єднань на територіальній основі. Кристалізаційним пунктом для цього процесу суспільної інтеграції має бути запровадження спадкоємної та правової «трудової» монархії [285, с. 144-145] українських діячів, погляди яких мали великий вплив на практичну партійно-політичну діяльність.

Лютнева революція в 1917 р. призвела до падіння самодержавства в Росії, а Жовтнева – до приходу більшовиків до влади. Ці події, безсумнівно,

позначилися на Україні. Тут була створена Центральна Рада (березень 1917 р.), що мала підтримку широких верств українського населення.

За рік свого існування Центральна Рада пройшла шлях від гасла «Нехай Україна буде вільною» (Перший Універсал, 23 червня 1917 р.) до встановлення автономної української республіки (Третій Універсал, 22 листопада 1917 р.) і оголошення України самостійною незалежною державою (Четвертий Універсал, 22 січня 1918 р.).

Після більшовицького перевороту революція переросла в громадянську війну. Ні гетьманат Павла Скоропадського (у 1918 р.), ні Директорія (кінець 1918-1920 р.) в умовах соціального хаосу й анархії не протрималися довго. До того ж постійно підсилювався наступ більшовиків на Україну.

30 грудня 1922 р. було офіційно проголошено про створення СРСР, до якого ввійшла й Україна. Постав новий етап у розвитку українського суспільства.

У 1927 р. до влади в Радянському Союзі прийшов Сталін. Почався період великого терору. До кінця 1930-х років були цілком ліквідовані будь-які прояви самостійності й демократизму українців та інших народів, які вони мали раніше. Сталін руками своїх власних емісарів керував Україною [224].

В СРСР після ліквідації НЕПу відношення власності знову були зведені тільки до «функції влади», а разом з ними була вирішена й доля середнього класу, який ініціював ті перетворення, що здійснювалися під час НЕПу. Після великого терору середній клас у СРСР практично не зберігся, а його залишки переросли в «державних робітників і селян». Отже, новий етап модернізації – індустріалізація країни – вирішувалася внаслідок надексплуатації населення.

У цілому, зауважимо, що в СРСР до середини 1960-х років домінувала аграрна структура населення, урбанізація порівняно із західними країнами була низькою. Економічна політика радянської влади також не сприяла розвитку середніх прошарків суспільства. Однак відносини власності як

соціальний феномен не були повністю знищені й поступово були переведені в нелегальну сферу, що породило тіньову економіку [212].

Із 1960-х років прискорені процеси урбанізації спричинили пожвавлення суспільного й культурного життя жителів міст, чому сприяв і прихід до влади М. Хрущова. Період відлиги ознаменувався появою, власне, цілого покоління молодих літераторів і художників – так званих «шестидесятників». Діючи в межах радянської системи, вони відновили деякі соціально-психологічні якості інтелігенції: самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості, повагу до природних етичних норм. Поява такого феномену була першою ознакою внутрішньої деградації тоталітарної системи, яка допустила формування альтернативного інтелектуально-духовного простору.

Серед шестидесятників не було відвертих супротивників режиму. Майже всі вони у власному розумінні прагнули вдосконалити цей режим. Шестидесятництво стало інтелектуально-духовною основою розвитку руху опору в Україні, його нового етапу. Еволюція шестидесятництва в інші форми нонконформізму (інакомислення, політичне дисидентство, правозахисний рух тощо) стала змістом руху в 1960-1980-і роки і визначила напрямок формування політичної опозиції режимові [225, с. 23-24].

В 1970-1980-х рр. після згорання хрущовської «відлиги» межі можливого компромісу між владою та суспільством суттєво звузилися. Це означало, що своїми репресіями влада потенційно вела до посилення дисидентського руху, адже кількість заборонених видів діяльності зростала.

Гравітаційним осередком дисидентського руху в Україні було національне питання. *Дисидентський рух був в основному міським явищем і охоплював переважно найбільш освічені й соціально мобільні верстви населення, тобто середні.*

Характерною ознакою в ідеології українського дисидентського руху кінця 1970-х – поч. 1980-х років було поєднання боротьби проти національного гніту й боротьби за демократичні права людини. В цьому контексті потрібно згадати створення Української групи сприяння виконанню Хельсинських угод (УХГ). Новим моментом у розвитку дисидентства в Україні стала поява незалежного руху робітників [151, с. 296].

Ні українському дисидентському, ні робітничому рухам не вдалося мобілізувати під свої знамена значну кількість населення. В умовах жорсткого тиску державного апарату ці рухи представляли активність нечисленної групи людей, які не могли протиставити режимові нічого, крім своїх ідей і власної мужності. Але їхня діяльність була хорошим засівом під ті політичні зміни, які пережила Україна в 1985-1991 р. і в перші роки незалежності.

Наголосимо й на тому, що розпочата в СРСР у 1985 р. перебудова у своїй основі мала конфлікт двох типів організації соціального простору, двох його базових принципів – владно-правової ієрархії та інституту власності. Саме тому в період перебудови знову стає актуальною проблема середнього класу як головного соціального фундаменту для проведення реформ. Однак особливістю здійснюваних реформ було те, що капіталістичні відносини в Україні впроваджувала бюрократія із властивою їй антикапіталістичною ментальністю. У відносинах «влада-власність» знову перемогла влада, а середній клас, який у черговий раз виступив ініціатором реформ, від них і постраждав [384, с. 35]. Як наслідок, середній клас у сучасній Україні – нечисленний і найбільш економічно незахищений прошарок суспільства.

Такий стан спричинений такими фактами. У кінці 1980-х – на початку 1990-х років були ліквідовані джерела, завдяки яким могло б відбутися масове поповнення класу власників (знецінювання грошових внесків населення; державою була заблокована можливість для

більшості громадян за декілька років скласти гроші, яких достатньо для виробничого й суспільно-корисного інвестування; специфіка оподаткування продовжує стримувати розвиток дрібного та середнього підприємництва в промисловості, сільському господарстві; сьогодні важко сподіватися на значний приріст висококваліфікованих робочих наукомістких виробництв. Що стосується такого джерела поповнення середнього класу, як науково-технічна інтелігенція, то, за підрахунками вчених, якщо сучасні тенденції деградації наукомісткого сектора збережуться, у 2013 р. фахівці високої кваліфікації практично зникнуть як соціальна група. Світовий досвід демонструє, що це може стати найсерйознішим ресурсним обмеженням економічного зростання в країні) [13, с. 245].

До цього потрібно додати, що з позицій теорії «закритих» і «відкритих» соціальних систем, колишній Радянський Союз можна трактувати як закриту соціальну систему, яка самовідтворюється на основі власних ресурсів, що викликало певну специфіку соціальної структури радянського суспільства, а саме: високий ступінь соціальної та майнової диференціації між вищими й нижчими верствами суспільства, а також практичну відсутність середнього класу як фактору становлення громадянського суспільства, який несе в собі конфліктний потенціал для такої закритої системи.

У цьому контексті, на нашу думку, доцільно подати міркування російського дослідника Л. Романенка: «Було б необґрунтованим пов'язувати надії на розвиток демократії в Росії з виникненням і конституюванням середнього класу, що, як свідчить історія та показують сучасні реалії, не тільки не є стабілізуючим елементом російського соціального простору, але, навпаки, виступає як одна з його базових конфліктогенних детермінант [384, с. 36]». Ця думка цілком підходить і до сучасної української реальності.

Українське суспільство перехідного періоду зародилося саме на історичних підставах закритої соціальної системи колишнього СРСР, що і визначило особливості генезису середнього класу в сучасній Україні.

Таким чином, *дослідивши загальні моделі становлення і розвитку середнього класу*, автор дійшов наступних **висновків**:

Генезис середнього класу відбувається разом із виникненням і розвитком товарного виробництва, тому ми можемо говорити про його існування вже з періоду античності. З розвитком міст, легітимацією торгівлі й появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються численні верстви середнього класу. При капіталізмі середній клас займає проміжне місце між двома основними класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи вседозволеність «верхів» і конфліктогенний потенціал «низів», виконуючи таким способом функцію соціального стабілізатора.

Становлення сучасного середнього класу на Заході пов'язане з появою «держави загального добробуту», джерела якої сягають середини ХІХ ст., його розвиток триває після Першої світової війни, а розквіт припадає на роки «славного тридцятиріччя» (1945-1975) після Другої світової війни. Соціальна політика «держави загального добробуту», виражена в трьох її моделях (ліберальній, соціал-демократичній і консервативно-корпоративній), вплинула на формування численного середнього класу в Західному суспільстві. Ослаблення «держави загального добробуту», неоліберальні реформи 1980-х років привели до якісних змін капіталізму і, отже, до змін середнього класу.

Сучасні процеси глобалізації, модернізації, соціально-економічної та соціокультурної трансформації породжують загальне зростання непередбачуваності суспільних процесів, специфіки соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві й неадекватності поведінки людей в умовах нестабільності.

У вирішенні питання щодо соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві й місця середнього класу в ній виявлено два підходи.

Представники першого (насамперед В. Іноземцев) говорять про подальший поділ постіндустріального суспільства на два великі класи: «клас інтелектуалів» і «андеклас», замикання їх у собі, а також прогнозують істотне «розмивання» середнього класу й поповнення його суб'єктами цих перших двох класів. Оскільки в постіндустріальному суспільстві нематеріалістичні цілі стають рушієм соціального прогресу, то інтелектуальне розшарування – основою будь-якого соціального розшарування. Панівний клас – «клас інтелектуалів», не тільки володіє засобами виробництва (чи це невідтворювані (земля), чи виготовлені працею пригніченого класу (капітал)), але й самостійно їх створює. Отже, суспільство поділяється на дві нерівні частини, одна з яких, привласнюючи постійно зростаючу частину суспільного багатства, скорочує можливості іншої частини забезпечувати собі гідний рівень матеріального добробуту. У такому суспільстві неминучі соціальні суперечності й конфлікти.

Прибічники другого підходу (Б. Кагарлицький, С. Лугвін, В. Савчук, Ю. Зайцев) вважають, що, по-перше, на сьогодні людство знаходиться на початку процесу становлення постіндустріального суспільства, а це зумовлює перевагу індустріальних технологій, в тому числі комплексної механізації виробництва, вузької спеціалізації праці, її рутинного характеру, виробничої дисципліни, функціональної знеособленості працівників, необхідності контролю за процесом і результатом їхньої праці тощо, по-друге, залишається невирішеним питання: хто буде виконувати всю сукупність різних видів складної роботи, адже не елітний вищий клас, і не нижчий клас, який не зможе користуватися в повному обсязі основним ресурсом – знаннями.

Незважаючи на те, що проведені трансформації істотно похитнули основи існування класової структури суспільства індустріального типу, в тому числі й середнього класу, середній клас все ж продовжує зберігати свої позиції й у постіндустріальному суспільстві, принаймні, на початковому його етапі.

У постіндустріальному суспільстві суттєво зростає роль «нового» середнього класу, бо одним із ключових ознак саме середнього класу в сучасному суспільстві є доступ до високих технологій не тільки виробників програм і адміністраторів комп'ютерних мереж, але й мільйонів користувачів.

Порівняно із Західною Європою середній клас України завжди був анемічним із соціального та політичного погляду. Більше того, в соціальних системах закритого типу, до яких належала Російська імперія і СРСР, поява середнього класу, як правило, породжує їх дисфункції та призводить до серйозних суспільних катаклізмів. Саме тому середній клас протягом усієї української історії не був гарантом стабільності. Однак саме він, будучи наділений конфліктогенним потенціалом, у більшості випадків сприяв прогресивним модернізаційним реформам у розвитку українського суспільства. Але через свою нечисленність не зміг стати стабілізуючою силою. Не може він виконувати стабілізуючу функцію і зараз.

Потенціалу середнього класу вистачало для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням у суспільстві, а потім через власну слабкість у процесі суспільних змін він часто розчинявся в соціальному просторі України, зумовлюючи згортання, пробуксовку або викривлення розпочатих прогресивних реформ.

У цілому, дослідження загальної моделі генезису класичного середнього класу, як певного еталону, призводить нас до необхідності аналізу специфіки становлення і розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві, що і буде зроблено в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3

СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Особливості соціальної структури й становлення середнього класу в умовах перехідного суспільства

Здійснюючи дослідження особливостей соціальної структури в умовах суспільства перехідного періоду й становлення середнього класу в ньому, необхідно вирішити наступні *завдання*: проаналізувати соціально-класову структуру в СРСР; виявити специфіку соціально-класової структури в перехідному суспільстві; дослідити особливості формування вищого, середнього і нижчого класів в період трансформацій і розкрити їх суперечливу сутність.

Соціально-класова структура в СРСР. Обговорення альтернатив розвитку суспільства неможливе без розуміння того, «звідки воно йде». Тому для визначення спрямованості нинішніх процесів соціальної трансформації, необхідно розглянути соціально-економічну природу радянського суспільства. З цього питання виявлено різні судження:

«Суспільна система, яка існувала в СРСР у середині 1980-х років і називала себе реальним соціалізмом, являла собою своєрідний гібрид державно-монополістичного капіталізму з пізнім феодалізмом [191, с. 3]».

«...Реального соціалізму взагалі не було, стосовно Радянської Росії слід говорити або як про «перероджену робітничу державу», або як про «бюрократичний держкапіталізм... [98, с. 96]». У цих висловленнях робиться акцент на особливій економічній ролі держави.

На думку Є. Турунцева, визначення «реального соціалізму» лише як суспільства феодального є однобічним спрощенням, яке відображає тільки домінуючий вплив у сфері політичного управління

традиціоналістських структур і яке ігнорує той очевидний факт, що економічні основи цього суспільства були не натурально-аграрними, а індустріальними із сучасним розвиненим розподілом суспільної праці. Щодо тлумачення «реального соціалізму» як державно-монополістичного (бюрократичного) капіталізму, то тут можна погодитися з його першою частиною. Справді, розподіл усіх видів господарських ресурсів і фондів життєвих засобів здійснюється в межах радянської системи, звичайно, монополюю й було прерогативою не економічних, а державних політичних інститутів. Це зразок етатистсько-розподільчої соціальної організації, де досить послідовно втілювалися бісмарківська ідея працівника-солдата і, відповідно, армійські принципи організації суспільної праці з такою ієрархією рангів: робітник-рядовий; керівник-капітан; держава-генерал [463, с. 87-88]. Однак один зі фундаторів сучасного лібералізму Л. фон Мізес на поч. ХХ ст. писав, що «суть соціалізму полягає в тому, що всі засоби виробництва знаходяться у виключному розпорядженні організованого суспільства... Соціалізм, який розподіляє суспільний дохід відповідно до заслуг і рангу, може бути представлений у формах державного соціалізму [312]».

В соціальному плані, тобто за способом об'єднання людей у співтовариство, такий устрій являє собою досконалий зразок тотальної (соборної) суспільної солідарності, заснованої на відсутності або придушенні індивідуального. Цей тип інтеграції ґрунтовно проаналізований Е. Дюркгеймом як феномен «механічної солідарності» [175] і К. Поппером як «трайбалістське» суспільство [368]. Індивідуальність і пов'язана з нею активність за такої інтеграції сприймається не як надлишок людських якостей щодо норми, а, безсумнівно, як їх недостача, тобто вид ущербності [463, с. 89].

Відмітна характеристика соціальної структури суспільства «реального соціалізму» полягає в тому, що вона не є класовою, хоча за параметрами професійної структури й економічною диференціацією

залишається зовні схожою на стратифікацію в промислово розвинених країнах. Індустріальне суспільство тільки створює певну «структуру можливостей» у полі соціальних статусів. У системі державного соціалізму при цьому існує політичний контроль над усією «структурою сприятливих можливостей» [76]. Відсутність або наявність цього додаткового чинника дозволяє провести розрізнення між класовою і становою стратифікацією в індустріальних системах. Розподіл основних привілеїв (влада, багатство, престиж) в останній системі не просто визначається місцем індивіда в економічному процесі, а й значною мірою регулюється політичними інститутами [463, с. 90-91].

Головними інституціональними особливостями зрілого радянського суспільства були [196, с. 5-6]:

- авторитарний тип держави, що підтримується могутньою військово-бюрократичною та репресивною машиною, великодержавна зовнішня і внутрішня політика;
- жорсткий контроль усіх галузей громадського життя, відсутність або надзвичайна слабкість автономних структур громадянського суспільства, різко обмежені права і свободи людини;
- повністю одержавлена й високомонополізована економіка; централізоване планування, розподіл і перерозподіл національного продукту при практичній відсутності конкурентного ринку;
- очевидна перевага мобілізаційних і репресивних механізмів інтеграції суспільства, включаючи крайні форми примусу й придушення, при відносній слабкості культурних і духовних механізмів інтеграції;
- гарантоване обов'язкове право на працю, відносно розвинена, але станомо сегрегована галузь суспільного споживання, різка диференціація форм і якості соціально-побутових послуг залежно від місця суб'єктів у соціальній ієрархії.

Всі ці властивості інституціональної системи визначали *рис* *соціальної структури СРСР*. Найважливіші з них були [196, с. 6]:

1. Глибокий розрив у статусі, якості життя, обсязі соціальних прав і гарантій між представниками правлячого класу (номенклатури) та іншою частиною суспільства; відокремлення влади від народу як у соціально-політичному, так і у фізичному просторі, формалізація й мінімізація контактів «верхів» з «низами», їх паралельне існування як різних світів.

2. Державне регулювання заробітної плати й доходів трудящих відповідно до регіонів, галузей виробництва, специфіки праці тощо; егалітарний принцип розподілу грошових доходів; невисокий, але не дуже низький рівень життя масових груп і верств, відносно високий розвиток соціально-економічних прав і гарантій при обмеженості політичних прав; «пристойність» бідності й відносна скромність особистого майна, приглушеність соціальних конфліктів.

3. Відсутність, за винятком номенклатури, політичних класів, здатних і готових відстоювати свої інтереси; станово-кастовий тип організації суспільства; сегрегований характер соціальної структури, наявність безлічі слабо поєднаних одна з одною соціальних груп, станів і «каст», що мають різні сфери діяльності, різний спосіб життя, різні цілі, цінності й зразки поведінки.

4. Бюрократичний тип стратифікації, за якого соціальний статус громадян визначався, в першу чергу, його місцем у системі державного й партійного управління. Економічний добробут і соціальний статус радянських людей залежали насамперед від займаних посад і в цьому сенсі мали вторинний характер щодо місця в ієрархії управління.

5. Штучна елімінація ролі культурної складової у формуванні соціального статусу й обмеження інтересів інтелігенції, яка представляє середню верству радянського суспільства.

Отже, в радянському суспільстві можна було виділити верхню, середню та нижню верстви, але практично неможливо виділити які-небудь однозначні, з чіткими межами страти, якщо не брати

до уваги деякі професійні групи, а також галузеві й регіональні клани [274, с. 32].

Перші згадки про існування середнього класу в Радянському Союзі належать до часу перебудови, коли в суспільстві почали визнавати, що при переході від централізованої економіки до ринкової середні верстви будуть її опорою. Щодо структури й параметрів середнього класу висловлювалися різні думки [див.: 72; 261; 329; 433]. Від думки О. Авраамової, що існуюча в СРСР страта, хоча й мала деякі риси класичного середнього класу, не була такою за своїми соціальними функціями. Це був квазісередній клас, який у плановій економіці не мав ніяких шансів перетворитися у справжній середній клас [2, с. 78-79]. Через оцінку Н. Наумової – середній клас становив 20-30% населення СРСР [329]. До поглядів Є. Турунцева і А. Кустирева, які вважали, що середній клас – хребет радянського суспільства [261], який займав у багатьох відношеннях гідні західного «нового середнього класу» позиції, маючи можливість перекладати свою частку індивідуальної соціальної відповідальності на знеособлену державу [463, с. 97].

Соціально-класова структура в перехідному суспільстві та її специфіка. Перш ніж розглянути соціально-класову структуру, слід визначитися із самим поняттям «**перехідне суспільство**».

Більшість дослідників наголошує на найважливішій його характеристиці – транзитивності. На феномені транзитивності зосереджують свою увагу І. Бідзюра [84], А. Мельвіль [309], М. Шаповаленко [496] та ін. А. Мельвіль стверджує, що транзит позначає не «векторний» перехід до ліберальної демократії, а трансформацію недемократичних режимів одного типу в недемократичні режими інших різновидів [308, с. 1]. Трансформаційним процесам надають перевагу В. Гельман [122], С. Єрохін [181], І. Миронов [313] та ін. Перехідність суспільства досліджують О. Данилов [160], Г. Почепцов [372], В. Таран [445], В. Тарасенко [446] та ін.

О. Дзьобань у монографії «Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення)» виходить з того постулату, що різновидами трансформації в соціокультурному бутті й одночасно їх сутнісними характеристиками є перехідність і транзитивність. Під перехідністю в цьому контексті дослідник розуміє рух від однієї суспільної системи до іншої. Транзитивність – це феномен, пов'язаний зі змінами в часі сфер суспільного життя [165, с. 116]. На думку вченого, сутність перехідного періоду полягає в трансформації від попередньої соціальної системи (в цьому випадку тип особливого значення не має) до соціальної системи, яка має основні характеристики (риси) громадянського суспільства [165, с. 130].

Термін «трансформація» (від лат. transformare – змінювати) з'явився в суспільних науках у сер. ХХ ст. для опису радикальних структурних змін. Дефініція позначає перехід до якісно нових умов і стану суспільної організації, яка базується на дещо інших традиціях [266].

В. Култигін під перехідним суспільством, або суспільством перехідного періоду, розуміє такий стан суспільства, за якого досить радикально змінюються його головні завдання і функції, що тягне за собою якісні зміни соціальних інститутів на підґрунті ієрархії соціальних цінностей, яка трансформується [259, с. 121].

В цілому ми підтримуємо думку багатьох вітчизняних учених про те, що суспільство набуває ознаки перехідного у випадку, коли в ньому зароджуються економічні й соціально-політичні відносини якісно нового типу. Тоді, власне, й виникають умови для становлення такої соціальної верстви, як середній клас. Так вважають і західні вчені (Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезинський), констатуючи, що структуризація середнього класу суттєво залежить від збільшення в ньому представників науково-технічної та творчої інтелігенції [231, с. 38].

У найбільш загальному вигляді виділимо *ознаки українського суспільства перехідного періоду* (його детальна характеристика викладена в авторській монографії [13, с. 110-133]):

1. Аналіз перехідного суспільства потрібно починати з його базису, тобто особливостей економіки. Для економіки перехідного періоду характерні такі риси: тривалість, поступовість переходу; нестійкий характер економіки; альтернативний характер розвитку; інерційний характер відтворення; зародження і відтворення нових економічних форм; поява і функціонування особливих перехідних форм, для яких властиве поєднання елементів старих і нових устроїв певного типу суспільно-виробничих відносин; збереження на тривалий термін у значної частини населення колишніх стереотипів світосприймання цінностей, традиційного менталітету й моделей економічного поведіння, не характерних для ринкової економіки.

2. З позицій інституціональної теорії невдачі, що переслідують українське перехідне суспільство, пов'язані з труднощами в забезпеченні запозичених ринкових інститутів адекватним ціннісно-символічним фундаментом. Без досягнення органічної відповідності між способом життя і спеціальними видами сучасної діяльності соціальні інститути будуть страждати вузькістю і фрагментарністю.

3. В цілому, внаслідок розпаду СРСР у суспільстві перехідного типу був відновлений капіталізм у його досить специфічній формі. Головна його ознака у політико-правовій сфері – панівне становище державної бюрократії в союзі з великим приватним капіталом, що заволодів загальнонародною власністю при прямому впливі держави. Впровадження трансформаційних змін не відповідало потребам, інтересам, цінностям, світоглядіві й світосприйманню більшості громадян. Домінуюче місце має фактична закритість влади від народу, що породжує зневагу до неї, корупцію і зловживання, порушення законодавчої системи, проведення реформ «зверху» тощо.

4. В умовах трансформації всіх сфер життєдіяльності перехідного суспільства в ньому виникають соціальні суперечності. В розумінні їх сутності слід враховувати момент історичної наступності в розвитку суспільства, тобто збереження певних суперечностей попереднього етапу як невирішених, або їхній перехід на іншу стадію розгортання й вирішення.

5. У розумінні сутності соціальної структури необхідно виходити з того основного факту, що в сучасному перехідному суспільстві простежується тенденція до дезінтеграції соціального простору. В українському перехідному суспільстві з'явилися соціальні групи, що суттєво різняться за рівнем матеріального благополуччя (3/4 населення – малозабезпечені й незаможні верстви). Збільшилася кількість людей, які зазнали втрат від соціальних перетворень. За час трансформації в суспільство з ринковою економікою відбувся процес перетворення критеріїв самооцінки й на перший план вийшло багатство як основа поділу суспільства на класи.

6. В українському суспільстві чітко проявився соціальний розкол по лінії соціального відчуження й соціально-економічної експлуатації, який інституціоналізується у формах специфічних класових практик і є підставою формування класової системи перехідного суспільства. Одним з наслідків такої соціальної структури є відчуження низькодоходних груп населення від суспільства, зростання недовіри до інших людей і суспільних інститутів, що негативно впливає на формування основ нового соціального порядку.

Розглянемо *нову соціально-класову структуру перехідного суспільства* та її специфіку, використовуючи емпіричні дані.

При дослідженні соціальної структури суспільства перехідного періоду виділяють *кілька важливих напрямків*.

Перший напрямок представлений розробками Т. Заславської. Проблеми трансформації пострадянського суспільства вивчаються у

взаємозв'язку з аналізом розподілу соціальних ролей і статусів між верствами суспільства відповідно до їх цілей і інтересів. Дослідниця розглядає структуру й характеристики тих соціальних сил, взаємодія яких формує траєкторію соціетальної трансформації суспільства. Взаємодія (співробітництво, конкуренція, боротьба) соціальних макро- мезо- і мікросуб'єктів служить рушійною силою перетворення суспільства. Ієрархічні верстви (еліта, верхній, середній, базовий і нижній прошарки) досліджуються як потенційні актори трансформаційного процесу зі своєю ресурсною базою, складом і внутрішнім укладом.

Другий напрямок окреслений роботами З. Голенкової, яка досліджує соціальну структуру суспільства в межах класового підходу. Вона виділяє процес формування двох основних класів – власників і найманих робітників, на який впливають роздержавлення власності й поява багатосекторної економіки.

Третій напрямок висвітлюється у працях М. Горшкова і Н. Тихонової. В центрі їх уваги – станова структура перехідного суспільства, яка тільки формується, представлена трьома великими верствами – багатими, бідними й середніми.

Критерії власності, робочої сили й праці дозволяють виділити **макрокласи**, становище яких є визначальним у сферах власності на засоби виробництва, власності робочої сили й соціального поділу праці. Макрокласи виділяються на підставі їх значення в економіці та в суспільстві. Ю. Агафонов у всіх сферах виокремлює такі дихотомії: наявність або відсутність капіталу; наявність або відсутність індивідуальної чи сімейної приватної власності на засоби безпосереднього або опосередкованого виробництва; наймана праця – використання найманої праці; реальна і формальна наймана праця; управлінська і виконавська праця; наявність або відсутність вищої освіти; безпосередньо-продуктивна праця та інші її види [9].

На дихотомічний розподіл накладається градуїований розподіл (яким звичайно оперує емпірична соціологія) перехідного суспільства. Але досить важливо те, що завжди можна вказати пункт, на якому градація переходить у дихотомію. У цих пунктах і формуються *макрокласи сучасного перехідного суспільства*: робітничий клас, клас капіталістів, владно-управлінський клас, клас інженерно-технічних, економічних і юридичних фахівців, клас дрібної буржуазії, клас селянства, клас найманої праці в невиробничій сфері.

Кожен із названих класів виділяється на основі властивої тільки йому мережі відношень власності й праці, через що існують більш-менш значні дистанції між ними. Однак звідси не випливає, що класове співробітництво і конфлікт між макро- і мікрокласами суспільства перехідного періоду сьогодні й у майбутньому визначаються тільки розмірами цієї дистанції. Безумовно, соціально-класова структура будь-якої країни має властиві тільки їй особливості [9].

Стосовно класової структури українського суспільства зауважимо наступне. Загальнонаціональне дослідження 2000 р. (N = 1800), здійснене соціологічним факультетом Харківського національного університету, дало такі результати. Насамперед, стали більш визначеними ідентифікації з великими соціальними спільностями. У ціннісних ідентифікаціях суттєво відтворюються як традиційні для радянського суспільства соціально-класові солідарності, так і нові, які відображають ринкові ресурси суспільства. За цим показником українське суспільство у 2000 р. виглядає так само, як суспільство, передусім, робітників, селян, інтелігенції та службовців. Масштаби ціннісних ідентифікацій з цими групами коливаються в межах від 49% до 33% населення. У соціальному просторі суспільства завершується добування його «ринкового» сегмента. Були продемонстровані високі ціннісні ідентифікації з підприємцями (14,4%), великими бізнесменами і власниками (9,6%), фермерами (12,1%) [262, с. 129-130].

Серед соціальних груп, що активно структурувалися, але поки що внутрішньо неоднорідні, які в цілому охоплюють близько 42% дорослого населення країни, за даними дослідження 2000 р., виділилися такі класові утворення:

1) підприємці, бізнесмени і власники, що обіймають близько 5% дорослого населення;

2) висококваліфіковані фахівці та інтелігенція. Соціальні масштаби – близько 18% дорослого населення;

3) робітники, соціальні масштаби яких протягом 1990-х років різко скоротилися і склали в 2000 р. близько 20%. У цьому класовому утворенні спостерігається тенденція зниження почуття класу. Дослідники висувають гіпотезу про сильну тенденцію декваліфікації й архаїзації найманої праці;

4) фермери, що знаходяться на початковій стадії становлення;

5) селяни, перспективи яких невизначені [262, с. 132-133].

В. Бобиль виділяє п'ять основних класів сучасного українського суспільства, що перебувають у стадії формування: 1) клас великих власників засобів виробництва і фінансових ресурсів; 2) клас державних керівників; 3) середній клас; 4) клас привілейованих найманих робітників приватного й державного секторів економіки, що де-факто мають власність, одержують середні або низькі доходи; 5) клас непривілейованих найманих робітників із середніми або низькими доходами, які не мають власності або мають її формально [87, с. 14-15].

Кожен із п'яти класів відіграє свою роль у суспільстві. Основна функція великих власників засобів виробництва і фінансових ресурсів – акумуляція і відтворення капіталу; державних керівників – участь в управлінні соціально-економічним життям суспільства; середнього класу – вплив на різні сфери суспільного життя як основного інвестора, носія демократизації суспільства, гаранта політичних та економічних свобод;

непривілейованих і привілейованих найманих робітників – виробництво матеріальних благ і надання певних послуг [87, с. 15].

За даними вибіркового дослідження Держкомстата умов життя домогосподарств України, на 2003-2004 роки в країні можна виділити 5 соціальних груп населення [185].

– *нижчий клас (бідні – 28,1% населення України)*

– серед цієї категорії нижчого класу є *злидарі (злиденні)*, котрі складають майже половину бідного класу, – 15,5%;

– *вищий нижчого класу (49,5% населення України)*. Цей прошарок населення має бути основним у створенні середнього класу.

– *середній нижчий клас (14,3% населення)*. Цю групу можна розглядати як соціальну базу майбутнього середнього класу, що займає серединне місце між вищим нижчим класом і середнім класом;

– *вищий клас (3% населення) [405, с. 98]*.

Щодо ідентифікації самого себе із середнім класом у 2001 р. в Україні 1% населення відніс себе до еліти, 45% опитаних вказали на те, що вони належать до середнього класу, 50% вважають себе бідними, 4% не визначилися [405, с. 102-103]. Така ситуація зберігається і по теперішній час.

Для розуміння специфіки становлення нової соціальної (соціально-класової) структури перехідного суспільства **доцільним буде застосування методологічного підходу, відповідно до якого суспільство поділяється на три частини (класи): вищий, середній і нижчий**. Виходячи з цього, проаналізуємо особливості формування класової структури в період трансформацій.

Вищий клас. Якщо розглядати порядок соціальних класів як визначену ієрархію від більш до менш привілейованих з економічного, політичного й культурного погляду, то на вершині знаходиться клас, що ґрунтує свої привілеї на власності та освіті. У контексті теоретичної спадщини М. Вебера

зауважимо, що йдеться про клас буржуазії або капіталістів у всій її внутрішній диференціації.

Капіталісти, що з'явилися, воліють приховувати свої джерела доходів. Нелегальна діяльність цього класу багато в чому пояснюється тим, що переважна більшість діє в торгівлі, а не у виробництві матеріальних і духовних цінностей. Межі між легальними й нелегальними доходами стерті «тіньовою економікою». *Народження буржуазії в перехідному суспільстві із самого початку стало різновидом соціальної патології* [9].

Основу економіки перехідного суспільства, – писала в середині 1990-х років О. Криштановська, – складає клас «уповноважених», або великих власників, яким держава доручила розвиток ринку [255]. «Уповноважені» мільйонери, як і чиновники, швидко навчилися одержувати чималі прибутки у власну кишеню не лише при хорошій, але й при поганій роботі своїх підприємств [306, с. 62-63].

За оцінками самих бізнесменів, у 1995-1996 роках найбільший прибуток у пострадянському суспільстві приносила торгівля, особливо торгівля сировиною, валютою, електронікою та нерухомістю. На другому місці за доходами стоїть банківський бізнес; на третьому – державна служба. За даними анонімних опитувань, 91% бізнесменів стверджує, що при будь-якому зіткненні з владою вони змушені давати хабара. Брокерство, що в 1992-1993 роках давало можливість найшвидшого збагачення, зайняло в списку доходів четверте місце. На п'яте місце за прибутковістю «ділові люди» ставлять злочинство (ніхто не відчуває докорів сумління, купуючи вагонами вкрадені на заводських складах кольорові метали або нафту, отриману з просвердлених на нафтопроводі отворів). Шосте місце в цьому списку займають операції з нерухомістю, сьоме – консалтинг. І тільки на восьмому місці за розміром прибутків стоїть бізнес, що складає основу будь-якої здорової економіки, – виробництво товарів народного споживання [306, с. 66-67].

Групи й типи ресурсів, на базі яких зародився й продовжує розвиватися посткомуністичний капіталізм, такі: 1) номенклатурне минуле як статусний і становий засіб; 2) створення завдяки особистій енергії фірм зі статусно-становими групами; 3) виконання протокапіталістичних функцій за призначенням держави; 4) організація фірм на основі винаходів; 5) розвиток нових організаційно-економічних форм із колишніх, що існували ще при комуністичному режимі [9].

Вищий клас суспільства часто зараховують до нового правлячого класу, який тісно пов'язаний із державним апаратом. Сучасний державний апарат лише умовно можна розглядати у відриві від його прямих попередників – апарату Російської імперії та Радянського Союзу.

В середині 1990-х років в урядових структурах 75%, а в бізнесі 61% були вихідці зі старої радянської номенклатури [255, с. 65]. Більше половини потрапили в номенклатуру навіть не в добу М. Горбачова, а ще раніше – Л. Брежнєва.

Адміністративна система перехідного суспільства, зокрема й українського, стала працювати ще гірше, бо, зберігши всі свої колишні недоліки, набула й нових. Один з них – зниження рівня професіоналізму, оскільки найбільш кваліфіковані й здібні апаратники залишили державну службу, перейшовши в комерційні структури. Інший недолік – зі зникненням КПРС-ного «хазяїна», який, нехай і з міркувань, далеких від справжніх суспільних інтересів, усе-таки досить жорстко контролював діяльність апарату. В цих умовах природно підвищився рівень самостійності апарату. Звільнившись від ролі «слуг», вони без галасу, але досить ефективно, відвойовують собі роль господарів суспільства: неймовірно зріс і розмах апаратної корупції, що стала майже нормою поведінки. До того ж перестав діяти колишній неформальний «кодекс адміністративної моралі». Норми цього кодексу якимось стримували розгул бюрократичної безкарності. На зміну їм прийшов не новий, більш досконалий кодекс, а майже повний моральний вакуум або «свавілля» [334, с. 7].

При зникненні колишнього партійного «хазяїна» відбулося «присвоєння» держави бюрократією. У середині 1990-х років у розвитку державної служби простежувалися дві тенденції. Це певне просування в напрямку її демократичної модернізації з урахуванням світового досвіду (правда, не найсучаснішого, а скоріше, позавчорашнього) і прагнення до оформлення незалежної від суспільного контролю бюрократичної корпорації з її особливим світом і системою цінностей [334, с. 12].

Виникнення *нового правлячого класу (як частини вищого класу)* зумовлене формуванням груп інтересів на базі різних адміністративних (старих), фінансових (нових) та інших еліт, просто кажучи – на базі «груп начальства». Становлення нового правлячого класу здійснюється сьогодні набагато швидше, ніж самоорганізація населення «знизу», через формування «груп громадян». Еліта володіє більшим синергетичним потенціалом, ніж маса. У зв'язку з цим В. Лепехін висуває *основну формулу рестратифікації пострадянського суспільства*: спочатку самоорганізується новий правлячий клас, далі – новий середній клас і тільки за ними – неелітна більшість [274, с. 33].

Новий правлячий клас установив повне панування в економічному й політичному житті суспільства. М. Руткевич визначає його як *бізнес-бюрократію*. *Усередині бізнес-бюрократії склалися два суттєвих протиріччя*.

Перше з них – *протиріччя між центральними владними структурами й регіональною владою*. Регіональна бюрократія зрослася з місцевими фінансово-промисловими групами, які виражають невдоволення концентрацією фінансових потоків у столиці, де розміщені найбільші комерційні банки й правління більшості діючих ФПГ.

Другим важливим протиріччям всередині правлячого класу є *боротьба й зіткнення протилежних інтересів (у межах спільних класових інтересів, що забезпечують злиття обох верств) між двома його складовими – вищою бюрократією та великою буржуазією*.

Олігархія має власні егоїстичні інтереси у вигляді безперешкодного грабунку природних багатств країни, одержання надприбутків унаслідок небачено високої норми експлуатації найманої праці тощо. Обмеження всевладдя верхівки великої буржуазії в економіці, у сфері масової свідомості та в політиці відповідає інтересам суспільства. Бюрократія неоднорідна як за масштабами повноважень і можливостями стягувати «свою» частку з комерційної діяльності, так і за ступенем корумпованості – від комерційних структур й елементів організованої злочинності, що перейшли на утримання, до чесних управлінців, у тому числі серед міністрів, губернаторів і голів місцевого самоврядування [390, с. 32-33].

Зауважимо, що до вищого класу в Україні в цілому належить правляча еліта. Як зазначає М. Шульга, якщо точно оцінити реальне поведіння правлячої еліти України протягом останніх 15 років, то сьогодні ця категорія не продемонструвала ні поведінки, адекватної історичним викликам країни, ні відповідальності, яка б гарантувала майбутнє народу й країні. Депопуляція, витік капіталу з країни, відсутність фінансово-економічних груп, члени яких пов'язували б своє особисте майбутнє й майбутнє членів своїх сімей з Україною, дії в геополітичних координатах без урахування віддалених наслідків для країни та інші факти – все це свідчить про те, що вкоріненої й відповідальної правлячої еліти в Україні немає, вона ще не склалася. Внутрішні проблеми формування національно відповідальної еліти наклалися на глобальну проблему наступу еліт на соціальні права широких верств населення. Якщо українська еліта, не будучи впевненою в надійності своїх капіталів усередині країни, вивозить їх в офшорні зони, то економічна еліта розвинених країн теж лякає свої уряди тим, що переведе свої капітали за кордон, якщо держава введе високі податки й значні соціальні витрати [508, с. 36]. Посилаючись на О. Панаріна, слід зазначити, що в цих випадках можна простежити перехід національної еліти на глобалістські позиції, зміну статусу еліти з національного на глобальний,

ослаблення й навіть втрату національної ідентичності, а отже, відмову еліти від захисту національних інтересів [349]. Якщо ця гіпотеза підтвердиться, вважає М. Шульга, то зможе реалізуватися сценарій переходу України в розряд країн, які не склалися [508, с. 36].

Середній клас. Становлення середнього класу в сучасних умовах відбувається при посиленні майнової нерівності й виникненні дихотомії «власники – наймані робітники». Соціально-класові відмінності впливають на соціальний статус середніх груп у перехідному суспільстві. Приватизація державної власності, поява приватних капіталів на руїнах загальнонародної власності здійснюється одночасно з розмиванням потенціалу середнього класу, що склався за попередні роки. У 1990-і роки країна не вступила в постіндустріальну стадію. У багатьох дослідників виникають сумніви, чи змогла вона утриматися на індустріальній. Формування повноцінного середнього класу прямо пов'язане з подоланням системної кризи й рухом не до примітивного ринкового господарства зі значним кримінальним сектором й архаїзацією структури зайнятості, а до соціально орієнтованого ринку й постіндустріального суспільства [74, с. 76-77].

Унаслідок проведеної приватизації на пострадянському просторі основні суспільні ресурси стали надбанням одного відсотка населення [274, с. 35]. Так що зворотний, більш-менш справедливий перерозподіл власності і, відповідно, зростання середнього класу в Україні – далека перспектива.

М. Руткевич розглядає *середній клас як сукупність проміжних верст*: дрібних підприємців (зайнятих посередницькою діяльністю, зосереджених у сфері товарів і послуг), фермерів, менеджерів різного рангу, осіб вільних професій, ратње і т.д., а також порівняно невеликого числа тих, хто знаходиться в привілейованих умовах (наприклад, у комерційних банках, західних фірмах), найманих робітників, насамперед фахівців-економістів, юристів, а ще охоронців й обслугову. В сучасних умовах ці верстви становлять

близько 15% економічно активного населення перехідного суспільства, в цілому вони задоволені сформованим типом ринкової економіки й тому в основній масі підтримують панівний клас, є його резервом, голосують за праві партії та партії влади на виборах [390, с. 31].

В. Лепехін переконаний, що *нинішній середній клас складається з двох груп.*

Перша група – пострадянські розпорядники, які пристосувалися до нових умов і зберегли за собою виконання адміністративних функцій (ДАІ, МВС, держслужба), що дозволяють мати додатковий і відносно високий доход у вигляді хабарів і «комісійних», або великі пакети акцій підприємств чи якусь нерухомість, що отримані завдяки приватизації.

Друга група – новий середній клас, що формується внаслідок появи нових професій і ринкової економіки в цілому. Нинішній середній клас, порівняно із радянським, нечисленний. Насамперед у зв'язку з переходом до категорії «бідних» величезної кількості представників колись престижних і прибуткових професій: учителі, викладачі технікумів і вишів, медичні працівники, держслужбовці, учені й ІТП, військовослужбовці [274, с. 36].

Визначаючи специфіку становлення середнього класу в перехідному суспільстві, необхідно звернути увагу на такі аспекти. В сучасному постіндустріальному світі як ознака благополуччя країни розглядається не динаміка середнього класу взагалі, а динаміка так званого «нового середнього класу», «класу інтелектуалів» [206; 467] (тобто сукупності осіб, зайнятих в інформаційній економіці). Саме цей середній клас зайнятий продуктивною діяльністю й забезпечує функціонування високоефективних і конкурентоспроможних національних економік країн Заходу. Проте в перехідному суспільстві соціальні верстви професіоналів і менеджерів перебувають у складному становищі, що характеризується неможливістю розширеного відтворення їх людського капіталу, соціального статусу й

забезпечення високої інноваційної активності, тобто реалізації ними функцій творців нової інформаційної економіки [504, с. 26-27].

Спираючись на дослідження О. Шкаратана, слід зазначити й таке: в суспільстві, заснованому на сировинній економіці, до традиційного нечисленного середнього класу ми відносимо ще один досить специфічний «середній клас». Це, за арифметичною більшістю, дрібні підприємці й наймані робітники сервісних галузей, поєднані з інфраструктурою сировинного бізнесу, включаючи банківські послуги тощо, обслуговуванням потреб топ-менеджменту й середнього менеджменту цих же галузей, а також державних і муніципальних чиновників, чії офіційні та неофіційні доходи повністю пов'язані з тими ж галузями. Соціологічні дані показують випереджуючий ріст у складі серединних груп працівників приватної охорони, прислуги, працівників сервісу, які спеціалізуються на обслуговуванні економічної та чиновницької еліти і т.д. Численні приватні охоронці – ще одна складова силових структур суспільства. Ця недержавна структура при такій великій кількості її представників несе в собі певну суспільну небезпеку.

Чисельна перевага подібних середніх верств (або середнього класу) характерна для тих країн третього світу, де основою ВВП є домінування сировинного компонента. О. Шкаратан виокремив таку групу населення в перехідному суспільстві як *паразитичний «новий середній клас»*. Його визначають як «компраторський». Тут головну роль відіграють властиві йому ціннісно-мотиваційні характеристики, його неадекватність розвитку суспільства в бік постіндустріальної інформаційної економіки. Подібного типу верстви служать соціальною опорою консервації економіки сировинного додатка країн, що входять у центр Світу-системи. З таким середнім класом Україна може виявитися в повній залежності від економічно розвинених країн і транснаціональних корпорацій. Найстрашнішим у цій ситуації є те, що суспільству, заснованому на сировинній економіці, не потрібний середній клас, який утворює

більшість населення країни й зайнятий інноваційно орієнтованою діяльністю [503, с. 44-45].

У період пострадянської трансформації радикальна реорганізація колишньої соціальної структури суспільства супроводжується кризою традиційних норм, зразків поведінки, ролей, статусів, системи соціального контролю в цілому. Все це веде до кризи соціальної ідентичності, зміни ієрархії ресурсів виживання потенційного середнього класу [3, с. 5], особливих процесів соціальної мобільності, проблем соціальної адаптації [див.: 15; 35; 36; 37; 45; 48; 50]. Розглянемо ці явища детальніше.

Ієрархія ресурсів виживання потенційного середнього класу в середині й кінці 1990-х років розподілялася так: три позиції, які отримали найбільше голосів (наявність підсобного господарства, працьовитість і допомога родичів), ніяк не передбачають використання особистого професійно-кваліфікаційного потенціалу. В той же час до числа факторів аутсайдерів потрапили заощадження і власність – традиційні ознаки середнього класу [3, с. 5]. Отже, у період трансформації суспільства на сучасному етапі переважають пасивні, не пов'язані з реалізацією особистісного професійно-кваліфікаційного потенціалу, форми адаптації.

Емпіричні дані свідчать про наявність взаємозв'язку соціальної самоідентифікації та сфери зайнятості. Служба в армії й робота в міліції концентрують соціальну самооцінку у вузькому спектрі: «нижче середнього» – «середнє». Робота в промисловості, як і зайнятість у сфері науки, освіти, охорони здоров'я, дає більший спектр з перевагою низьких оцінок соціальних позицій. Найбільш соціально комфортно відчують себе зайняті у сфері торгівлі й фінансів, а також чиновники – працівники управління [3, с. 8-9].

Можна дійти висновку про те, що соціально-економічні умови, які склалися під час реформ, недостатньо сприяють становленню середнього класу. Це пов'язано, насамперед, з масштабами «паралельної» економіки, в

якій здійснюється значна частина економічної діяльності середньої верстви перехідного суспільства. Верстви, здатної за більш сприятливих обставин стати суспільним класом [5, с. 2].

Саме орієнтація правлячої еліти на інтереси в першу чергу верхньої верстви суспільства виступає як головний чинник, що сповільнює становлення повноцінного середнього класу [144, с. 12].

Стосовно *поведінкових стратегій представників середнього класу* зазначимо наступне. Ю. Левада розглянув різні варіанти типології соціальних характерів, що діють у межах сучасного суспільства перехідного типу, тобто «людини радянської» та продуктів її «напіврозпаду» [269].

Вважаючи, що виділення домінантних соціальних типів – поряд з домінантними ідеями або групами – необхідне, Ю. Левада дійшов висновку, що з існуючих сьогодні на суспільній сцені соціальних типів немає жодного, який би володів стійкістю і міг жити перспективними інтересами. Беззастережно домінують короткострокові орієнтації – вижити, зберегти статус, одержати негайний виграш та ін. Тому й немає стабільних, інституціоналізованих соціально-антропологічних типів. Єдиним стійким залишається непевний розрахунок половини населення на те, що (всупереч усім пертурбаціям на різних поверхах владної та елітарної ієрархії) вдасться «перетерпіти» [269, с. 15].

Відомо, що фактором соціальної мобільності є досить інтенсивна вертикальна мобільність – один з основних *адаптаційних механізмів*, які примиряють респондентів з низьким статусом з їхньою позицією і, таким чином, сприяють стабілізації й легітимності суспільства в цілому. Інша ситуація складається тоді, коли в соціальних системах, що переживають великі інституціональні зміни, традиційні ціннісні інститути (релігія, офіційна ідеологія), які колись виконували адаптаційну функцію, ослаблені, але їх місце не заміщене системою цінностей відкритого, орієнтованого на досягнення суспільства. У цих випадках з'являється проблема аномії та інших соціальних дисфункцій [3, с. 10].

Важлива обставина, що звужує висхідну мобільність в сучасному українському суспільстві, – обмеженість сфер, де вона загалом може бути реалізована. Сформований у ньому тип вертикальної мобільності не має «класичного» ринкового характеру, при якому грошовий дохід є прямим наслідком позиції на статусній драбині, досягнутої внаслідок певного рівня освіти й кваліфікації. Діючий механізм вертикальної мобільності повністю осмислений населенням [3, с. 10].

У таких умовах головними якостями виживання й опірності несприятливим обставинам середнього класу є: високий, порівняно з іншими верствами суспільства, рівень адаптованості до ринкової економіки, який дозволяє реалізовувати економічну стратегію, де основне місце належить підприємницькій діяльності й самозайнятості; висока соціальна мобільність і гнучкість, орієнтація на максимальне використання своїх ресурсів, найважливішим з яких є висока якість робочої сили й готовність до подальшого підвищення вартості свого «людського капіталу»; наявність ряду цінностей, що поділяються більшістю представників середнього класу, – орієнтація на соціальне ринкове господарство, цінності індивідуальної свободи, пріоритет приватної власності [143, с. 10].

Якщо порівнювати уявлення про фактори успіху на пострадянському просторі й на Заході, зокрема в західних землях Німеччини, то виявиться, що на пострадянському просторі особистісним чинникам успіху надають набагато більше значення, а фактори, пов'язані з освітою, працею й соціальним походженням, оцінюють нижче, ніж західноєвропейці [450, с. 16].

Серед особистісних факторів виділяються «хороші здібності», що мають таку конкретизацію. В першу чергу це готовність і вміння жити в умовах конкурентної ринкової економіки й орієнтація на індивідуальну свободу як вищу цінність. На другому місці виявилось переконання, що кожен має сам про себе подбати. На третьому місці – орієнтація на нонконформізм.

Щодо реальності в перехідному суспільстві, то О. Аврамова зазначає, що *створені соціально-економічні умови дозволили сформуватися вищій верстві і верхівці середнього класу, дали імпульс формуванню середньої верстви, але не дозволяють йому розширитися й знайти стійкість*, бо практично відсутні, по-перше, стереотипи масової соціокультурної поведінки, по-друге, стійка самоідентифікація, забезпечена ідеологічною підтримкою, яка виявляється у вигляді визнання особливого достоїнства, символічної оплати за витрату адаптаційних зусиль. Не склалося також і чітке розуміння класових інтересів, пов'язаних, наприклад, з удосконалюванням трудових відносин у приватному секторі [3, с. 10-11].

Стосовно нижчого шару середнього класу, «протосереднього класу» (за Т. Заслаською), то частину цього населення можна віднести до так званих «працюючих бідних» (В. Радаєв). Йдеться про тих, хто одержує доходи, нижчі за офіційно встановлений прожитковий мінімум [378, с. 28].

«Нові бідні» – це люди працездатного віку, часом у розквіті сил і можливостей, більшість із яких живе в повних благополучних сім'ях. Серед «нових бідних» виділяється загін безробітних (переступив 10% оцінку). Друга категорія «нових бідних» – люди, які мають житло й роботу, причому повноправну штатну роботу, але або зовсім не одержують заробітної плати, або отримують її з великими затримками, або, нарешті, їхня зарплата настільки низька, що її не вистачає на відносно пристойне існування. Такі люди, на думку В. Радаєва, складають не менше половини представників суспільства перехідного типу [378, с. 28].

Головною проблемою працюючих бідних є те, що вони виявилися поза системами соціальної підтримки, оскільки багато хто з них ні в які спецкатегорії не потрапляють [378, с. 36].

Стосовно ціннісних орієнтацій і особливостей поведінки середнього класу в перехідному суспільстві можна дійти таких висновків:

1. Люди цього класу часто не хочуть бути багатими. Комуś здається недосяжною інша якість ділових умінь, за допомогою яких розпоряджаються великими грошима. Хтось упевнений, що при переході у верхню верству часто руйнується етика. Тому представники середнього класу надають перевагу щомісячним заробіткам.

2. Представники середнього класу, безумовно, матеріально виграли в новій економічній ситуації, їхній достаток покращився. Властиві їм споживчі можливості найкраще описуються «натуральними» межами: нижня – вирішені проблеми з їжею, можеш купити той сорт сиру, який хочеш; верхня – практично немає можливості купити квартиру.

3. Споживацька поведінка визначається інтересом до речей, що дають у першу чергу свободу й незалежність. Особистість залишається суверенною щодо речей.

4. Споживча інфраструктура для середнього класу в нас не розвинута. (Ще один нюанс полягає в тому, що з клієнтом середнього класу треба будувати довгострокові відносини. Однак у нас багато хто ще живе хвилиним настроєм викачати з людини все зразу – тут і тепер).

Представники середнього класу в основному зосереджені у великих містах, відносно багатих регіонах, на приватних підприємствах. Швидше за все, їх чимало серед працівників сфери управління і фінансів. Реалізовані розглянутою групою стратегії не завжди і не в усьому відповідають тим цілям, які переслідує середній клас на Заході. Тіньова зайнятість, неформальні трудові відносини, які зазвичай практикуються цією верствою, з одного боку, забезпечують її оборотність, а з іншого – роблять її вразливою в чужому інституціональному просторі. У небагатих регіонах і неефективних секторах економіки число представників середнього класу невелике [6, с. 73].

Дослідники про *життєву активність середнього класу* зазначають таке.

1. Основною сферою його життєвої активності в перехідному суспільстві є робота.

2. Значна його частина у своїй повсякденній економічній діяльності виступає в якості керівників-організаторів.

3. Підприємницька діяльність стала для багатьох представників середніх верств повсякденною реальністю [335, с. 33-42].

Цікавим є і питання *ставлення представників середнього класу до справи*:

1. Це, як правило, люди, що адаптувалися до нових економічних і соціальних умов. Більшість із них пережили глобальну зміну в діяльності незалежно від того, ризикнули вони піти в невідоме або ж просто дочекалися свого шансу.

2. Стабільність суспільству додає не тільки рівень їх доходів, але й ставлення до справи. Воно враховує відповідальність за результат.

3. Серед підприємців помітне прагнення до цивілізованого ринку, до окреслення нехай маленьких, але своїх «ніш». Як і в споживанні, їм властиве обмеження, але не через аскетичність, а через бажання якісно робити справи.

Виділяються також інші, ніж у великому бізнесі, закони розвитку в малому і середньому бізнесі. Тут не поділяють ринковий простір, тут його ніби створюють.

Реакція й оцінки з боку підприємницького корпусу щодо позицій регіональних органів влади однозначні – вони скоріше заважають, ніж підтримують малий бізнес і його права [133, с. 37]. Отже, говорити про соціальне партнерство представників підприємницьких кіл і чиновників-бюрократів поки що немає підстав.

Заслужують на увагу й результати, отримані під час аналізу *способу особистого життя й цінностей*. «Можливо, це найцікавіше в середньому класі – його зорієнтованість на норму в усьому – від бажання побудувати бізнес без хабарів до прагнення зберегти особисті традиції нормального життя [520, с. 2]».

Досить високий рівень одностайності в середньому класі можна прослідкувати за рядом позицій, які належать до прошарку

макроідентичностей. Наприклад, *ідеалом більшості населення перехідного суспільства є «соціальна держава», в основі якої лежить ідея солідарності* як «загальне благо», а індивідуальна свобода – другорядна [146]. Ця модель припускає, з одного боку, активну роль держави в економіці (щонайменше, створення прозорих правил гри й контроль за їх неухильним дотриманням), а з іншого – сильну систему соціального захисту з метою вирівнювання шансів. *У представників же середнього класу пріоритети трохи інші. Більшість із них віддає перевагу суспільству «індивідуальної свободи», а не «соціальної рівності».* При цьому, зауважує В. Петухов, середній клас у цілому зі співчуттям ставиться до ідеї соціальної держави, але, мабуть, не дуже вірить, що в даних умовах формування такої моделі держави може відбутись із дотриманням індивідуальних свобод і прав людини [356, с. 23].

Однак, як підкреслюють дослідники, однією з найхарактерніших особливостей світогляду середнього класу в перехідному суспільстві є *усвідомлення неминучості плюралізму інтересів різних соціальних груп.* Що не означає для нього антагоністичності цих інтересів, швидше, навпаки, – для нього характерна переконаність у можливості їхнього узгодження. У цьому плані можна говорити *про властиву йому консолідуючу роль, виконання ним функції стабілізатора суспільства* [450, с. 13].

На думку Н. Тихонової, позиція середнього класу в перехідному суспільстві з ряду питань соціально-економічного розвитку й політики держави в цій сфері *виглядає найбільш компромісною й може бути сприйнята суспільством як позиція соціального консенсусу.* З ряду принципів питань вона в цілому практично тотожна позиції нижньої верстви середнього класу, яка становить найбільш масову групу перехідного суспільства.

Серед прикладів консенсусних уявлень можна назвати:

- 1) визнання справедливості того, що фахівців різних професій цінують по-різному;
- 2) легітимна для основної маси населення й різниця в розмірах пенсій;

3) легітимними є нерівність житлових умов;

4) до нерівності можливостей одержати хорошу освіту всі верстви населення ставляться хоча й менш толерантно, але все-таки її допускають.

Навіть серед бідних тих, хто визнає справедливим, що батьки, які мають великі доходи, можуть дати своїм дітям кращу освіту, перевищує число супротивників цього. У той же час значна частина представників усіх верств перехідного суспільства виступає за нівелювання надмірних розходжень у можливостях людей, які виникають через нерівність доходів, завдяки соціальній підтримці з боку держави [450, с. 14-15]. Тобто, в усіх верствах суспільства існує могутня підтримка ідеї соціальної держави. Однак саме середній клас найбільше вирізняє прагматичне ставлення до держави як до «верховного арбітра», що забезпечує стабільність і дотримання правил ринкової гри.

Вища й середня верстви середнього класу, зазначає Н. Тихонова, якісно відрізняються від нижньої й бідних бажанням жити в суспільстві індивідуальної свободи, а не в суспільстві соціальної рівності. Серед представників вищої верстви середнього класу поширена моральна аномія [450, с. 17-19].

Складнішим, ніж у суспільства в цілому, є його ставлення до доцільності нового переділу власності. Якщо більшість населення (64,9%) підтримує цю ідею у формі конфіскації на користь держави «неправедно нажитих статків» при 35,1% тих, хто виступає проти, то по середньому класу це співвідношення має протилежний вигляд: 54,0% – проти переділу власності при 46,0% – за. Ці дані дозволяють стверджувати, що далеко не всі його представники задоволені своїм матеріальним становищем і соціальним статусом, але прагнення до збереження стабільності й наступності правил гри, до яких вони змогли пристосуватися, переважає [356, с. 23].

Щодо ідеологічної орієнтації представників середнього класу, то ні комуністична, ні ліберальна, ні націоналістична доктрини не є в цій сфері домінуючими. Більшість складають ті, хто взагалі себе ідеологічно ні з якою

політичною течією не ідентифікує [356, с. 24-25]. Якщо західний середній клас у політичному житті виступає оплотом консервативних ідей, то стосовно культивування політичного консерватизму в українському середньому класі слід говорити про заохочення його політичної індиферентності.

Процес становлення середнього класу як відносно цілісної соціальної спільності в суспільстві перехідного періоду далекий від завершення.

По-перше, як справедливо зауважує М. Горшков, нинішній середній клас являє собою своєрідне «перехрестя» мобільностей, коли найінтенсивніші переміщення в суспільстві відбуваються або всередині середніх верств, або між ними та іншими верствами суспільства. По-друге, в сучасних умовах групи і верстви, які його складають, досить гетерогенні як за соціальним походженням, так і за місцем у системі суспільного поділу праці. Однак стійко до нього належать тільки керівники, підприємці й самозайняті. Належність до всіх інших соціально-професійних груп не гарантує потрапляння й закріплення в середньому класі [143, с. 11].

Деякі дослідники зосереджують увагу на розмитості властивої йому самосвідомості, оскільки його представники орієнтуються не на свої «групові» норми, а на середні за всім населенням. Отже, *у масовій свідомості не закріпилися споживацькі й доходні норми середнього класу* [99, с. 43].

Тенденція «спадкової» належності до двох найблагополучніших верств середнього класу українського суспільства – верхньої та середньої – простежується досить чітко. Разом з тим, відзначена відносно низька вертикальна міжпоколінна мобільність у його нижній верстві (найбільш численній). Якщо в країнах Європи представники середнього класу, як правило, роблять статусний «ривок» порівняно зі своїми батьками, то в суспільстві перехідного періоду вони залишилися або на тих же, або навіть на нижчих статусних позиціях. У той же час тенденції, що характеризують

соціальну мобільність нижчого класу – бідних, у Європі й Україні ідентичні. Таким чином, з одного боку, можна зафіксувати *домінування тенденції до самовідтворення середнього класу, а з іншого - вузькість джерел його поповнення й розширення* [450, с. 21].

Ще раз акцентуємо увагу на тому, що середній клас у пострадянському суспільстві необхідно характеризувати як протосередній, оскільки його основою є нижча верства, а її здебільшого складають бідні прошарки населення. Тому актуальною для сучасного протосереднього класу в перехідному суспільстві є *проблема соціальної ексклюзії*, важливим аспектом якої є розрив життєво важливих соціальних зв'язків, насамперед, відсутність серед оточення осіб, здатних допомогти у випадку крайньої необхідності. Є підстави стверджувати, що серед дорослого населення України міжособистісна соціальна ексклюзія складає понад 16% [341, с. 75]. С. Оксамитна, В. Хмелько, Н. Тихонова припускають, що це явище – свідчення міжособистісного відчуження, що супроводжує розширення ареалу егоїстичного індивідуалізму, пов'язаного з природою процесів первісного нагромадження капіталу в нашому суспільстві [341, с. 77; 451, с. 11].

Нижчий клас. Розвиток соціально-класової структури українського перехідного суспільства відбувається під впливом двох процесів: тінізації й маргіналізації. Ці два чинники становлять реальну загрозу для стабільності суспільства.

Н. Карпачова, Уповноважена з прав людини, у 2003 р. заявила, що *бідними можна вважати 70% українських громадян*. За її оцінками, у середньому кожен українець не має достатньо засобів для задоволення своїх мінімальних потреб, необхідних для фізіологічного виживання [222, с. 10; 444, с. 131-132].

На факті недоспоживання та споживання недоброякісних харчових продуктів серед найбільш незахищених верств населення (багатодітних сімей, сімей з маленькими дітьми) зауважує й Е. Лібанова.

Енергетична цінність добового раціону в таких сім'ях, як правило, значно нижча установлені ВООЗ межі бідності (2100 ккал) [286, с. 74-76], що згубно впливає на розвиток людського потенціалу країни. Недоспоживання населення стає не тільки соціальною проблемою, але й загрозою економічній безпеці держави [444, с. 133].

На те, що найбільш больовими проблемами людей в Україні є бідність і соціальна незахищеність, указує Президент України у своєму зверненні до Верховної Ради у 2008 р. Тут наголошується на тому, що у 2007 р. рівень інфляції став найвищим за останні сім років. Найбільше від цього постраждали малозабезпечені громадяни, насамперед, через стрибки цін на продукти харчування (на деякі товари ціни зросли на 70%). У 2007 р. квартплата підвищилася на 23,1%, а деякі позиції житлово-комунальних тарифів – на 100%. У галузі охорони здоров'я ціни виростили на 13,2%. Маленька зарплата знищує будь-які стимули і масово штовхає людей на виїзд за кордон. Зберігається заборгованість по зарплаті. Борги стосуються кожного сімнадцятого українського працівника. Українська нація старіє швидше, ніж інші європейські народи [370].

Зауважимо, що економічна ситуація в Україні сприяє деструктуризації українського суспільства, подальшому збіднінню населення. Ці факти відслідковуються в таких процесах:

- перехід від кваліфікованої праці до некваліфікованої;
- утрата роботи й постійного місця проживання (бомжизм);
- високий рівень злочинності;
- перекладання своїх боргів на наступне покоління [87, с. 12-13].

Масове збідніння населення призводить до його тотальної маргіналізації. Однією з найпоширеніших сьогодні тез, хоча й слабо верифікованих, є теза про всезагальну маргіналізацію населення перехідного суспільства [364, с. 62], українського в тому числі. Хоча стосовно цього існує й інша думка: «Перехідне суспільство, що рухається від порівняно консолідованої системи суспільних відносин до системи,

пронизаної підсилювальними антагонізмами, не може бути вищою мірою маргіналізованим [69, с. 127]». На думку В.Беленького, це відзначається багатьма вченими й знаходить своє теоретичне вираження в ідеї базової верстви – 60% населення (Т.Заславська), верстви малозабезпечених – 57% (З.Голенкова), проміжної групи – 50-70% (Л.Гордон, Т.Малева). Очевидно, найбільш ємним серед цих термінів є «базова верства», «термін, який можна витлумачити двояко: як верства, що створює основні суспільні блага, і як природний соціальний резервуар для утворення або поповнення інших, головним чином нових елементів соціальної структури суспільства». Під новими елементами розуміється, насамперед, середній клас [69, с. 127].

Головний критерій, що визначає стан маргінальності індивідів або групи, – це стан, пов'язаний із періодом переходу, що представляється як криза. Цей підхід був описаний класиками концепції – Р.Парком і Е.Стоунквістом [550]. Інший базовий критерій – невизначеність соціального становища, невключеність або неповна включеність у соціальні структури чи групи.

Найбільш типовим випадком переходу з одного соціокультурного середовища в інше є спадаюча соціальна мобільність і міграція індивідів. Як наслідок, йдеться про характеристики свідомості, поведінки й способу життя особистості, яка опинилася на межі різних культур, соціальних груп, співтовариств (культурна маргінальність, маргінальність соціальної ролі, структурна маргінальність). Виходячи з цього, закономірним є набір термінів, що визначають маргінальність як «проміжність», «окраїнність», «суміжність». Суперечності, колізії маргінального становища людини нерідко виражаються в термінах девіантної поведінки, аномії, стану відчуженості, відкидання від суспільства.

Оцінка чисельності маргіналів у перехідному суспільстві перевищує 10%. Спостерігається виникнення якогось соціального «переддоння», що охоплює ті верстви, в яких великий ризик потрапити на

«дно». Вони ніби балансують на краю безодні. За оцінками фахівців, майже п'ята частина населення адаптована, а четверта не адаптована і не зможе адаптуватися до умов ринку через індивідуальні особливості особистості (вік, стан здоров'я, сімейне становище, менталітет). Таких людей прийнято називати «аутсайдерами» [397, с. 45].

Маргінали є зручним і дешевим «матеріалом» для організованих злочинних груп. У цих випадках вони виконують роль так званих «шісток».

Психологічні характеристики, властиві особистості маргіналів: слабка опірність життєвим труднощам; дезорганізованість, приголомшеність, нездатність до самостійного аналізу тривожних відчуттів; непристосованість до боротьби за свої права і свободи; занепокоєння, тривожність, внутрішнє напруження, що переходить іноді в нічим не виправдану паніку; ізольованість, відчуженість і ворожість до інших людей; руйнування власної організації життя, психічна дезорганізація, безглуздість існування, схильність до психічної патології та суїцидальних дій; егоцентричність, честолюбство й агресивність [397, с. 44].

Спільною рисою, яка об'єднує маргіналів, є відсутність матеріальних або духовних благ, що виводить їх за «межі» сучасного суспільства.

Особливе місце в цій структурі займають *пенсіонери*. У своїй більшості вони солідарні з робітниками фізичної та розумової праці, зайнятих на умовах найманства в державних, акціонерних, приватних підприємствах і установах, а також у перетворених в акціонерні товариства колгоспах, а за політичними симпатіями – через важке матеріальне становище – є активною частиною (або, принаймні, резервом) електорату лівих партій [390, с. 31].

Із точки зору стабільного соціально-економічного розвитку особливий інтерес викликає виділення в соціально-класовій структурі перехідного суспільства *андекласу*. Доцільно ще раз повторити, що *якщо роль середнього*

класу полягає в підтримці соціальної стабільності, то роль андекласу – навпаки, у запереченні основ соціального порядку.

Поняття «андеклас» ще не отримало достатнього поширення у вітчизняній науці [63]. У західній науці до нього відносять представників маргінальних груп населення (безробітні, злидарні, бездомні, алкоголіки, наркомани, злочинці, зайняті в тіньовому секторі економіки). Трансформація пострадянського суспільства супроводжується збільшенням обсягу андекласу, насамперед жебраків, осіб без визначеного місця проживання. Представники андекласу відрізняються підвищеною криміногенністю й негативно впливають на відтворення будь-якого соціального порядку [9].

Як вважає Е. Балабанова, «держава своїми діями сама активно конструює соціальну реальність, трансформуючи існуючі соціальні групи, визначаючи їхній соціальний статус, економічне поведження й нормативно-ціннісні установки [63, с. 70]».

Для того щоб визначитися з перспективою подальшого розвитку соціально-класової структури України необхідно вирішити таке завдання: проаналізувати умови, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу, що і буде зроблено в наступному підрозділі.

3.2. Умови, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу

Основа для формування середнього класу може бути описана у вигляді тріади, що складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної *передумов*:

Ресурсна передумова містить у собі потенційні джерела рекрутування в середній клас і складається з: наявних у соціальній структурі радянського суспільства масових соціальних верств, які володіли рядом значимих для нього професійно-кваліфікаційних і ціннісних ознак; масових соціальних

верств, що виникли в процесі реформ і можуть бути віднесені до середнього класу за деякими властивостями, пов'язаними з родом занять.

Мотиваційну передумову становлять: соціальні групи, які мають претензії на відповідний соціально-економічний статус і мотивацію на його досягнення; соціальні групи, в яких, незважаючи на наявність ряду ресурсів, у певний момент відповідна мотивація відсутня.

Ідеологічна передумова охоплює ряд соціокультурних факторів, що утворюють інтегруючу ідеологічну рамку [11, с. 19].

Джерела формування середнього класу в перехідному суспільстві:

1. Адміністративний та адміністративно-ринковий клас.
2. Частина суб'єктів тіньової економіки.
3. Інтелігенція.
4. Середній бізнес.
5. Робітничий клас.

Проаналізуємо ці джерела поповнення середнього класу більш детально.

Адміністративний клас занадто залежить від адміністративної ієрархії, тому не може бути основою політичної демократії й ринкової економіки. Кожен представник середнього класу в адміністративній системі володіє посадою, а не власністю [274, с. 37].

Новий адміністративно-ринковий клас у перехідному суспільстві – це люди, які характеризуються хоча б однією з перерахованих далі ознак:

- володіння достатньо значимою кількістю акцій, що дозволяє брати участь в управлінні підприємством, одержувати дивіденди або доход із продажу акцій;
- робота у великій корпорації, обіймання в ній високої посади, що сприяє отриманню не тільки високої зарплати, але й комісійних з угод та операцій;
- високоінтелектуальна діяльність, що дозволяє одержувати стійкі й високі гонорари.

У цілому, більшість представників адміністративного класу, як представників бюрократії з відповідною ідеологією, можна віднести до «старого» середнього класу, а більшість представників адміністративно-ринкового класу до «нового» середнього класу, який в сучасних умовах набуває все більшої актуальності.

Суб'єкти тіньової економіки. Частина дослідників переконана, що до середнього класу не можуть належать люди, які одержують досить високий дохід кримінальним шляхом. Статус цих людей – за межами офіційної адміністративно-політичної системи, а отже, криміналітет, по суті, – частина «люмпен-страти» [274, с. 38]. Однак існує й інша думка, а саме – частина суб'єктів тіньової економіки здатна виступати як основа нормального середнього класу при створенні для цього сприятливих умов. В. Ісправников розрізняє три частини суб'єктів тіньової економіки (вищу, середню й нижню), що формують своєрідну піраміду.

На вершині піраміди знаходяться суто кримінальні елементи: торговці наркотиками і зброєю, рекетири, бандити-грабіжники, наймані вбивці, сутенери, повії та інші носії пороків сучасного суспільства; сюди можна віднести й «класично» корумпованих представників органів влади й управління (які беруть великі хабарі, торгують державними інтересами). Ці елементи закладають своєрідну надбудову «тіньової» економіки, яка за різними експертними оцінками становить від 5% до 25% усієї піраміди і володіє значними ресурсами, силою і впливом.

Середня частина піраміди – «тіньовики»-господарники. До них слід зараховувати підприємців, комерсантів, фінансистів, банкірів, промисловців і аграріїв, дрібних і середніх бізнесменів (у тому числі «човників»). Ці люди в перспективі здатні бути основою середнього класу нормальної ринкової економіки. Вони змушені йти «у тінь» головним чином лише тому, що витрати їх діяльності при існуючих правилах і законах економічної гри перевищують відповідні вигоди й доходи. Саме розглянута середня

група формує ту рушійну соціальну силу, що виступає проти повернення назад і проти продовження радикально-ліберального реформаційного курсу. Це і є «третя» сила, покликана стати однією з опор «іншого» шляху.

Підніжжя «піраміди» представлено найманими робітниками, причому і фізичної, і розумової (інтелектуальної) праці; до них можуть долучатися дрібні й середні державні службовці, у доходах яких, за наявними оцінками, сьогодні до 60% складають хабарі. Для цієї категорії осіб неєєстрована діяльність – вторинна (неформальна) зайнятість. Рід їхніх занять, як правило, не є протиправним, але через різні обставини (правові й економічні) ці заняття виводяться з-під чинності закону «у тінь». Таким чином, йдеться про потенційних союзників тіньовиків «другої групи» («третьої» сили) [211, с. 45-46].

Інтелігенція. У зв'язку з переходом до ринкових відносин різко впали соціальний престиж і роль інтелігенції в суспільстві. Відбулося суттєве зрушення в бік її зубожіння. В особливо тяжкому становищі опинилася інтелігенція, зайнята в галузі гуманітарних наук. Зниження ролі держави в житті суспільства призвело до того, що вона практично відмовилася від загальноприйнятого в цивілізованому світі фінансування науки, освіти й культури. Праця не є для інтелігенції самоцінною творчістю, а для основної її частини є джерелом засобів існування і, отже, одним з факторів, що визначає добробут. Здебільшого гуманітарна інтелігенція одержує заробітну плату, що не забезпечує їй відповідного рівня життя й соціального становища. Аналогічна ситуація склалася і з інтелігенцією, зайнятою в природничих науках.

Майнова диференціація сприяла різкому зниженню рівня життя багатьох груп інтелігенції, тому основні зусилля її переважної частини спрямовані лише на адаптацію до нової соціальної реальності, а найчастіше й просто на виживання. В результаті тотальної кризи

середні, не говорячи вже про нижчі, групи інтелігенції опустилися економічно й соціально. На посилення соціальної поляризації інтелігенції суттєво впливають якісно різні системи суспільної оцінки соціокультурного потенціалу працівників [329, с. 20].

Сучасне суспільство потребує тільки частини професійних знань, культурного капіталу. Досить високим попитом користуються компетентні, високостатусні представники таких інтелігентських професій, як лікарі, учителі, а також представники професій, пов'язаних з фінансами й міжнародними контактами. Підвищений попит на ринку праці мають і ті професії, що швидко забезпечують високий рівень доходів. Падіння престижу найбільш професійно освіченої та культурної частини суспільства в суспільній свідомості зумовило початок масового виходу з інтелектуальної галузі, а більшість інтелігенції емігрувала за кордон.

У зв'язку з цим, стверджує Т. Наумова, в нинішній середній клас входить не вся інтелігенція, а лише її «елітарна» частина, тобто найбільш забезпечені її шари в галузі економіки й культури, які володіють власністю, економічною незалежністю, високим соціальним престижем і статусом, чий знання і кваліфікація користуються «ринковим» попитом. Це – люди, які в умовах капіталізму зуміли зберегти або навіть збільшити свій добробут. Тим часом в індустріально розвинених країнах світу інтелектуали складають значну частину середнього класу [329, с. 21-22].

Щодо *середнього бізнесу й інтелігенції* зауважимо, що це досить суперечлива опора середнього класу. Наявний дисбаланс між двома групами претендентів («середній бізнес» й інтелігенція) на входження в середній клас створює проблему для них і держави: на кого робити ставку? Бізнес благополучний фінансово, але багато в чому криміналізований, а тому вважати його фундаментом мабуть недоцільно (хоча більшість можновладців його інтереси й обслуговують). Інтелігенція ж

в ідеологічному сенсі, безумовно, є опорою, але у фінансовому – знаходиться за межею бідності, причому найчастіше з вини тієї ж самої влади. Нормальний середній клас у суспільстві перехідного періоду утвориться тоді, коли декриміналізується бізнес, а в службовців реально підвищаться доходи [9].

Робітничий клас. У дискусії про сучасний робітничий клас, що розпочалася у 2002 р. в журналі «Соціологічні дослідження», у роботах В. Трушкова, Б. Максимова, В. Беленького констатується, що до початку ХХІ ст. робітничий клас став іншим – кардинально змінилися його роль у суспільстві й показники чисельності, він деморалізований і суспільно пасивний [68; 460]. Діалог ведеться в межах марксистського розуміння класу. Одні дослідники відмовляють робітникам у праві називатися класом, бо ті не солідарні, погано організовані, не мають власної, що відрізняється від інших, ідеології, партійного представництва в органах влади і, отже, не є «класом для себе». Інші стверджують, що робітничий клас зберігся і в масовій свідомості (як об'єкт соціальної самоідентифікації та ідентифікації інших), і реально (незважаючи на суттєві зміни в його чисельності, якісному складі, умовах життя), оскільки у пострадянських країнах існує і розвинена індустрія, і концентрація виробництва, а значить і велика група людей, які знаходяться в тотальному соціально-економічному положенні. Тобто робітничий клас, у будь-якому разі як «клас у собі» (як чисто економічно зумовлена категорія), безумовно, існує, хоча в цій своїй якості не є суспільною силою, здатною змінювати суспільство [407, с. 6].

Отже, робітничий клас також є суперечливою опорою середнього класу. Робітники як масова група радянського суспільства сьогодні розпадається на кілька самостійних груп із різними життєвими позиціями й ціннісними орієнтаціями. Емпіричним прикладом цієї тези можуть бути, зокрема, робітники комерційних будівельних фірм і колишніх підприємств ВПК. Єдність такого класу забезпечує віднесення до

робітників за соціально-економічним становищем і до групи висококваліфікованої праці за рівнем кваліфікації, протилежність між групами робітників виявляється в рівні доходів і перспективах на найближче майбутнє, що забезпечує різні перспективи в процесі соціальної стратифікації.

Відсутня й основа для солідарності робітничого класу як єдиного цілого, що спричинено такими чинниками: вихований в умовах соціалістичної експлуатації робітничий клас ще не може боротись за свої права і в умовах експлуатації капіталістичної; система горизонтальних підприємств формується так, що інтереси різних частин робітничого класу визначаються ставленням різних виробничих підприємств до своїх об'єктивних економічних можливостей і шансів зберегтися в нових соціальних умовах; вертикальні зв'язки всередині окремого підприємства формуються на основі більшого чи меншого співробітництва між його керівним персоналом і робітниками. Отже, робітничий клас як ціле може інтегруватися тільки на базі прагматичної мотивації й розрахунку вижити в сучасних соціальних умовах, а не на основі протесту проти всіх форм соціальної несправедливості та нерівності.

Таким чином, *інтенсивне розмивання потенційної бази формування середнього класу в пострадянському суспільстві має серйозні наслідки.* По-перше, відбувся процес деградації «традиційних верств» у середньому класі, що зумовило різке погіршення їхнього соціального становища. «Нові» соціальні верстви в середньому класі, особливо представлені людьми інтелектуальних професій, не змогли зберегти власну ідентичність, вижити завдяки традиційній для них праці за своєю професією. Рівень життя «нових» середніх верств різко знизився і більшість виявилася в нужденному становищі. По-друге, вимивання потенціалу середнього класу в Україні сприяє швидкому зростанню маргіналізованих і люмпенізованих шарів. Це, насамперед, стосується робітників, зайнятих у промисловому виробництві, інженерів, працівників освіти й культури. Згідно з даними

вчених, за часткою населення, яка піддалася люмпенізації, Україна й деякі інші країни СНД у кілька разів перевершили критичні стандарти, що існують у світі. Це, у свою чергу, веде до пошуку зубожілою частиною населення злочинних шляхів подолання різкого соціального розшарування, до збільшення правопорушень з метою отримання матеріальної вигоди для себе, перетворює громадян у криміногенний потенціал сучасного суспільства [31, с. 121-127; 329, с. 15]. Свого часу ще Аристотель писав, що бідність породжує бунт і злочини.

Поповнення середнього класу в суспільстві перехідного періоду в умовах трансформаційної кризи **може відбуватися**, як правило, **декількома шляхами** [150, с. 57-58]:

Перший – на основі підвищення доходів, нагромадження й легалізації активів. При цьому необхідний час, а також, можливо, і зміна поколінь, щоб недостатньо освічені представники нового дрібного бізнесу набули й інших ознак середнього класу. Поступово подібні протогрупи, що вступають до нього в міру збільшення доходів і набуття фінансової стійкості, зіллються з іншими протокверстами середнього класу.

Другий шлях – для освічених і висококваліфікованих груп, які володіють багатьма ознаками середнього класу, але мають ще адаптуватися в матеріальному плані. Вони не одержали власності при поділі «соціалістичних» активів, не мали й не зробили великих заощаджень у 1990-і роки, але, як і раніше, зберігають потенційні можливості увійти до верстви середнього класу. Історичний досвід показує, що утворені групи в змозі в перспективі *притосуватися до реалій економічного середовища (хоча й зі втратами)*.

Третій шлях поповнення середнього класу й одночасно спосіб приєднання до світового середнього класу – *еміграція*. Тоді як заповзятливі люди в 1990-і роки злітали в пострадянські країни «робити гроші», представники радянських протокверств, особливо молодь, емігрували, щоб зберегти можливість займатися наукою, спростити вхід у бізнес.

Освічена робоча сила – найважливіший чинник глобальної конкуренції. У цьому сенсі країна, що експортує «середній людський капітал» замість продуктів його праці, потенційно програє.

Четвертий шлях. Виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної основи середнього класу, з «тіні». До таких суб'єктів, які в перспективі здатні виступити як основа середнього класу нормальної ринкової економіки, належать: «тіньовики» – господарники, наймані робітники фізичної й розумової праці, дрібні та середні державні службовці. Для цього потрібно розробити ефективні напрямки політики держави щодо «тіньової» економіки [212, с. 10].

Структурне оформлення середнього класу можливе за наявності несуперечливого і взаємодоповнюючого комплексу внутрішніх і зовнішніх факторів. До перших відносимо розвиток автономної активності, чітке окреслення кола соціальних інтересів, групову ідентифікацію, формування системи соціокультурних цінностей, норм і санкцій. До числа зовнішніх чинників можна зарахувати стабілізацію соціально-економічних і політичних інститутів і здатність суспільства до відтворення цієї стабільності, під якою слід розуміти не консервацію існуючого порядку, а передбачуваність і відкритість дій влади [2, с. 87].

Слід виділити такі **базові чинники формування середнього класу в українському суспільстві:**

а) *економічні фактори* – ринкова економіка, конкуренція, приватна власність. Важливим є й залучення фінансових засобів українців, які працюють за кордоном, як інвестиції у створення малих і середніх підприємств, що сприяло б підвищенню питомої ваги середнього класу і його корисності для всього суспільства;

б) *політико-правові фактори* – політична стабільність, правова свідомість громадян, стабільна законодавча база, розвиток громадянського суспільства. І не тільки декларації про спрощену систему відкриття своєї справи, а реальне її забезпечення;

в) *соціальні фактори* – освіта, соціальна роль, соціальний статус. Тут важливо не лише сприяти розвитку освіти, але і вести роз'яснювальну роботу через ЗМІ з метою підвищення соціальної ролі та соціального статусу представників середнього класу. А це, в свою чергу, буде сприяти формуванню позитивного іміджу «середняка» у суспільстві [231, с. 42; 283, с. 68];

г) *духовні фактори* – наявність ринкової економічної психології в суспільстві в цілому і певних ціннісних орієнтацій, спрямованих на реалізацію соціальної та підприємницької активності представників середнього класу зокрема.

У цілому, чинники, які сприяють формуванню середнього класу в перехідному українському суспільстві слід розглядати в декількох площинах: соціально-економічній, соціально-політичній, культурній.

У соціально-економічній площині необхідно спочатку розробити теоретичні підстави і запровадити на практиці *економічну політику держави* щодо формування середнього класу як фактора стійкості й гаранта економічної стабільності суспільства.

Основу економічної політики держави має скласти вирішення таких проблем: 1) податкова реформа й легалізація малого бізнесу, прихована зарплата і витрати виробництва; 2) відставання споживчого ринку й ринку послуг від потреб і можливостей середнього класу; 3) характер і механізми соціальних і економічних трансфертів від середнього класу до протосередніх верств і бідних соціальних груп; 4) проблема заощаджень й інвестицій [150, с. 61]; 5) підвищення рівня доходів населення, підняття реальної заробітної плати – ключовий напрямок у формуванні середнього класу [184, с. 72]; 6) соціальний захист населення. Як активний механізм соціального захисту середнього класу можна визначити недержавне пенсійне страхування [405, с. 436-480].

Соціально-політична площина. У ній дослідники виділяють такі **чинники формування середнього класу** й перетворення його в активного суб'єкта соціальних трансформацій [143, с. 12]:

- зростання в межах соціально-професійних груп і верств, що входять у середній клас, частки економічно й соціально активних громадян;
- формування групової ідентичності, що допускає не тільки кристалізацію інтересів, але і їх формулювання, а отже, вимагає зростання ролі інтелектуальної еліти як виразниці інтересів і сподівань саме середнього класу;
- підвищення в суспільній думці статусу освіти, науки й культури, престижу творчої висококваліфікованої праці;
- розвиток горизонтальних зв'язків, системи представництва інтересів – якщо не в межах усього середнього класу, що сьогодні навряд чи реально, то хоча б на рівні локальних співтовариств, окремих територій і соціально-професійних груп;
- посилення суспільного впливу через формування власних соціальних інститутів (асоціацій, об'єднань тощо) і мобілізацію на підтримку тих політичних сил, які орієнтовані не стільки на представництво вузькогрупових інтересів, скільки на ідею «загального блага [143, с. 12]».

На думку В. Нусратулліна, **ідея солідарного співробітництва** може бути теоретичною основою загальнонаціональної ідеї, здатної консолідувати суспільство. Суть реалізації цієї ідеї полягає у партнерстві найманих робітників і підприємців і націленості їхньої боротьби проти власників ресурсів, що є важливим чинником самоідентифікації різних верств середнього класу [333, с. 185].

Зауважимо, що «природа праці й капіталу» в постіндустріальних країнах змінилася. Ю. Арутюнян зазначає, що поряд зі збереженою традиційною працею робітника розширюється складна комплексна висококваліфікована, багато в чому творча праця, яка вимагає знань, ініціативи й інтелекту, а це впливає на соціальну природу найманої

праці. Капітал, знаходячись у світовій конкуренції, має на це зважати й ділитися додатковим продуктом (додатковою вартістю), створеним такою працею, з тими, хто ним заволодів. Чим більш творча й масштабніша така, за своєю суттю, інтелігентська праця, тим сильніші позиції її власників у ринкових відносинах і, відповідно, обмеженіші можливості безконтрольного самоуправства капіталу. Приватна власність на засоби виробництва в сучасному суспільстві реально може перестати бути приватною, опиняючись під контролем співучасників у її використанні [58].

Обмежена, а по суті *розподілена*, така *власність може стати підґрунтям так званого середнього класу*, яка поєднує функції раціонального сполучення праці й капіталу. Для України та країн ближнього зарубіжжя це поки що швидше прийнятно лише теоретично [68, с. 129].

В соціально-політичній площині щодо становлення середнього класу необхідно враховувати й такий аспект проблеми. Підвищення рівня інституціоналізації відносин власності, але, насамперед, рівня усупільнення й соціалізації економіки, «делегує» регулятивні й арбітражні функції (ролі) та повноваження окремих юридичних осіб і груп власників з розподілу й перерозподілу додаткового продукту державним органам. Як результат – з'явилася *система трипартизму* (власник, профспілка, яка репрезентує інтереси найманого робітника, відповідні державні органи), яка *приглушує психологічну гостроту безпосередніх конфліктів і суперечностей між багатими й бідними*, а, значить, і між їх очікуваннями й ролями, які не зістикувалися між собою. Але таке приглушення, якщо воно є, далеко не завжди робить невидимим зв'язок між мотивами і прагненнями багатих та очікуваннями й прагненнями бідних [444, с. 99-100].

Соціокультурні підстави формування середнього класу в українському суспільстві найперше проявляються в тому, що причини конфліктів, часом руйнівних, лежать не в самому факті існування в

суспільстві якісних розходжень у векторах спрямованості (співіснування в суспільстві різних інституціональних систем і т.д.), але, «насамперед, у дефіциті культури всього суспільства, слабкому розвитку цінності діалогу, недостатньої здатності до пошуку шляхів запобігання небезпек дезорганізації, катастроф, шляхів використання специфічних цінностей різних процесів для життєстверджуючого синтезу [60, с. 100]».

Отже, необхідне підвищення загального культурного рівня населення, потрібний розвиток соціокультурної методології дослідження суспільства, націленої на висування як фокуса дослідження процесів напруженого пошуку між протилежностями ефективної діяльності, утілення яких гарантує необхідний рівень забезпечення виживання [59].

Для формування середнього класу в перехідному суспільстві необхідно визначити механізм його становлення. Він достатньо повно представлений у працях О. Куценко [264]. В загальному вигляді процес становлення середнього класу як соціального підпорядковується дії закономірностей самоорганізації соціальних систем (що частково описано Н. Луманом [292] і Е. Гідденсом [127]), базисними серед яких є:

- прагнення до *розрізнення* (або виробництва ідентифікацій, опозицій, ієрархій і альтернатив, що можливе завдяки дії механізмів рефлексії та самоопису);

- прагнення до *позначення* (або символічної легітимації проведених розрізень через номінації, очікування й системи правил);

- прагнення до *відтворення і відновлення відмінностей* на основі постійного рефлексивного моніторингу соціальних дій «Я» та «інших»;

- *виробництво кооперативних ефектів* дій щодо розрізнення, позначення, відтворення і відновлення, що веде до становлення *соціальних відносин і структурування суспільства*.

Процес становлення класів заснований на нагромадженні кооперативних ефектів соціальних дій безлічі індивідів, які опинилися в подібних умовах – нерівно розподілених у полях соціального простору

ресурсів і життєвих шансів – і які відчувають потребу захищати або розширити свої шанси в суспільстві. Сприйняття індивідами нерівності соціальних ресурсів і життєвих шансів лежить в основі процесів розрізнення, позначення, становлення і відтворення соціальних відносин [263, с. 125].

Отже, О. Куценко зазначає, що найважливішими механізмами становлення класів є:

- усвідомлення індивідами свого «соціального Я»;
- їх прагнення реалізувати свій діяльнісно-структурний потенціал;
- наявні й у той же час рухливі структурні обмеження дій [263, с. 125-126].

Отже, виділивши умови формування середнього класу на теоретичному рівні, перейдемо до аналізу соціальної реальності на рівні практичному, тобто до дослідження проблем і перспектив становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві, що і буде зроблено у наступному підрозділі.

3.3. Стан, проблеми й перспективи розвитку середнього класу в сучасній Україні

З метою визначення стану й перспектив розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві виділимо фактори, які перешкоджають його генезису. Ці фактори породжують певні проблеми становлення середнього класу і, в свою чергу, є їх складовими.

Серед факторів, що перешкоджають формуванню середнього класу в українському перехідному суспільстві, необхідно виділити такі.

1. Теоретико-методологічні:

- знехтування й забуття методологічної тези марксизму про єдність і взаємовідповідність продуктивних сил і виробничих відносин знецінило науковий фундамент сучасної економічної науки. На думку Є. Суїменка,

Т. Єфременко, «активістська (суб'єктивістська) парадигма «сучасної» науки, яка за об'єктивний фактор економіки вважає лише «обмеженість ресурсів» (а не об'єктивну логіку минулої праці – характеру й рівня засобів виробництва!), із благословення вітчизняних економістів стала теоретико-методологічною основою всього нашого реформаторського безладдя» з поч. 1990-х років ХХ ст. [444, с. 108].

2. Соціально-економічні:

– дія великого іноземного капіталу (в економічно слабких країнах дії великого іноземного капіталу перешкоджають нормальному розвитку середнього класу: індустрія цих країн придушується на користь експортування сільськогосподарської продукції й сировини, а промислові товари імпортуються; розвиваються тільки ті галузі, які домінують над економікою й приносять надприбутки, а саме: енергетика, видобуток копалин і транспортні артерії. Як результат, розвиток цих країн виходить неповним, «обкраяним» і, відповідно, «не формується середній клас, здатний вести боротьбу за владу і створення демократичних традицій [526, с. 145]». Підтвердження тому – досвід ряду країн Латинської Америки, які після відходу іноземних монополій зазнали гострий дефіцит у власних кваліфікованих кадрах. У новітній українській історії ми бачимо наполегливе лобіювання транснаціональними корпораціями законодавчих норм, що дискримінують вітчизняне машинобудування й транспорт при розробці надр за участю іноземних інвесторів. У такій ситуації виникає замкнуте коло: економічного розвитку, що сприяє становленню масового середнього класу, не відбувається, бо в суспільстві не сформувався середній клас, здатний раціоналізувати суспільне буття [11, с. 19]);

– концентрація власного (усередині країни) великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою;

– збереження значного (хоча при цьому не обмежений великий капітал) державного регулювання в економіці;

– збільшення частки соціальних витрат держави на підтримку кількісно зростаючих нижніх верств при відсутності спрямованої економічної політики на формування й підтримку середніх верств населення (як наслідок – одна частина колишнього «радянського середнього класу» втратила матеріальний і соціальний статус і деякі можливості для його відновлення. Інша частина, хоча й збереглася економічно (в основній масі – із втратою або різким зниженням професійно-кваліфікаційного рівня), як і раніше не є значимим для влади суб'єктом політичного процесу [11, с. 21]);

– міграційні процеси (українців за кордон);

– низька трудова (і в цілому соціальна) мобільність на ринку праці;

– особливості реформування земельних відносин (Реалізація положень Указів Президента України: «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р.; «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» від 29 січня 2001 р.) створили нову соціально-економічну ситуацію на селі. Результатом земельної реформи стала приватизація (поділ землі на паї) і передача землі в селянську власність у вигляді наділів і земельних частин (паїв) з видачею земельних сертифікатів і державних актів. Цікава інформація для роздумів знаходиться у відповіді на питання стосовно тих, хто одержав реальні вигоди від земельної реформи. Думки в процентному співвідношенні розділилися так: держава – 20%; бізнесмени – 22%; керівництво колективних селянських підприємств – 45%; селяни – 13% [405, с. 348]);

– зменшення працездатного сільського населення [405, с. 391];

– широкомасштабне розповсюдження бідності населення (перехід 20-відсоткового рубежу соціально небезпечний через негативний вплив бідності на здорову життєдіяльність людей, йдеться про загрозу суспільній цілісності, високий ризик соціального вибуху [453, с. 108-109]);

– неформальна економіка і неформальні відносини.

3. Соціально-політичні:

– панування бюрократії як контрагента суспільства (Саме в «унії» великого олігархічного капіталу й пануючої еліти полягає головний «механізм гальмування», що перешкоджає виходові трансформаційних суспільств на траєкторію стійкого розвитку [357, с. 9]. Народ ніяк не впливає на функціонування влади. Феномен «хронічної» неефективності бюрократії, відбитий у свідомості більшості людей, тісно пов'язаний з образом непорядного, зіпсованого владою чиновника [402, с. 16]);

– соціальна безвідповідальність правлячої еліти (реформи доводиться реалізовувати в країні «з існуючою дотепер системою соціальної мобільності, яка в основу соціальної динаміки кладе не принцип професіоналізму, інтелектуальні пріоритети, а догідництво, чиношанування. Можна сказати, що склалося *медитократичне суспільство*, де влада належить людям із середніми інтелектуальними можливостями, що не дозволяє їй вести суспільство за собою [505, с. 18]»);

– відсутність соціальної структури, що формує цілісність суспільства (Однак є «середина» суспільства, яка зберігається й сьогодні. За даними деяких досліджень, «визначення «середня» верства/клас готові віднести до себе майже всі опитані», а це є свідченням сформованої в суспільстві норми, соціального правила [271, с. 50, 53; 365, 65]);

– орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства й підприємництва (якщо на Заході головний ресурс середнього класу – це, насамперед, його професійні досвід і знання, його «людський капітал», то в пострадянських країнах ця логіка виявилася деформованою: для багатьох, особливо у верхній верстві середнього класу, шлях до успіху лежав не через нагромадження знань і досвіду, не через працьовитість, а через близькість до «великих грошей» і зв'язків. Неможливість реалізації більшістю представників середнього класу своїх соціальних запитів блокує формування стійкої, а, головне, суспільно схвалюваної моделі поведіння. Як наслідок, образ типового представника середнього класу – старанного

працівника, хорошого сім'янина, сумлінного платника податків, лояльного громадянина – поки що не складається. Немає й ознак становлення в середньому класі групової ідентичності з точки зору росту рівня самоорганізації, взаємодії, причому навіть із захисту власних інтересів. Рівень затребуваності легальних і легітимних каналів відстоювання інтересів досить низький, кожний розраховує тільки на себе, свої сили й найближче оточення. Саме цим пояснюється той факт, що голосу середнього класу практично не чути ні в суспільному, ні в політичному житті країни [143, с. 12]);

- дуже низький рівень затребуваності легальних і легітимних каналів відстоювання власних інтересів;

- специфіка громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві (в соціальній структурі українського суспільства більша частина – це бідні верстви населення, орієнтовані не на ринкову економіку, а проти неї, що підриває, по-перше, ідеологічну основу становлення середнього класу, а по-друге – сам процес консолідації українського суспільства [203, с. 186]);

- обмежені можливості вертикальної мобільності;

- особливість соціального капіталу як умови формування середнього класу (незатребуваність кваліфікованого персоналу або затребуваність тільки при наявності потрібних зв'язків деформує ланцюг освіта – кваліфікація – доходи – довгострокові заощадження – рівень споживання, які забезпечують становлення й розвиток середнього класу);

- відсутність консенсусу всередині правлячої еліти й серед більшості населення щодо національних інтересів країни.

4. Культурні:

- немає явних ознак формування в середньому класі групової ідентичності і певних цінностей цієї групи;

- взаємна неадекватність очікувань у поведінці підприємців і найманих робітників;

– відсутність культури конкуренції й партнерства в перехідному суспільстві;

– моральна аномія частини владних структур, представників бізнесу [34, с. 93-98].

Вище наведені фактори, як уже зазначалось, є складовими проблем, що перешкоджають генезису середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Почнемо з аналізу проблем становлення середнього класу в економічній сфері життєдіяльності сучасного українського суспільства. Однак спочатку слід підкреслити, що генезис середнього класу в Україні має відбуватися за класичними принципами, критеріями й ознаками, оскільки економічний розвиток у наш час здійснюється на основі реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування – тільки за матеріальними ознаками (постматеріальні цінності фактично не становлять інтересу для більшості громадян, окремих соціальних груп). У той же час, необхідно враховувати специфіку ситуації, тобто як особливості прояву сутності та ознак середнього класу в умовах його зародження, так і перспективні функції й завдання середнього класу, що впливають зі стратегічних цілей трансформації [396, с. 29-30]. Посткомуністичні суспільства дотепер дуже відстають у переході до капіталістичного суспільства – тому ми змушені шукати відповідну модель трансформацій [168, с. 57], яка відрізняється від класичної ринкової моделі, а отже, і модель, що відрізняє й становлення й розвиток середнього класу в перехідному суспільстві.

Специфіка становлення середнього класу в Україні в першу чергу виявляється у фактичній ліквідації широкої соціальної групи, яку умовно можна було б назвати середнім класом соціалістичного суспільства, у наслідок масового зубожіння значної частини його представників, втрати ними свого соціального статусу й матеріального

становища, невідповідності кваліфікації окремих представників середнього класу новим ринковим вимогам. У цих умовах необхідно розрізняти ідеальний середній клас і протосередній клас [396, с. 29-30].

О. Аврамова і Л. Овчарова під ідеальним середнім класом розуміють соціальне утворення, в якому вся сукупність необхідних ідентифікаційних ознак наявна в максимально концентрованому вигляді, а під протосереднім – «широкий соціальний прошарок, що включає групи, які відповідають одному або кільком домінуючим ознакам [6]».

Становлення численного середнього класу в перехідному суспільстві можна розглядати як показник успіху/неуспіху модернізації. Хоча, на думку ряду дослідників, гонитва за середнім класом – це спроба наздогнати вчорашній день західних країн [495, с. 110], бо насправді в Україні не було тих умов, за яких з'явилася західна буржуазія як історична основа формування сучасного середнього класу.

Від цього зауваження безпосередньо перейдемо до аналізу проблем генезису середнього класу в економічній сфері українського суспільства.

Утверджуючи одиничність або справжність західного капіталізму, М. Вебер заперечує наявність ендогенних чинників становлення подібного в будь-якій з відомих йому цивілізацій, але потенційно допускає їх наближення до капіталізму західного типу через екзогенний вплив західної моделі розвитку.

Модернізація, яка перетворила унікальність Заходу в універсальний зразок розвитку, не приводила до тотожності західних і незахідних суспільств, а лише зближувала їх у деяких відношеннях [468, с. 29].

У сучасних умовах розвитку світових господарських процесів паралельно діють тенденції до конвергенції та дивергенції господарських систем за домінуючої ролі останньої. Тенденція до конвергенції таких систем пов'язана з одноманітністю техніко-технологічної складової економічного прогресу, яка є матеріальною базою будь-якої сучасної цивілізації.

Дивергенція зумовлена культурними особливостями соціально-економічних систем [373, с. 186]. Одним із факторів, що сприяє дивергенції української економіки від світової економічної системи, є відсутність масштабного середнього класу як результату розвитку ринкової економіки і становлення громадянського суспільства.

Для існування ідеального середнього класу і сьогодні в Україні практично відсутні необхідні умови. Слід звернути увагу на такий факт: якщо в західних країнах експансія ринку відбувається вже після того, як інші галузі (політика, сім'я, наука, засоби масової інформації) набули достатнього рівня автономії одна стосовно іншої, то в Україні ринкова експансія почалася ще до відокремлення цих сфер. У такій ситуації соціальні суб'єкти будують взаємодії в повній відповідності з ринковими імперативами (егоїзму й максимізації матеріального добробуту). Як результат – експансія ринку набуває особливо потворних форм [342, с. 38].

Тіньовий і напівкримінальний характер капіталів значної кількості суб'єктів підприємницької діяльності, яких зараховують до середнього класу в перехідному суспільстві, за походженням відрізняється від джерел формування первинного капіталу й сучасних доходів більшості представників так званого «класичного середнього класу» в західних країнах із ринковою економікою, громадянським суспільством і демократичною державою.

Генезису середнього класу в Україні перешкоджає існування тіньової економіки. ***Виділимо такі домінуючі особливості тіньової економіки в Україні.***

1. Значне зрощування владних структур з тіньовими.
2. Установлення пільгових умов функціонування окремих суб'єктів.
3. Використання державного майна й організаційних структур для отримання неофіційного приватного доходу державними чиновниками й керівниками; реалізація в складі великих державних підприємств тіньових операцій (напівофіційно).

4. Необмежене нормативно-правове поле в державному законодавстві й велика кількість механізмів здійснення тіньових операцій.

5. Відсутність чіткої межі між офіційною та тіньовою діяльністю.

6. Пріоритетність тіньової сфери, яка, не сплачуючи податків, користується соціальними послугами, підготовкою робочої сили, державними субсидіями та іншими недержавними безкоштовними послугами.

7. Корумпованість державних службовців різних владних структур і, насамперед, контрольних служб: податкової, санепідемконтролю, пожежної безпеки тощо.

8. Службові зловживання, установлення з порушенням Конституції України зборів і мита за послуги, які входять в обов'язкове виконання відповідними відомствами [173].

Як зауважувалось вище, в трансформаційний період розвитку економіки як особлива конфліктна домінанта виступає *всезагальний соціально-економічний конфлікт*. Якщо в умовах суспільної стабільності соціально-економічні конфлікти, як правило, мають горизонтальний характер, тобто нагромадження протилежних напрямків розвитку не має чітко окресленої структурної адреси в системі управління, то в умовах перехідного періоду – вертикальний – боротьбу проти режиму державного управління та за встановлення нового [373, с. 101-102].

Соціально-економічні суперечності й конфлікти в умовах трансформації виступили основою для формування олігархії.

Феномен олігархії потенційно може реалізуватися при певному співвідношенні національного багатства, що знаходиться в приватній та інших формах власності. Звернемо увагу на «подвійну нерівномірність розподілу» засобів виробництва як джерела багатства всередині соціальної групи: 1) нерівномірність розподілу всередині суспільства в цілому; 2) нерівномірність розподілу всередині соціальної групи приватних власників.

Як стверджує В. Глазунов, ці два показники можуть бути первинними індикатори олігархічних перетворень [128, с. 34-35].

Специфічність і неповторність *феномена олігархії* забезпечують такі ознаки:

- концентрація супербагатства в руках вузької соціальної групи;
- майновий ценз при формуванні владних структур (за трьома гілками влади);
- проведення державної політики в інтересах соціальної групи олігархів [129, с. 197].

Фундамент для формування олігархії в перехідному суспільстві заклали процеси приватизації.

Реалізація інтересів олігархічних структур приводить до формування так званої *елітної економіки* в Україні, коли основні засоби й ресурси держави спрямовуються на підтримку привілейованих підприємств шляхом списання боргів, створення пільгових позик та інших технологій.

До найважливіших характеристик елітної економіки сучасної України відносять [373, с. 239-242].

- 1) замкнутість елітного сектора;
- 2) непрозорість елітної економіки;
- 3) зосередження фінансових ресурсів країни в руках олігархічних кіл в елітарних структурах;
- 4) залежність олігархічних кіл від державних фінансів;
- 5) існування різко асиметричних умов господарювання для різних суб'єктів, реалізація комплексу заходів щодо підтримки привілейованого становища елітної економіки відносно інших суб'єктів;
- 6) максимальне обмеження конкурентно-ринкового середовища в країні, створення для суб'єктів ординарного підприємницького сектора режиму адміністративного і фіскального тиску, численних обмежень і заборон, виштовхування цього сектора за межі офіційної діяльності;

7) трансформація тінзації елітної економіки в базовий елемент функціонування суб'єктів підприємницької діяльності, криміналізація всіх сфер громадського життя, особливо економіки, структуризація оргзлочинності й суб'єктів тіншової економічної діяльності, посилення в економіці монополістичних тенденцій;

8) розвиток тенденції підміни офіційної влади владою адміністративно-економічних груп, які поєднують представників держапарату, суб'єктів економічної діяльності й кримінальних структур [464];

9) подальша тінзація економіки та розвиток корупції, що надалі може спричинити створення тіншової парадержави. У такій державі функціонують корупційні ринки державних послуг і суспільних благ, адміністративно-господарських рішень, державних посад, привілеїв і пільг, державного захисту прав і свобод, державної освіти й науки [373, с. 242].

У наш час у процесах олігархізації економіки особливого значення набуває феномен рейдерства. Ініціатором рейдерських атак є саме олігархічні або пов'язані з ними структури [497; 128, с. 40-41; 253, с. 13].

Олігархічні структури експлуатують суспільство, сприяють обмеженню чесної конкуренції серед господарюючих суб'єктів, а це призводить до подальшого поширення корупції, тінзації економіки, перекриття каналів висхідної соціальної мобільності, а отже, зменшуються шанси на становлення повноцінного середнього класу в перехідному суспільстві. Наочним прикладом обмеження конкуренції серед підприємців і непрозорості економічних угод була ситуація з тендерними закупівлями [330, с. 8-9], а тезу, що реальним пріоритетом влади є бізнес-інтереси наближених до неї структур, підтверджує диспропорція у відшкодуванні ПДВ підприємствам України [358, с. 3].

Відзначимо, що в країнах із розвиненою ринковою економікою відступ від правил вільної конкуренції (свідомий злочинний вплив на середовище процесів управління, руйнування механізмів конкурентного ринку тощо) належить до серйозних економічних злочинів. І це не випадково, тому що

конкуренція виступає як фактор саморегуляції, самоврядування суб'єктів ринкового господарства, отже, порушення цього механізму призводять до руйнування механізму зв'язку виробництва, розподілу, обліку і споживання, попиту та пропозиції, а в остаточному підсумку – між суспільними потребами і виробництвом. Конкуренція підпорядковує індивідуальні інтереси суб'єктів господарювання суспільним інтересам, змушує товаровиробників зменшувати індивідуальні виробничі витрати, підвищує якість товарів і послуг. В. Предборський доходить висновку, що конкуренція є загальним першорядним чинником системи управління ринковою економікою. Тому зазіхання на вільну конкуренцію розглядаються як тяжкий економічний злочин, який несе за собою руйнування фундаментальних основ управління господарством [373, с. 140].

На сьогодні в Україні неможливе швидке подолання відставання у створенні постіндустріальної моделі й перехід до неоекономічної моделі розвитку, оскільки відсутні розвинуті новітні структури, які здатні забезпечити цей перехід [113], тобто відсутні фактори, що сприяють формуванню так званого «нового» середнього класу, на який роблять ставку у своєму подальшому соціально-економічному розвитку країни Західної Європи.

Україна повільно модернізується обробна промисловість, і не лише з технічного, але й з інституціонального погляду. Якщо в країнах Центральної Європи на підприємствах малого й середнього бізнесу працює близько 60% усіх зайнятих, то в Україні – близько 25%. Переважна частина працюючого населення, як і раніше, зайнята на старих великих підприємствах, більшість з яких неконкурентоспроможна і їхня динаміка значно нижча, ніж у підприємств нової економіки [112, с. 19].

Такий розвиток економіки не тільки блокує вертикальну соціальну мобільність, але й гальмує давно назріле перетворення створених радянською модернізацією міських верств у повноцінний середній клас [112, с. 20]. Незважаючи на появу чималого числа «нових українців», пропускна

здатність каналів «соціального сходження» у сучасному українському суспільстві здається досить обмеженою.

Аналізуючи проблеми становлення й розвитку середнього класу в перехідному суспільстві, необхідно враховувати *цикли економічної кон'юнктури*. Досліджуючи цей аспект проблеми, варто звернутися до спадщини російського економіста М. Кондратьєва [241] і акцентувати увагу на тому, що циклічність українсько-(російсько)-радянської економічної модернізації збігається з підвищувальною фазою довгих хвиль світової кон'юнктури. Довгі хвилі мають найбільший період коливань (до півстоліття). Можна говорити про стійку і відтворювану симетричність реформування російсько-радянської економіки з «великими циклами» [392, с. 72; 373, с. 97; 247, с. 95-96].

Спираючись на напрацювання М. Кондратьєва, використовуючи їх одночасно і як інструмент пояснення структурних зрушень, що відбулися, і як інструмент прогнозування нових фундаментальних структурних змін щодо сучасного періоду реформ у перехідному суспільстві, В. Костюк дійшов до такого висновку: «Невиразні часи» російських реформ (у цілому період трансформації пострадянського суспільства – О.А.) припадають приблизно на кінець однієї і початок нової довгої хвилі (1970-1975 – 1990-1995; 1990-1995 – 2015-2020 р.)

У 1990-і роки почався новий світовий економічний підйом, який збігається з підвищувальною фазою нинішньої довгої хвилі. Структурно він відповідає виникненню «нової економіки», відмінна ознака якої – перетворення особливим чином організованих знань у фактор виробництва.

В. Костюк вказує і на таке: «...якщо Росія насправді хоче увійти до числа економічно розвинених країн, то робити це найкраще зараз, у період підвищувальної фази нинішньої довгої хвилі, коли, за справедливим зауваженням Кондратьєва, відбувається посилення ролі нових країн у світовому господарському житті. У період знижувальної фази довгої хвилі зробити це значно складніше, оскільки загальне уповільнення темпів

економічного росту найсильніше вдарить по слабких, найменш конкурентних країнах [247, с. 96]». Це твердження повною мірою стосується й України.

У соціальній і політичній сферах життєдіяльності сучасного українського суспільства виділимо такі проблеми становлення середнього класу.

На сьогодні український соціум, безсумнівно, диференційований, гетерогенний, а його структура визначається взаємодією двох тенденцій – з одного боку це поглиблення нерівності, з іншого, соціальна гомогенізація (у 1990-х роках не виплати винагороди за працю фактично означали непідтвердження державою професійних і кваліфікаційних відмінностей, тобто зрівнювання всіх перед економічною ситуацією, що склалася; встановлення для багатьох пенсіонерів єдиного розміру пенсій, тобто не визнавалася різниця у минулій праці) [294, с. 51]. Тому в соціальному плані щодо становлення середнього класу найважливішою проблемою є **подолання бідності**. Якщо ця проблема не буде вирішена, Україні, на жаль, не буде «загрожувати» суцільна «середньокласизація» [детальніше див. монографію: 13, с. 80-110, 213-217].

Серед суб'єктивних чинників, що перешкоджають становленню й розвитку середнього класу в перехідному суспільстві, особливо слід виділити **кризу ідентичності**. Утворився розрив між «уявлюваною» та «реальною» належністю до верстви або групи. «Уявлювана» належність, пов'язана з колишнім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів існуючими умовами й не підтверджується «значущими іншими» [294, с. 52].

Аналізуючи **політико-правові проблеми становлення середнього класу** в українському суспільстві, потрібно, насамперед акцентувати увагу на проблемах державного управління й громадянського суспільства.

Громадянське суспільство створюють два основні компоненти. По-перше, економічні асоціації, що формуються групами власників приватних активів, використовуваних для одержання прибутку й

реалізованих через ринок, за якими стоїть клас буржуазії. Другою складовою є соціальні й політичні асоціації, в тому числі політичні партії та неурядові організації. У першій, економічній галузі можна знайти рушійні сили й основне джерело підтримки капіталізму, що впливає з приватної власності на капітал. Друга сфера – це простір, в якому відповідні асоціації можуть формуватися і/або протистояти державі як легітимній формі влади.

Як зазначає Д. Лейн, громадянське суспільство в посткомуністичних країнах залишається слабким у двох сферах. Характерною особливістю перехідних суспільств завжди була хиткість цих проміжних груп – і напередодні ери державного соціалізму, і після її завершення. Більшості посткомуністичних країн значною мірою бракувало спонукальної енергії буржуазії та сильних неурядових організацій, які об'єднують людей заради загальної справи організацій, що надають громадянам можливість брати участь у місцевому й муніципальному житті.

Буржуазія тут ледь виражена як клас. Усім колишнім суспільствам державного соціалізму не вистачає нагромаджень, які можна порівняти за рівнем з капіталами розвинених європейських суспільств. У таких країнах, як Росія та Україна, діючої форми сучасного капіталізму взагалі не створено, до того ж, на думку Д. Лейна, є сумніви, що сучасний капіталізм узагалі сформований. Тому, як і при державному соціалізмі, роль рушія прогресу бере на себе держава [272, с. 26-27].

Характерною й невід'ємною ознакою середнього класу має бути належність більшості населення до повноправного прошарку, який є основою суспільства. До того ж, цій більшості повинні бути властиві *законослухняність, висока соціальна відповідальність, прагматичний склад мислення й активна діяльність*. Недооцінка цієї характеристики середнього класу просто не дасть можливості закласти надійний фундамент суспільства навіть за наявності необхідних економічних умов. І це також є черговою важливою проблемою становлення середнього класу.

Законослухняність українського суспільства і певною мірою стан його моральності за період побудови громадянського суспільства (1991-2005 р.) відображає динаміку правопорушень і злочинності, обсяги яких, за даними Держкомстату України, збільшилися в 2004 р. порівняно з 1990 р. майже в 1,5 рази (369,8 і 527,8 тис. відповідно). Кількість таких злочинів, як навмисні вбивства й замах на життя, виросла на 35,7%. У відносних показниках на 10 тис. населення динаміка буде гіршою через зменшення чисельності населення на 5 млн. осіб [102, с. 34-35].

Вивчаючи проблеми становлення середнього класу в економічній, соціальній і політико-правовій сферах українського суспільства, слід звернутися до звичаїв суспільства перехідного періоду, що дасть нам можливість глибше зрозуміти **проблеми, які виникли при становленні середнього класу в духовній сфері перехідного українського суспільства.**

Суспільство перехідного періоду виявилось розколоте на окремі групи, що дотримуються різних систем цінностей. У нас склався тип особистості, вважає Ю. Левада, що може бути названий «людина лукава (лицемірна)»: вона говорить одне, а робить інше [270, с. 81]. До такого ж приблизно висновку дійшов член-кореспондент РАН Ж. Тощенко, який використовує термін «людина парадоксальна» [456].

Спосіб життя кожної з верств суспільства позначається на моралі – нормах, зразках, мотивах і цілях поведінки. Вищий клас коливається між показною мораллю, включаючи відвідування церкви (хоча в Бога не вірить), і прямим обманом держави й народу. Середній має у своєму розпорядженні лише ті можливості, які доступні «людині лукавій (лицемірній)», для неї характерна розбіжність слова і діла. Нижчий клас інколи просто не в змозі дотримуватися моральних норм через низький рівень життя [256, с. 228].

Звернемо увагу на той факт, що перехід до демократії й адаптація до цінностей сучасного ринкового суспільства виявилися для громадян України складнішими, ніж для громадян посткомуністичних країн Східної Європи, оскільки при цьому не враховувався ряд важливих обставин, властивих лише

радянському суспільству і які відсутні в колишніх соціалістичних країнах Східної Європи. Російський політолог В. Лапкін підкреслює й глибину соціальних руйнувань, коли разом з архаїкою були винищені й паростки самосвідомості особистості, автономної від держави, і уявлення про верховенство права, а на розчищеному полі сформувалася абсолютно особлива, по-своєму унікальна система цінностей радянської людини, яка повністю розраховувала на державу як на джерело свого благополуччя. Ця система цінностей суттєво відрізнялася від тих ціннісних орієнтацій, які переважали в країнах Західної і Східної Європи або Латинської Америки, що здійснювали більш-менш успішний перехід до демократії та ринку. Тому спроба прискорення інститутів і практик сучасної демократії та ринку в Росії призвела через більш ніж десятиліття до досить суперечливих і неоднозначних (а якоюсь мірою й безпрецедентних) результатів із невизначеною перспективою [268, с. 58-59; 201, с. 41-42]. Цей висновок цілком стосується і сьогоденних українських реалій.

В антропологічному плані подібні соціальні умови розпалили пристрасть до збагачення, жадібність, а не економічний раціоналізм, на одному полюсі, і прагнення вижити – на іншому. Перемога жадібних над енергійними й моральними привела до «антывеберівського капіталізму» [468, с. 36].

Таким чином, від рівня моральності суспільства залежить не тільки його економічний і соціальний розвиток, але й історична перспектива. Суспільство, що допускає незадовільне матеріальне становище пенсіонерів й інвалідів, прогресування дитячої безпритульності й жебрацтва, не може вважатися моральним.

Зауважимо, що *моральність суспільства – це основа соціальної справедливості*. Першим показником соціальної справедливості є розподіл доходів. Так, у Швеції на 20% найбагатших сімей у 90-х роках припадало 37,5% доходів, а на 20% найбідніших – 12%, тобто коефіцієнт диференціації доходів дорівнює 3,1 разу. Невипадково середній клас у Швеції представляє

понад 80% населення [405]. В Україні аналогічне співвідношення, за офіційними даними (у «тіні», за різними оцінками, знаходиться 30-50% доходів), – майже 5. Якщо в країнах Європейського Союзу відношення прибутку 10 відсотків найбагатших людей до прибутку такої ж кількості найбідніших становить 5:1-7:1 (у різних країнах), то в Україні – 40:1 [391, с. 8]. Тому говорити про наявність соціальної справедливості в Україні поки що зарано, хоча розподіл доходів зовсім не єдина проблема становлення соціальної справедливості (крім того, це рівні можливості в розвитку природних здібностей, доступу до освіти й лікування, можливість участі в управлінні підприємством, однаковий захист прав і людської честі тощо) [102, с. 34].

Усі внутрішні проблеми становлення середнього класу в Україні ускладнюються процесами глобалізації. «Глобальний ринок послаблює основи суверенності й звужує сферу діяльності національних урядів [316]». Підтвердженням цієї тези є суттєве зниження зайнятих економічною діяльністю в Україні (25,4 млн. осіб у 1990 р. і 11,5 млн. у 2004 р. з усіх зайнятих 20,3 млн. осіб). Виходячи з того, що основною функцією зайнятості є забезпечення життєдіяльності й розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому, можна стверджувати про негативний вплив глобалізації на становлення середнього класу. Така ситуація є домінуючою причиною надмірної еміграції [102, с. 35].

Щодо стану середнього класу в українському суспільстві в цілому, наведемо такі дані. За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова в Україні протягом 2000-2002 років з використанням методу самоідентифікації, частина осіб, які віднесли себе до середнього класу, становила 45,6%. Виявлено, що більшість (57,1%) середнього класу складають громадяни працездатного віку – 25-49 років; 20,5% – молодь 18-24 років; 22,4% – громадяни від 50 років. За рівнем освіти: 65,7% мають середню загальну або фахову освіту; 20,4% – громадяни з вищою освітою; 7,4% – з незакінченою вищою; молодші фахівці й бакалаври становлять 1,3%

середнього класу. За соціальним статусом, найбільш значимі групи середнього класу складають фахівці (19,8%); кваліфіковані робітники (14,7%); пенсіонери (13,5%); учні й студенти (8,5%); службовці (7,8%). Підприємці складають 4,7% середнього класу; керівники різного рівня – 3,3%; фермери й орендарі – 0,1% [492, с. 37-38].

В Україні близько 12-15% населення складають ядро середнього класу. До периферії належать особи, які тяжіють до середнього класу і відповідають одному, двом або трьом критеріям. Цих людей ми називаємо потенційним середнім класом і це ще майже 45% населення [275, с. 143].

Таким чином, соціально-демографічний склад українського середнього класу в цілому відповідає сталим уявленням про середній клас розвинених країн – за віковими й освітніми показниками. Однак у середньому класі України занадто мізерна частина власників – підприємців, фермерів і орендарів. Переважна більшість середніх класів – це наймані робітники й особи, які знаходяться на утриманні суспільства або сімей (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а в кінцевому підсумку – від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні [283, с. 69].

Український середній клас усе-таки має якості, що дозволяють говорити про його певну життєздатність, опірність несприятливим умовам. Серед них виділяють:

- високий, порівняно з іншими прошарками суспільства, рівень адаптації до ринкової економіки, який дозволяє реалізувати економічну стратегію, в якій головне місце належить підприємницькій діяльності й самозайнятості;

- висока соціальна мобільність і гнучкість, орієнтація на максимальне використання своїх ресурсів, основними з яких є висока якість робочої сили й готовність до постійного підвищення вартості свого «людського капіталу»;

– інше, порівняно з рештою суспільних верств, ставлення до держави. Представники середнього класу більшою мірою схильні покладатися на власну активність як необхідну й природну умову життєвого успіху, а держава розцінюється ними в першу чергу як гарант стабільності й дотримання «правил гри» у суспільстві;

– наявність ряду цінностей, які розділяє більшість представників середнього класу: орієнтація на соціальне ринкове ведення господарства, цінності індивідуальної свободи, пріоритет приватної власності тощо [408, с. 31-45].

Переважна більшість (65,3%) представників середнього класу заявила, що вони почувають себе господарями свого життя; лише 23,9% не почувають себе такими. 72,8% представників середнього класу у випадку, якщо заробітна плата не задовольняє потреби сім'ї, готові до активних дій: 37,4% – шукати додаткову роботу; чверть (25,1%) – шукати іншу роботу; кожен десятий (10,3%) – заснувати свій власний бізнес. Знизити потреби здатні тільки 9,4%; вимагати допомоги від держави – 3,0% осіб, які віднесли себе до середнього класу [492, с. 40].

Рівень включеності середнього класу в суспільну діяльність є низьким (таку включеність засвідчили тільки 6,0% представників середнього класу). Головними перешкодами суспільної активності респонденти назвали відсутність вільного часу (62,3% опитаних); недостатність грошей та інших ресурсів (19,3%) і загрозу протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо (17,9%). Участь в окремих громадських організаціях і демократичних процедурах представники середнього класу не вважають першочерговою необхідністю у своєму житті, мабуть, не сприймаючи її як включеність у реально діючі механізми впливу на державу й громадське життя. Лише половина (49,9%) опитаних з числа середнього класу вважають важливою для себе участь у виборах; 14,7% – участь у профспілках (і це при тому, що більшість середніх класів складають наймані робітники й особи, залежні від ситуації на ринку праці [283, с. 70]). Тільки 7,0% представників

середнього класу визнають за необхідне підтримувати діючу владу, 4,7% – опозицію. Членство в політичних партіях є суттєвим для 6,3% опитаних [493, с. 41-43].

Якщо наявність середнього класу як елемента соціальної структури не викликає сумніву, то процес його становлення як цілісної соціальної спільності далекий від завершення.

По-перше, нинішній середній клас становить собою своєрідне «перехрестя» мобільностей, коли найінтенсивніші переміщення в суспільстві відбуваються або в межах середніх прошарків, або між ними та іншими верствами суспільства. Звідси – труднощі із спробами чітко зафіксувати межі середнього класу, оскільки вони рухливі й мінливі.

По-друге, в цих умовах групи й прошарки, що складають середній клас, досить гетерогенні як за соціальним походженням, так і за місцем у системі суспільного поділу праці.

Становлення українського середнього класу відбувається не стільки завдяки припливу нових людей, скільки за рахунок адаптивних здібностей його представників. Тому сьогодні в Україні середній клас, з одного боку, досить мобільний, а з іншого – становить собою конгломерат таких соціально-професійних груп, інтереси яких у сформованих умовах важко узгодити, звести до «спільного знаменника». До того ж, на різні професійні інтереси накладаються фактори досить високої територіально-поселенської диференціації.

Важливою в цьому контексті є ще одна умова. В Україні для багатьох, особливо у верхніх прошарках середнього класу, шлях до успіху лежав не через нагромадження знань, професіоналізму, що в цивілізованому світі визнається головним ресурсом середнього класу, а завдяки близькості до «великих» грошей, зв'язків. Неможливість реалізації більшістю представників середнього класу своїх соціальних запитів блокує формування стійкої суспільної моделі поведіння.

Немає і явних ознак становлення в середньому класі групової ідентичності з погляду росту рівня самоорганізації, взаємодії, причому навіть якщо це стосується захисту власних інтересів. Рівень потреб легальних і легітимних каналів відстоювання власних інтересів низький, кожен розраховує тільки на себе, свої сили та на найближче оточення [283, с. 70-71].

Український середній клас із соціально-економічного й соціально-психологічного погляду є нестійким, а із соціально-політичного – він ще не є повною мірою політичним суб'єктом. З огляду на це, можна стверджувати про невизначеність його перспективи. *Рівною мірою є можливим як розвиток виявленої групи в напрямку середнього класу європейського зразка, так і маргіналізація цієї групи*, утрата нею схильності до прояву суспільної активності.

Таким чином, для створення в Україні могутнього середнього класу – стабільного, легального, некриміналізованого – необхідне формування відкритого громадянського суспільства, яке б уміло захищати власні інтереси, активізувало розвиток етичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію власного економічного й духовного потенціалу [283, с. 72].

Щодо *співвідношення основних інтегральних характеристик класичного середнього класу західного зразка й середнього класу в українському суспільстві перехідного періоду* слід наголосити на такому.

Центральною характеристикою середнього класу є, на думку П. Хатбера, *ощадливість* – «готовність відкласти задоволення потреби сьогодні, щоб мати більше можливостей колись у майбутньому [538, с. 13]». Але ця якість (як і інша фундаментальна цінність середнього класу – *свобода вибору*) має сенс і можлива тільки тоді, якщо людині залишається достатня частина її доходу. Отже, *проблема податків* - фундаментальна для *збереження середнього класу* і вільного суспільства. Зрозумівши це, середній клас, навіть вимагаючи обмеження соціальної експансії держави, зможе продовжувати вважати себе прогресивною силою [11, с. 20].

В перехідному суспільстві пропагуються цінності середнього класу – *індивідуалізм і політичні свободи*. Однією з найважливіших передумов західного індивідуалізму була радикальна відмова середніх верств від патріархальних пут, які трансформувалися в процесі секуляризації у визнання виняткового верховенства формального закону. В перехідному суспільстві «індивідуалізм» став ототожнюватися не зі схильністю до твердої, формалізованої регламентації всіх сфер життя, що диктується прагненням знайти автономність і суверенність, а з вирішенням проблем «в індивідуальному порядку» з конкретним чиновником.

Слід звернути увагу на те, що з точки зору інтересів середнього класу принципово, на якому рівні економічного розвитку (і, відповідно, на якій системі суспільних відносин) проголошується принцип *laissez-faire*. Як відомо, економічний лібералізм – поняття амбівалентне. Воно може використовуватися і для захисту вільного підприємництва, і проти класових привілеїв та засилля корпорацій, і для обґрунтування всевладдя останніх. Суттєвим наслідком такого розрізнення західного й пострадянського «індивідуалізмів» стало те, що перший становить собою загрозу авторитаризмові й тиранії, в той час як другий, навпаки, неминуче до них веде [11, с. 22].

З посиланнями на західне суспільство проголошуються такі *цінності середнього класу, як його законослухняність, орієнтація на власні сили й політичний консерватизм*. Однак часте згадування законослухняності не супроводжується адекватною за обсягом і повнотою інформацією про вироблені західною цивілізацією механізми контролю суспільства за владою, тобто про те, що робить її раціональною. Усупереч цьому, будь-який зовнішній для виконавчої влади контроль інтерпретується ЗМІ виключно як конфронтаційна дія, спрямована на дискредитацію реформ і реформаторів.

Є серйозні підстави стверджувати, що з державного соціального забезпечення вигоду мали, насамперед, середні верстви: по-перше, завдяки створенню нових ринків з робочими місцями й платоспроможним попитом,

по-друге, у зв'язку з тим, що саме він з його цінностями й способом життя є одним з головних споживачів наданих державою соціальних благ [11, с. 24-25].

Також зазначимо, що за жодним із критеріїв визначення класичного середнього класу (особиста свобода, вільна самостійна економічна діяльність, власність, доходи, освіта, стабільність, певні соціально-економічні цінності) характеристики українського середнього класу не збігаються.

Таким чином, тільки «середній клас», задоволений своїм становищем і соціально-економічним порядком (який в цілому має задовольняти й інші верстви населення), здатний забезпечувати стабільність і нормальне проведення реформ. В іншому випадку він може перетворюватися в страшну руйнівну силу, про що, звичайно, забувають, але свідчення чого містить нова й новітня історія. Для забезпечення стабільності мало знайти або сформувані «середній клас»: необхідно ще мати суспільство й економіку, в яких він міг би відігравати свою позитивну роль [410, с. 34].

Отже, ми можемо говорити про наявність *протосереднього класу* в сучасному українському суспільстві, або *середньої верстви*, що за певних умов і при вирішенні зазначених проблем може перетворитися в повноцінний середній клас [40; 41; 43].

Як зауважують В. Савчук і Ю. Зайцев, сучасна ідея протосереднього класу ґрунтується на необхідності поступового, свідомого й цілеспрямованого формування й концентрації відсутніх домінантних ідентифікаційних ознак, властивих середньому класу в розвинених країнах, оскільки поза цим процесом неможливо забезпечити появу його об'єднавчих і мотиваційних функцій. Такий підхід орієнтує державу на використання вже існуючих можливостей для складання сукупності ознак середнього класу, незважаючи на тимчасові труднощі, пов'язані з неможливістю забезпечення певних групових стандартів споживання й матеріального добробуту, які в

цих умовах можуть, а можливо, навіть і не мають виступати в ролі домінантних і домінуючих [396, с. 29-30].

У цілому, щодо найближчих перспектив становлення середнього класу в Україні, то при відсутності усунення зазначених факторів, які перешкоджають його розвитку, може вийти так, що на сьогодні «середній клас – не фантом, а мовчазна меншість [143, с. 12]».

Проаналізувавши специфіку становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві, можна дійти таких **висновків**:

Складність розуміння специфіки соціальної структури в перехідному суспільстві й місця середнього класу в ній пояснюється такими фактами. По-перше, не зникли соціальні протогрупи, які виступали в міфологізованій формі: робітничий клас, колгоспне селянство та інтелігенція. По-друге, виявило високу стійкість уявлення значної частини суспільства про те, як виглядає і що становить собою соціальне членування суспільства. По-третє, процес формування нових елементів соціальної структури виявився складнішим і суперечливішим, ніж це здавалося теоретикам ринкових відносин. Межі між групами приватних інтересів залишаються розмитими й нестійкими.

Реально можна говорити про вищу верству, якій властиві всі основні риси сформованої соціальної страти: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи і взаємодії, процес оформлення групової ідентичності, що практично завершився, і пов'язаний з останньою спосіб життя. Нічого подібного не можна сказати про середню верству, формування якої в суспільстві перехідного періоду характеризується певною двоїстістю. З одного боку, ринок визначає відповідне конкурентне поведження, з іншого – у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості.

У цілому, проблема становлення середнього класу в перехідному суспільстві пов'язана з питанням про підсумки реформ: сформований/несформований середній клас можна розглядати як один з

найважливіших механізмів ефективності/неефективності переходу країни до ринкової економіки.

Основу формування середнього класу в перехідному суспільстві можна описати у вигляді тріади, що складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов. У той же час джерелом його формування можуть бути такі верстви перехідного суспільства: адміністративний і адміністративно-ринковий клас; частина суб'єктів тіньової економіки; середній бізнес; інтелігенція; робітничий клас.

Поповнення середнього класу в українському перехідному суспільстві в умовах трансформаційної кризи може відбуватися декількома шляхами: 1) на базі підвищення доходів, відкладання й легалізації активів; 2) для освічених і висококваліфікованих груп – можливість пристосуватися до нових ринкових умов з найменшими втратами; 3) еміграція; 4) виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної основи середнього класу, з «тіні».

Стосовно проблем становлення середнього класу в українському суспільстві зауважимо наступне.

В соціально-економічній сфері головна проблема полягає в реалізації за допомогою вертикалі влади інтересів кланово-корпоративних, олігархічних структур, що, в свою чергу, зумовлює формування так званої «елітної економіки» в Україні.

В соціально-політичній сфері вбачаємо такі головні проблеми, як бідність значної частини українського населення; слабкість громадянського суспільства як основи появи середнього класу; кризу ідентичності, що в цілому призводить до того, що роль рушійної сили прогресу бере на себе держава.

В духовній сфері слід виділити розкол суспільства перехідного періоду на окремі групи, що дотримуються різних систем цінностей. Розшарування суспільства на багатих і бідних перешкоджає нормалізації суспільної моралі, а це призводить до втягування в злочинність найменш стійких груп і верств населення.

Усі внутрішні проблеми становлення середнього класу в Україні ускладнюються процесами глобалізації.

Щодо стану і перспектив розвитку середнього класу вкажемо на таке. Для існування «ідеального» середнього класу сьогодні в Україні практично відсутні необхідні умови, тому може йтися лише про формування так званого протосереднього класу, що за певних обставин і при вирішенні ряду проблем можливо перетвориться в повноцінний середній клас.

На сьогодні середній клас в українському суспільстві – це мовчазна меншість. Такою меншістю він буде залишатися і в найближчому майбутньому при мовчазній більшості бідних верств населення і вседозволеності багатих.

До вище викладеного додамо, що в сучасному світі існує дві моделі соціальної структури суспільства. Перша модель, коли структура суспільства складається з двох основних груп – багатих і бідних та постійної динаміки їхньої поляризації. Вона притаманна країнам Латинської Америки. У другій моделі, крім багатих і бідних, існує середній клас суспільства, що виконує стабілізаційну функцію в суперечностях між багатими й бідними. Така соціальна модель представлена в європейських країнах. Емпіричні дані свідчать, що Україна стала на шлях розвитку соціальної структури, характерної для країн Латинської Америки.

За таких умов необхідний пошук тих факторів, які змогли б забезпечити становлення й розвиток широких верств повноцінного середнього класу в Україні на зразок класичного середнього класу в західному суспільстві, що і буде зроблено в наступному розділі нашого дослідження.

РОЗДІЛ 4

ЄДНІСТЬ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ПАРТНЕРСТВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Залежність характеру змін в українському суспільстві від могутніх економічних феноменів і потужних соціальних сил, які діють у соціальному просторі й накопичуються в соціальному часі, потребують їх адекватного розуміння, осмислення ознак і напрямків їх дії, усвідомлення необхідності їх можливого регулювання. Такі складні соціальні процеси вимагають як розробки відповідного концептуально-методологічного забезпечення на теоретичному рівні, так і пошуку чинників, що забезпечують стабільність у суспільстві, – на рівні практичному. Для вирішення цього завдання необхідне осмислення тих феноменів, взаємодія яких є принципом розвитку суспільства, оптимальне співвідношення яких є фактором розвитку середнього класу в сучасній Україні, взаємозалежність і взаємозумовленість яких забезпечує суспільну цілісність, а їх взаємозв'язок і взаємодоповнення дає поштовх для подальшого розвитку суспільства.

Такими феноменами виступають конкуренція та партнерство. Розвиток конкуренції та одночасне впровадження партнерства є важливою складовою сучасних соціальних перетворень. Взаємодію конкуренції та партнерства, що породжує єдність цих феноменів, можна визначити як принцип буття соціуму, саме в цій якості оптимум варіативної взаємодії конкуренції та партнерства дозволяє раціоналізувати використання суспільно важливих благ і ресурсів. Саме оптимальна взаємодія конкуренції та партнерства є фактором розвитку середнього класу в Україні, що, в свою чергу, допомагає визначитися із засадами, пріоритетами й перспективами подальшого розвитку українського суспільства. Отже, соціально-філософський аналіз проблеми взаємодії конкуренції та партнерства відкриває можливість на теоретичному й практичному рівнях створити підґрунтя для подальших

трансформаційних процесів в українському суспільстві [див.: 14; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 32].

З метою з'ясування сутності, ролі і функцій конкуренції та партнерства як універсальних факторів становлення середнього класу в Україні, необхідно проаналізувати перетворювальний потенціал цих феноменів, дослідити архетипи та ментальність як підґрунтя розвитку конкуренції та партнерства, визначити рівень консенсусного потенціалу взаємодії конкуренції та партнерства в сучасній Україні. Чому і присвячений цей розділ.

4.1. Перетворювальний потенціал конкуренції та партнерства

Визначаючи перетворювальний потенціал конкуренції та партнерства, необхідно вирішити наступні *завдання*: 1) проаналізувати джерела виникнення конкуренції та партнерства, а отже, їх природу, що можливо при дослідженні взаємодії цих феноменів в процесі антропосоціогенезу; 2) з'ясувати особливості буття людини та вивчити першоджерела конкуренції та партнерства у внутрішньому змісті її буття, що можливо за умов з'ясування специфіки вітальності, соціальності й духовності людини, міри їх взаємодії, взаємозв'язку й суперечностей; 3) дослідити конкуренцію та партнерство як базові інститути економіки і життєдіяльності соціуму.

Конкуренція та партнерство в процесі антропосоціогенезу. Стосовно перетворювального потенціалу конкуренції та партнерства зауважимо, що первинні джерела цих феноменів знаходимо в ранній період антропосоціогенезу (стадо пралюдей, епоха архантропів). Детальний аналіз виникнення конкуренції та партнерства, із застосуванням даних етології та зоопсихології здійснений у авторській монографії [14, с. 11-34]. У дисертації ж для ілюстрації нашої концепції більшою мірою звернемося до періоду соціогенезу. В цьому контексті виділяємо такий аспект досліджуваного явища.

Людина проявляє патологічну жорстокість до подібних собі. Понад 14,5 тисяч воєн при чотирьох мільярдах убитих. За весь час без воєн налічується всього декілька «безвоєнних» років. Люди практикують 9 видів насильства при 45 їх різновидах – і ці цифри постійно поновлюються [див.: 166]. У чому причина такої патологічної жорстокості «людини розумної», конкуренції, що призводить до найжорсткіших форм – нещадного знищення представників власного виду? В історії суспільного розвитку, разом із вище вказаною тенденцією, простежується ще одна – прагнення до соціальної злагоди, солідарності, партнерства. Отже, специфіку існування людства і співіснування людських популяцій неможливо зрозуміти без з'ясування причин її виникнення.

Тут на перешкоді стоїть методологічна проблема в теорії антропосоціогенезису. *Існує декілька точок зору щодо чинників, які вплинули на формування людського суспільства.*

1) Більшість дослідників саме в полюванні вбачають той чинник, що викликав до життя людське суспільство і визначив основні особливості перших людських об'єднань. Полювання на великих тварин припускає об'єднання зусиль індивідів, спільну діяльність. З цієї кооперації, звичайно, і виводиться властивий людям первісного суспільства колективізм [234; 311].

2) Іншої точки зору дотримується Ю. Семенов. Як відомо, сумісне полювання – явище досить поширене у тваринному світі, проте воно не викликало руху в напрямку, що цікавить нас, не веде і не привело до колективізму. Полювання не відділяє стадо пралюдей від усіх інших об'єднань тварин, а, навпаки, зближує його з угрупованнями великої кількості тварин. Відмежовує стадо пізніх пралюдей від усіх об'єднань тварин, не виключаючи не тільки антропоїдів, але й ранніх пралюдей, існування в ньому *виробничої діяльності* [404, с. 107-108]. Наявність в об'єднанні індивідів, здібних до виробничої діяльності, робила всіх його членів більш пристосованими, ніж представників тих об'єднань, де таких індивідів або зовсім не було, або було менше. Розвиток здатностей до

виробничої діяльності та її самої міг здійснюватися лише під впливом грегарно-індивідуального відбору [404, с. 113].

Початок і суть соціогенезису, на думку Ю. Семенова [404] та більшості дослідників [213], зводиться до наступного.

Забезпечення всіх членів об'єднання рівною можливістю одержати м'ясо вимагало ліквідації системи домінування у сфері розподілу цього цінного продукту, а отже, і знищення системи домінування взагалі, що неможливо було зробити в межах біологічної форми руху матерії. Перехід від біологічного об'єднання як до біологічного надорганізму, так і до соціального організму передбачав перетворення індивідів, що входили до його складу. Вони змінилися на таких істот, які не могли жити поза межами в першому випадку, надорганізму, в другому – соціального організму. Це були соціальні істоти, які тільки формуються й поведінка яких визначалася не лише біологічними інстинктами, але й виробничими, соціально-економічними відносинами, що зароджуються в їх об'єднанні (т.зв. «комуналістичними зв'язками», тобто відносинами повної власності колективу на всі засоби виробництва і всі предмети споживання (в першу чергу, їжу), які виражаються в праві кожного члена колективу на частку створеного в ньому продукту). Соціальний організм, що формується, будучи заснований на таких відносинах, був первісною общиною (праобщиною, пракомуною).

Руйнування системи домінування, що відбулося в результаті реалізації об'єктивної потреби в рівному доступі всіх членів об'єднання до м'яса, не тільки не привело до падіння, а, навпаки, викликало зростання згуртованості об'єднання. Це зумовлено тим, що на зміну одному способу забезпечення порядку, характерному для тваринного світу, прийшов інший, неможливий в рамках біологічної форми руху матерії. Якщо у тваринному світі узгодження прагнень членів об'єднання, що стикаються, до задоволення біологічних інстинктів досягається придушенням слабких сильними і появою системи рангів, то в прадавньому суспільстві це забезпечувалося шляхом

підпорядкування всіх його членів єдиній волі колективу, в якій виражалися його потреби, що були одночасно потребами всіх індивідів, які входили до його складу. Воля прадавнього суспільства (прасуспільства), що була результатом і віддзеркаленням системи виробничих відносин, регулюючи поведінку його членів, забезпечувала порядок у цьому об'єднанні і, тим самим, його згуртованість. Суспільна воля була в прасуспільстві тим механізмом, за допомогою якого виробничі відносини визначали поведінку людей.

На ранньому етапі свого становлення суспільна свідомість, у вузькому її смислі, практично виступала майже виключно як суспільна воля, а ця суспільна воля зводилася до єдиної норми – до заборони будь-кому з праобщини усувати будь-якого іншого її члена від їжі, в першу чергу від м'яса. Тому зародження суспільної свідомості було не чим іншим, як зародженням цієї заборони у формі *табу*. Зауважимо, що табу спочатку виникли як засіб придушення тваринних інстинктів [213, с. 316].

Грегарний відбір зберігав ті стада, в яких вірогідність отримання м'яса підлеглими членами була порівняно велика, і руйнував ті, де вона була мала. Соціальні відносини, що зародилися, не були стійкими. Грегарний відбір, під дією якого вони формувалися, щоб закріпити їх, повинен був викликати до життя свідомість і волю, без появи яких реалізація виробничої потреби в нових відносинах не могла стати незворотною. Але виникнення свідомості і волі, а також мови, без якої вони не могли існувати, неможливе без появи відповідного фізіологічного механізму, тобто без корінної перебудови структури мозку виробляючих істот. У результаті грегарний відбір виступив одночасно і як грегарно-індивідуальний. У тому ж напрямку діяв і виробничий грегарно-індивідуальний відбір. Розвиток виробничої діяльності на певному етапі вимагав її звільнення від рефлекторної, тваринної форми, тобто поступово були підготовлені засади формування мислення, волі й мови. Об'єднана дія цих двох відборів спричинила перетворення стада пізніх пралюдей у прасуспільство, а самих пралюдей – у людей, що формуються.

Трансформувавши зоологічне об'єднання в прасуспільство, гregarний відбір тим самим змінив і свій власний характер. З відбору зоологічних об'єднань він перетворився на відбір соціальних організмів, що формуються, – праобщин, тобто він став *прасоціальним, праобщинним*. Відповідно, і виробничий гregarно-індивідуальний відбір змінився в праобщинно-індивідуальний.

Немає прямих даних щодо періоду точного переходу від стада пізніх пралюдей до прасуспільства. Проте зазначимо, що з перетворенням пізніх пралюдей в прасуспільство, а їх самих – у пралюдей почався період становлення людини і суспільства, який завершився з появою людини сучасного типу 35-40 тисяч років назад.

Життя в праобщинах архантропів було переповнене конфліктами. Пов'язувати всі конфлікти в прасуспільстві архантропів із суперництвом через жінок навряд чи правильно. Однак є достатні підстави вважати, що саме прояв статевого інстинкту був причиною багатьох з них. На відміну від харчового інстинкту, дія якого з виникненням прасуспільства була значно обмежена соціально, статевий інстинкт залишався поза межами соціального регулювання. Як наслідок, саме він став основним джерелом конфліктів у прасуспільстві, про це переконливо свідчать дані етнографії [404, с. 70-75]. У боротьбі за існування перемагали й отримували можливість подальшого розвитку тільки ті праобщини, в яких вдавалося регулювати прояви зоологічного індивідуалізму як джерела кривавих конфліктів. Саме в бік посилення згуртованості в праобщині на основі виробничої діяльності діяв праобщинний відбір.

Перехід від стадії архантропів до стадії палеоантропів відбувся приблизно 200-300 тис. років тому. Ця епоха є завершальним етапом формування людського суспільства.

Стосовно суспільних відносин у цій епосі зазначимо, що, за даними палеоантропології та археології, у праобщині ранніх палеоантропів існувало вбивство й канібалізм. За підрахунками деяких дослідників, сліди

смертельних поранень зафіксовані на черепах і скелетах у 16 із 25 ранніх палеоантропів, залишки яких знайдені в Європі [213, с. 380; 404].

Насильницька смерть і канібалізм поширені і в праобщині пізніх палеоантропів (знахідка Монте-Чирчео 1 (Італія) [213, с. 397]. Багато знахідок, наприклад, у печері Шанідар в Іраку (період від 64-70 до 44-46 тис. років тому), свідчать про наявність комуналістичних відносин у праобщині, про турботу членів общини про поранених, хворих і покалічених своїх членів, тобто про високий рівень згуртованості колективу в пізніх неандертальців [404]. Неандертальці чітко усвідомлювали єдність свого людського колективу у формі *тотемізму*.

Виходячи з аналізу суспільних відносин, можна зробити висновок, що в *epoxy paleoanthropів* між праобщинами існувала жорстка конкуренція, боротьба за виживання. Зовнішня конкуренція була також одним із чинників внутрішньогрупового об'єднання праобщин палеоантропів. Тут якраз ставиться питання про оптимальне співвідношення конкурентної взаємодії всередині праобщини. Максимальне домінування конкуренції всередині групи руйнує її та приводить її до загибелі. У зв'язку з цим доречно привести думку М. Мойсеєва щодо біосоціальних законів розвитку цивілізацій.

Усі ті люди, які живуть зараз на Землі, за переконанням М. Мойсеєва, – нащадки кроманьйонців, які, мабуть, тільки в неоліті сформувалися як єдині представники сімейства австралопітекових, що зберегли здатність претендувати на право бути нашими загальними предками. Решта близьких видів (і неандертальці зокрема) була знищена в процесі природного, але вже не внутрішньовидового, а надорганізмального відбору [320].

Сама причина цієї боротьби була більш-менш очевидною. Справді, якщо два види в одній і тій же ніші виконують одну й ту ж біологічну функцію, то між ними неминуче розгорасться боротьба за ресурс, а отже, і за виживання. У неоліті різні популяції неандертальців, а тим більше кроманьйонці, були вже різними видами. Проте відносно перемоги

кроманьйонців існують лише гіпотези. М. Мойсєєв вважав, що результат боротьби лежить в особливостях цивілізації цих видів [320].

Популяція неандертальців у розумовому плані потенційно ні в чому не поступалася кроманьйонцям, що жили в той же час у тих же краях. Але неандертальці, мабуть, були більш агресивні – про це говорять деякі особливості будови їх черепів, які свідчать, що в співтовариствах неандертальців було важче подолати вплив біосоціальних законів, підпорядкувати їх індивідуальність загальним правилам поведінки. І, отже, зберегти умільців та інших носіїв необхідної інформації. Ці індивіди в лицарських боях за самку навряд чи могли вистояти проти дужих індивідів з пудовими кулаками й не дуже розвиненим інтелектом. Уміти зробити сокиру зовсім не значить уміти її використовувати в бійці! Тому такі популяції, втрачаючи «майстрів», втрачали і швидкість свого технічного прогресу. Як наслідок, у неандертальців зброя була гіршої якості і їх бойові дружини були менш дисципліновані. Оскільки між двома популяціями, що володіють загальною екологічною нішею, живуть за рахунок одного й того ж ресурсу, не може не виникнути смертельна конкуренція за цей ресурс, то одна з популяцій неминуче повинна буде загинути.

Результат цієї боротьби був визначений наперед – неандертальців підвела моральність! Таким чином, є всі підстави стверджувати, що перший глобальний (загальнопланетарний) конфлікт в історії антропосоціогенезу зведений до зіткнення цивілізацій, головна відмінність яких полягає в розрізненні духовних світів і уявлення про місце особи в суспільних структурах.

У міру освоєння людиною потенційної ойкумени, проблеми, зумовлені цивілізаційною диференціацією, стають вагомою причиною конфліктів у людській історії. Необхідність кооперації, диктована розвитком продуктивних сил, стикається зі все більшими труднощами знаходження необхідних компромісів [320].

3) Існує ще одна точка зору на причини становлення соціуму – концепція Б. Поршнева, яка базується на гіпотезі про *некрофагію гомінідів*, а далі, в умовах чергової кризи фауни, некрофагія трансформувалася у феномен *адельфофагії*, що було одним з основних чинників становлення людського суспільства [369]. До речі, не лише Б. Поршнев відстоював позицію про некрофагію в гомінідів [86]. Так, Б. Діденко, учень Б. Поршнева, на основі його праці розробив нову концепцію антропогенезу, в якій він відстоює ідею про те, що людство не є єдиним видом. Воно складається з чотирьох видів, у яких різна морфологія кори головного мозку. Два види – хижи, з орієнтацією на людей. Хижа меншість вносить у наш світ нелюдську жорстокість, ганебність і безсовісність [див.: 166], що і породило сучасну «цивілізацію канібалів». Детальний аналіз концепцій Б. Поршнева і Б. Діденка, а також розгляд такого явища, як сугестія (навіювання) – це перший субстрат соціально-психологічних відносин між людьми, без якого неможливе розуміння глибинної причини дивергенції та уявлення можливої схеми розділення на види, наведений в монографії [14, с. 18-34]. У дисертації ми зупинемося на методологічному аспекті заявленої проблеми – короткому аналізу в сучасній науці питання щодо спроможності видоутворення на рівні сімейства *Homo sapiens* і розглянемо специфіку кожного виду, запропоновану Б. Діденком.

Щодо *методологічного аспекту* заявленої проблеми, то коротко наголосимо на такому. Багато сучасних учених ставить під сумнів здатність видоутворення на рівні сімейства *Homo sapiens*. Традиційно людство визначається як єдиний вид *Homo sapiens*. «Але ... чи є єдиність *Homo sapiens* доведеною хоча б на рівні теорії? [343, с. 133]». Закони біологічної еволюції єдині для всіх. Тому можна припустити, що закони біології властиві повною мірою й *Homo sapiens*. Якщо визнати, що *Homo sapiens* не вид, а сімейство, то можна стверджувати, що еволюція цього сімейства, продовжуючись, зберігає всю тріаду – спадковість, мінливість, відбір.

Відповідно, і внутрішньовидова (внутрісімейна) диференціація продовжується.

Як підкреслює Н. Оконська, «ми відрізняємося від інших видів, але практично виступаємо у співвідношенні з будь-яким іншим видом новим сімейством. Останнє не виключає, а навпаки, припускає поділ на види (або скажемо обережніше, підвиди й типи всередині сімейства *Homo sapiens*) [339, с. 66]».

На думку Н. Оконської, усупільнена форма життя належить не виду, а всій цілісності *біотипів*, з яких складається людство. Глибина відмінностей біотипів людей дає нам право припустити, що й на соціальному рівні ці біотиби проявляють себе як самостійна цілісність. «Уже в умовах антропогенезу першого ступеня природа дала людині шанс розширити сферу дії законів мінливості та природного відбору не шляхом мутацій (які порівняно рідкісні), а через індивідуальний і груповий синтез спадкового матеріалу (генофонду). Тому природа дала можливість зняти заборони на розмноження всіх біотипів людей шляхом змішаних шлюбів [339, с. 67]». Природа дала людині вічний двигун у сфері розмноження – постійний сексуальний потяг. Ураховуючи напрацювання вказаних дослідників, можна зробити висновок, що сексуальний потяг, разом із зняттям заборон на міжвидове розмноження, збільшив ефективність внутрішньовидової та міжвидової дивергенції.

Гіпотетично можна припустити наявність своєрідних маркерів внутрішньої диференціації суспільства на типи особистостей у вигляді таких властивостей: пасіонарність і комплементарність Л. Гумільова [155], сугестію та контрсугестію Б. Поршнева [369], агресивність і альтруїзм К. Лоренца [290], В. Єфроїмсона [515] та інших дослідників, хижацтво Б. Діденка [166], потребу в експлуатації Н. Оконської [339], некрофілію й біофілію Е. Фромма [471; 472] і т.д. Видові і внутрішньовидові властивості особистості можуть включати біологічні аналоги всіх вказаних вище властивостей.

Б. Діденко в основу розділення сімейства *Homo sapiens* на види поклав критерій хижацтва. Під хижим він розуміє вроджене прагнення до граничної або ж жахливо сублімованої агресивності стосовно інших людських істот. Саме ця протиприродна спрямованість і не дозволила через дистанційну невиразність утворити видові ареали проживання, а призвела до виникнення трагічного симбіозу, що трансформувався з часом у нинішню соціальність. Розглянемо специфіку кожного виду.

Перший вид (хижий) – це палеоантропи (або неотроглодити), близькі до свого дорозумового попередника, «біологічного прототипу», який пригнічує за допомогою інтердикції волю родичів і вбиває їх. Це похмурі злісні істоти, зафіксовані в людській пам'яті з найдавніших часів, зокрема, у переказах, що дійшли до нас, про злих чаклунів-людоїдів.

Другий вид (теж хижий) – це сугестори, що успішно імітують інтердиктивні дії «палеоантропів», але самі все ж таки не здатні протистояти психічному тиску останніх.

Третій вид (уже нехижий) – дифузний. Це ті ж сугеренди, що не мають засобів психологічного захисту від дії небезпечних для них, які паралізують волю до опору імпульсів інтердикції. Це – «людина розумна».

Четвертий вид – неоантропи, що безпосередньо стикаються з дифузним видом, але сформувалися дещо пізніше. Вони більш просунуті в напрямку сапієнтації, орозумлення і здатні – вже усвідомлено – не піддаватися магнетизуючому психологічному впливу інтердикції. Неоантропів слід вважати природним розвитком дифузного типу в плані розумності.

Саме ця класифікація, на думку Б. Діденка, є кардинальною, видовою типологією людей [166].

Емпіричним доказом існування видового розділення людства є «соціальне моделювання», або, якщо бути точнішими, «асоціальне моделювання». Наприклад, при різних катаклізмах (стихійних, революційних, мілітаристських), що руйнують держави, дуже багато

людських співтовариств розпадаються на «малі групи», які ворогують між собою. Такі асоціальні моделі нам достатньою мірою відомі. Ватажок («пахан»), «група наближених» (декілька дармоїдів «шестірок») і, нарешті, більш-менш численна слухняна «виконавча група». Така стихійна самоорганізація, при знятті уз офіційної соціальності, максимально точно розкриває й демонструє кардинальний (видовий) склад людства.

До хижих видів не застосовуються основні людські якості: моральність, совість, співчуття. Ці істоти запроваджують у світ нелюдську жорстокість, ганебність і безсовісність.

Зробивши патологічний перехід до хижої поведінки щодо свого ж виду, палеоантроп – агресор започаткував у світі гомінідів страх перед «ближнім своїм». Закріпившись генетично, цей страх став природженим. Реакція «боязні сторонніх» спостерігається в усіх народів світу.

Для подальшої історії розвитку суспільства потрібно зазначити, що співвідношення хижих і нехижих видів у різних співтовариствах було й залишається неоднаковим. Чим більше представників хижого виду в певних співтовариствах, тим вони більш войовничі впродовж усієї людської історії. Зауважимо, що завжди на чолі будь-якої соціальної групи, неважливо – це антисоціальна злочинна група чи «піраміда влади-власності» в державі, буде представник найбільш хижого виду, тобто палеоантроп, оточений сугесторами-маніпуляторами. Саме хижі види диктують свою волю найпоширенішому дифузному виду, що пристосовується до будь-яких життєвих умов. Отже, саме хижі види є найбільш конкурентоздатними, проте й конкуренція з їх подачі набуває хижацького, нелюдського виразу. Виходячи з цього, верхівку, або вищий клас будь-якого суспільства, у своїй більшості складають представники хижих видів, а все інше населення (тобто нижчий і середній клас) складає найпоширеніший дифузний вид.

Наслідком процесу дивергенції двох видів (троглодитів і гомінідів) було те, що поверхня земної кулі покрилася антропосферою – системою замкнутих етносів, взаємовідокремлених людських співтовариств, кожний з

яких користувався своєю власною мовою як засобом самозахисту за допомогою нерозуміння й безпомилкового виділення потенційно небезпечних чужаків. Беззаперечним є той факт, що в географічних областях з ущільненим населенням і підвищеним агресивним міжгромадським настроєм одночасно виникає, розвивається й підтримується також і ворожнеча лінгвістична (наприклад, сотні мов на Кавказі та ін.). Дисперсія людства завершилася нестійкою стабільністю, станом «недоброзичливої товариськості» у відносинах між людьми, «квазімиролюбності» та ворожнечі між групами [166].

Ворожнеча між цими групами йшла не за обмежені ресурси. Їх на цьому етапі антропосоціогенезу, для підтримки життєдіяльності співтовариств було поки що достатньо. Ворогували за принципом «Свій – Чужий», «Ми – Вони», що закріплювалося генетично й надалі позначалося на ментальності цих суспільств. У цьому й полягає перше глибинне джерело виникнення конкуренції та партнерства. Тут приховується й специфіка конкурентної та кооперативної взаємодії. Конкуренція в цьому випадку виявляється у формі ворожнечі між групами. А що ж відбувається всередині групи? Наївно було б думати, що тільки внутрішньогрупова кооперація. Оптимальний рівень внутрішньогрупового партнерства був можливий за умови міжгрупової конкуренції-ворожнечі. Всередині ж групи закладалися основи для конкуренції на всіх ступенях ієрархії людського співтовариства. Саме так почалася людська «історія». Канібалізм біологічний набув соціальних форм.

У зв'язку з цим виникає питання: чи можливий стійкий, гармонійний розвиток суспільства й соціальних груп, суспільних класів у ньому? І якщо можливий, то *яким чином можна визначити ступінь оптимального розвитку певної соціальної групи та суспільства в цілому?*

Для вирішення поставленого завдання деякі дослідники пропонують використовувати *метод «золотого перетину»*. Він застосовується вперше з

метою пізнання сутності людини. Суть методу «золотого перетину» в спрощеному вигляді зводиться до такого.

Передбачається, що коли ми візьмемо повну суму певної соціальної групи або спільності (клас, регіон і т.д.) і прирівняємо її до одиниці, знаючи хоча б у першому наближенні, як у кількісному відношенні всередині цієї одиниці розподілені дві групи осіб (наприклад, агресивно залежних і нейтральних до агресії), то в цьому випадку можлива ситуація, коли агресори складатимуть 0,38, а неагресори 0,62 загального числа досліджуваної групи. Це співвідношення відповідає формулі «золотого перетину», що й забезпечує гармонійність усередині загальної групи (стійкість). А якщо кількісне співвідношення такого типу в даній групі відсутнє, то й гармонії та стійкості немає.

Далі, на наступному етапі, усередині груп, що відповідають часткам 0,38 і 0,62, логічно й потрібно провести ту ж операцію на з'ясування відповідності формулі «золотого перетину» (бо агресивність також диференціюється за якісними показниками). Потім цю ж математичну операцію виконати з неагресорами і т.д. Труднощі тут, наголошує Н. Оконська, є не стільки в математиці, скільки в якісній визначеності й можливості визначення типів особистості [339, с. 8-9]. Цей момент вимагає допомоги генетики, біології суспільства, філософії та антропології, глибокого аналізу і виявлення сутності особистості, співвідношення в ній біологічного, соціального й духовного.

Взаємодія конкурентних і кооперативних засад буття людини.

Гіпотеза цього дослідження полягає в такому: 1. Конкуренція закладена у вітальності людини. 2. Кооперація – у соціальності людини. 3. Гармонічна взаємодія конкуренції й кооперації здійснюється за допомогою духовного «Я» людини.

На сьогодні розуміння головної особливості людини та її буття полягає в тому, що воно здійснюється одночасно в трьох вимірах: у світі природи, соціумі й культурі. У природі людина проявляє себе як вітальна (від. лат.

vitalis – живий, життєвий) істота, тобто веде вітальне існування, в органічному поєднанні з природою. В соціумі, в усіх його сферах – як соціальна істота. У культурі, світі духовних цінностей, людина живе духовним життям. Одночасне буття людини в трьох вимірах породжує його багатоманітність і складність.

«Для вітального «Я» людини збуджувальним мотивом є біологічні потреби, воля до життя; для соціального «Я» – потреби в самореалізації, воля до влади над іншими; для духовного «Я» – потреби в самовдосконаленні, а також самоздійснення в семи проєкціях від політики до науки, включаючи право, мораль, мистецтво, релігію й філософію, через волю до влади над собою [219, с. 258]».

Мотиви діяльності вітального, соціального й духовного «Я» людини можуть різним чином взаємодіяти між собою: від конфлікту до згоди, породжуючи драматизм внутрішнього й зовнішнього життя людини. Кожне з цих трьох «Я» може виступати самотійно і є незалежною силою, що примушує людину робити певні дії, у результаті чого можна говорити про самодетермінацію поведінки людини. Ці три види мотивів, потужних імпульсів, можуть зіштовхуватися між собою, а можуть складатися в єдиний силовий вектор, дозволяючи людині здійснити мобілізацію власних сил і ресурсів для досягнення поставленої мети з максимальною ефективністю.

Проаналізуємо ці складові буття людини.

Антропологема вітальності – це сукупність вроджених властивостей і здібностей, що забезпечують функціонування людського організму. Як невіддільна частина природи людина повністю залежить від вимог природної необхідності. До змісту вітальності входять природні властивості людського організму (інстинкти, чуттєвість, безумовні рефлексії, біоритми, двопівкульний мозок, підсвідомість, вроджені особливості психіки та ін.), а також біологічна програма, яка включає стан зачаття, ембріона, народження, фізичного, статевого й психічного розвитку, старіння та смерть. Вітальність людини реалізує, насамперед, бажання вижити, незалежно від ціннісних

орієнтирів суспільства. Отже, вітальне «Я» людини є егоцентричним і вбачає своє головне завдання в оборонно-агресивній поведінці, яка гарантує безпеку життєдіяльності людини та її самозбереження. *Саме вітальність людини є джерелом її конкурентної агресивної поведінки.*

Вітальне «Я» людини не знає етичних понять, не бачить відмінностей між добром і злом, гарним і потворним, бо існує на рівні несвідомого, а значить – докультурного, доцивілізованого розвитку людини.

Несвідоме заявляє про себе не тільки у формі сновидінь, але й у небезпечному для оточення прояві агресивності, боротьбі за існування, що може штовхати людину до деструктивної поведінки.

Згідно з теорією З. Фрейда, конфлікт між свідомістю й підсвідомим веде до трьох можливих виходів. У першому варіанті інстинкти придушуються соціальним середовищем і нормами культури; другому – є цілком реальна можливість прориву крізь моральні забобони сексуальних і агресивних імпульсів; третьому – інстинкти сублімуються у творчу енергію людини.

Антропологему соціальності можна визначити як сукупність якостей, що набуло людство в умовах спільного співіснування. Ці риси забезпечують здатність людини бути в соціумі, проходити всі стадії й процеси соціалізації, виконувати певні соціальні ролі. Намагання вижити трансформується в домінування над іншими або підкорення іншим.

Людина в соціумі намагається оптимізувати міжособистісні відносини з метою досягнення відчуття безпеки. Соціальність людини змушує її дотримуватися трьох основних стратегій поведінки, які були проаналізовані в книзі К. Хорні «Наші внутрішні конфлікти»: 1) Орієнтація на людей припускає стиль взаємодії, для якого характерні залежність, нерішучість і безпорадність. Такою людиною керує ірраціональне переконання: «Якщо я поступлюся, мене не будуть займати». Це – *поступливий тип*, якому необхідно, щоб у ньому мали потребу, захищали його, любили його й керували ним. Такі люди спілкуються з іншими для уникнення почуття

самотності й безпорадності. Однак за їх люб'язністю часто приховується придушена агресивність. 2) Орієнтація від людей, як стратегія оптимізації міжособистісних відносин, проявляється в тих індивідуумів, які притримуються захисної байдужої установки й керуються помилковим переконанням, що в разі їх відсторонення від подій і реального плину речей з ними все буде гаразд. Це – *відсторонений тип*. Йому властива установка «не дати себе захопити» (дружніми стосунками, любовними почуттями, роботою та ін.). Як результат, такий тип втрачає зацікавленість у людях. Для цієї стратегії характерним є намагання усамітнитися, бути незалежним і самодостатнім. 3) Орієнтація проти людей змальовує такий стиль поведінки, який вирізняється домінуванням, ворожістю та експлуатацією. Така людина схиляється до думки, що в неї є влада і тому її ніхто не зачепить. *Ворожий тип* переконаний, що всі інші люди агресивні і життя – це, насамперед, боротьба проти всіх. Будь-яку ситуацію він розглядає з позиції «що я буду з цього мати?» К. Хорні зазначала, що ворожий тип здатний діяти тактовно й по-дружньому, але його поведінка завжди націлена на контроль і владу над іншими, на задоволення потреби в отриманні загального визнання й захоплення [482, с. 259-260]. Отже, для всіх трьох типів, проаналізованих К. Хорні, характерне намагання вижити у ворожому оточенні, що є першоосновою конкурентної поведінки індивідів. Знаходячись у полоні соціальності, людина стримує агресивні прояви її вітального «Я» й узгоджує власну діяльність з тими правилами й нормами, що існують у соціумі, бо саме соціум, який є підґрунтям соціальності в людині, захищає її від деструктивних дій як щодо себе, так і до інших.

«Соціальне змушує індивіда бути під владою зовнішньої необхідності, ставити зовнішнє вище особистісного, обов'язок вище свободи. На відміну від біологічного «Я», соціальне «Я», як правило, усвідомлює свою залежність від корпоративного «Ми», підкорюється йому й готове розчинитися в ньому, орієнтуючись на виконання обов'язку або реалізацію принципу «як усі [219, с. 258]».

Ця складова людини змушує її перебувати під владою соціальної необхідності, ставити соціальне вище за особисте, вирішувати суперечність між особистісною свободою й суспільною необхідністю на користь останньої, дотримуватися моральних норм і громадських обов'язків.

Видається за можливе зазначити, що *соціальне «Я» людини є джерелом кооперації (партнерства). Людина об'єднується в соціальні групи з метою протистояти ворожому конкурентному середовищу у формі злагодженої скооперованої взаємодії з іншими членами цієї групи.*

На відміну від вітального «Я», діяльність соціального «Я» має не інстинктивний, а свідомий характер. Соціальна поведінка людини забезпечується механізмом взаємозв'язку і взаємодії прарозуму, здорового глузду й розуму.

На рівні прарозуму, забобон соціальне «Я» усвідомлює свій зв'язок із біологічним. Прарозум – це початковий щабель раціонального світовідношення, це протораціональне мислення, за допомогою якого людина, перш за все, орієнтується на принцип самозбереження. Для неї немає відмінності між можливим і забороненим. Соціальність людини знаходиться в полоні її біологічності. Однак людина відрізняється від тварини завдяки здоровому глузду й розумовій діяльності.

Здоровий глузд, на відміну від егоцентричного «прарозуму», – це форма раціональності, що вже склалася. Здоровий глузд, орієнтований на регуляцію відносин індивіда й суспільства за допомогою певних правил і норм, наказує людині піклуватися про благополуччя тих соціальних спільнот, до яких вона належить.

Отже, прарозум діє на рівні егоїзму, боротьби за виживання, тобто первісної конкуренції, а здоровий глузд – на рівні корпоративності, партнерства.

Саме розум на перше місце ставить не егоїзм і не корпоративність, а духовні цінності конкретного суспільства [219, с. 259].

Антропологема духовності – це уявлення про людину як про суб'єкт культури, визначення її як носія певних моральних норм і ціннісних орієнтирів.

Духовне «Я» людини дозволяє їй піднятися над власною природною й соціальною обмеженістю. «У сфері духовності домінуючу роль відіграють не інстинкти задоволення вітальних потреб людського організму, не корпоративні інтереси конкретного суспільства, а загальнолюдські ідеали блага й краси, справедливості, солідарності й злагоди [219, с. 259]».

Вищим модусом духовного «Я» є надсвідомість, яка являє собою здатність до виходу за межі свого «Я» (до трансценденції). В духовному житті людини надсвідомість може заявляти про себе за допомогою таких форм інтуїтивного пізнання світу: моральної, релігійної, екзистенціальної, космічної, творчої.

В реалізації людської духовності головну роль відіграє відповідне соціокультурне середовище, а також характер ставлення людини до нього.

Отже, взаємодія біологічної, соціальної й духовної компонент людини має масу суперечностей, що призводять до драматизму її буття. Вони не дають людині спокою, пошук людиною способів їх вирішення є потужним імпульсом її діяльності.

Вчені й філософи різних епох по-різному визначали основну сутність людини. Так, З. Фрейд ототожнював її з вітальним началом. К. Маркс зводив сутність людини виключно до її соціальності. Він підкреслював, що сутність людини не є абстракт, у дійсності вона є сукупністю суспільних відносин. Г. Гегель прирівнював сутність людини, перш за все, до її духовності.

На Сході вважають, що людська цілісність спричинена взаємовпливом трьох енергій – Цзен, Шен та Кі (Ци). Цзен – енергія внутрішніх хімічних процесів, Шен – ментальних, Кі (Ци) – енергія внутрішнього й зовнішнього руху підсистем, внутрішньої та зовнішньої дії. Жодна з них не існує без взаємодії з іншими, вони взаємозумовлюють одна одну. В їхній єдності розвивається система [394, с. 72]. Якщо провести певні паралелі, то стосовно

заявленої проблеми можна наголосити, що розуміння енергії Цзен, Шен і Ци на Сході майже тотожне розумінню відповідних вітальності, духовності й соціальності людини в сучасній філософській антропології. В цілому, в антропологічних дослідженнях сьогодення стверджується, що сутність людини слід шукати не в одній з якихось її складових (біологічній, соціальній чи духовній), а в їх взаємодіючій суперечливості в процесі життєдіяльності людини як природно-соціальної істоти.

Традиція пошуку сутності предмета у властивих йому внутрішніх протилежностях сягає ще часів Геракліта. Нині виділяються такі групи протилежностей в існуванні людського «Я»:

- між вітальним і соціальним;
- між соціальним і духовним;
- між біологічним (вітальним) і духовним.

Зауважимо, що обов'язковою умовою аналізу *протилежностей між вітальністю людини та її соціальністю* є попереднє розуміння таких вихідних питань: людина є природною істотою; суспільство виступає фундаментом соціальності в людині; фактором гармонізації вітальності й соціальності в людині зокрема, і в суспільстві як сукупності окремих індивідів в цілому, є оптимальна взаємодія особистісних і суспільних інтересів.

Вітальність людини у світі цивілізованого суспільства вимагає задоволення природних потреб і постійно наштовхується на зведені соціальні норми різного характеру: релігійного, морального, правового. Там, де домінує вітальність людини, вона перетворюється в подобу тварини з відповідною поведінкою, яка знаходить осуд з боку соціуму. Носієм заборон суспільства є соціальне «Я» людини, тому конфлікт біологічного й соціального має локальний характер і проявляється як внутрішня суперечність людського «Я». Суперечність між вітальністю й соціальністю людини як у контексті її окремого буття, так і в бутті соціуму може вирішуватися двома основними способами: компромісом і конфронтацією.

Компроміс у суспільстві – це система цивілізованої, опосередкованої культурою взаємодії різних, у тому числі протилежних, сил з метою досягнення балансу інтересів і підтримки соціальної рівноваги у формі досить високого рівня солідарності та злагоди [62, с. 5-6]. Конфронтація – це шлях у нікуди. Це досить агресивний і жорстокий вид взаємодії між індивідами, коли об'єкти, за які вони змагаються, набувають вітальної цінності, а конкуренція приймає характер боротьби за існування. Отже, *коли в суспільстві і в структурі окремого індивіда, який є його частиною, внаслідок суперечливої взаємодії протилежностей вітальності й соціальності перемагає соціальне начало, то суспільство прямує до консенсусу, компромісу, соціального діалогу. Всезагальне домінування вітальності над соціальністю веде суспільство, а також особистість у ньому, до дезорганізації і відносин конфлікту й конфронтації.*

Щодо **протилежності між соціальним і духовним**, то до них висуваються різні вимоги. Соціальність наполягає на підпорядкуванні інтересам і нормам конкретної соціальної спільноти, а духовність вимагає від людини підкорятися вимогам універсальних цінностей, які є в бутті соціуму в цілому, індивідуальному бутті зокрема. Отже, соціальне «Я» людини ставить корпоративні інтереси вище існуючих у суспільстві духовних цінностей, потребуючи відповідної поведінки.

Середньостатистична людина вирішує суперечність між соціальністю й духовністю на користь соціального начала, бо в неї превалює життєва стратегія «мати», а не «бути», а також бажання вижити в суспільстві, для чого вона знаходить спосіб поєднання з групою та в скооперованих діях протистоїть ворожому оточенню.

На думку Е. Фромма, сучасна людина відчужена від себе, близьких і природи. Вона сприймає себе, свої сили як товар, який повинен приносити їй прибуток. «Людські відносини стали відносинами автоматів, відчужених один від одного, які не відрізняються ні думками, ні почуттями, ні діями [471, с. 159]». Але кожен з них самотній, незважаючи на те, що сучасна

цивілізація пропонує багато можливостей, аби людина не відчувала й не усвідомлювала себе самотньою. Суспільство, за Е. Фроммом, у прагненні подолати самотність використовує спосіб «поєднання з групою» [471, с. 116], індивідуальне зникає й основною метою є належність до натовпу.

Відносно третьої групи суперечливих протилежностей зауважимо, що *вітальність і духовність* – діаметрально протилежні начала людського буття, або, як зазначається, «підніжжя» і «вершина» його існування [219, с. 260].

Хаос, що існує в сучасному суспільстві, призвів до поділу людей на дві групи: тих, хто тягнеться до матеріального, й тих, що тягнуться до духовного. Хаос у країні дозволяє легко досягнути матеріальних благ і тілесних задоволень за сценарієм «війни всіх проти всіх». У хаосі приховується велика кількість пороків, які спокушають слабких людей, але загартовують сильних [491, с. 160]. Чим більше спокус і матеріальних благ відхиляє людина, тим сильнішою вона стає за власною внутрішньою духовною сутністю, тим швидше здійснюється її саморозвиток від агресивних надлишків вітальності до духовності.

Саме в культурі людина, освоюючи цінність власного буття й буття соціуму, здатна жити не за правилом «війни всіх проти всіх», і не за сценарієм «всі за одного, один за всіх», а знайти оптимальний спосіб міжособистісної взаємодії й розвитку соціуму на основі універсальних духовних цінностей. Зауважимо, що особливості культури й суспільного буття в цілому обумовлює специфіка економічної сфери життєдіяльності соціуму, основу якої складає дія суспільних інститутів, про що і піде далі мова.

Конкуренція та партнерство як базові інститути економіки. У дослідженнях впливу базових економічних інститутів на розвиток суспільства можна спиратися на роботи представників класиків інституціоналізму: Е. Дюркгейма [175; 176], М. Вебера [104; 106], П. Бергера,

Т. Лукмана [77], Т. Парсонса [351; 350], Д. Норта [332] та ін. Слід також звернути увагу на праці В. Ойкена і К. Поланьї.

В. Ойкен у книзі «Засади національної економії» в 1947 р. писав: «Історичне дослідження в усіх епохах знаходить дві чисті основні форми: ідеальні типи немінової «централізовано керованої економіки» і «мінової економіки». Сліди інших економічних систем – крім цих двох – не вдається знайти ні в сучасній економічній дійсності, ні в минулому; навряд чи можна собі уявити, що вони будуть знайдені і в майбутньому [337, с. 19]».

К. Поланьї в роботі «The Livelihood of Man» указує на такі головні форми інтеграції в людському господарстві – редистрибуція (redistribution), обмін (exchange) і реципрокність (reciprocity). Остання – рух товарів і послуг (а також людей) між взаємодіючими сторонами на симетричній основі, тобто взаємодопомога родичів, сіл і навіть держав, наприклад, у формі ленд-лізу [551, с. 36] – не розглядається ним як така, що створює економічний тип суспільства. Дві інші форми інтеграції економічного процесу – обмін і редистрибуція – він виділяє як основу класифікації всієї безлічі національних господарств [229, с. 82].

Як і В. Ойкен, К. Поланьї своїми антропологічними дослідженнями підтвердив і додатково обґрунтував наявність двох рівнозначних, паралельно функціонуючих в історії ринкових (обмінних) і редистрибутивних інституційних комплексів. Він відзначав, що ринкові й редистрибутивні економіки не мають характеру стадіальності, але співіснують у часі й просторі. К. Поланьї більш переконливо, ніж В. Ойкен, указував на те, що в тому або іншому суспільстві домінує одна з форм економічних відносин, тоді як альтернативна займає додаткове становище. Важливим досягненням К. Поланьї слід вважати його висновки про стійкість і ринкових, і редистрибутивних економічних систем [229, с. 83].

Конкуренція й партнерство (кооперація), а також інститут координації, є головними інститутами економічних систем.

Для розуміння сутності партнерства й конкуренції в економічних підсистемах необхідно звернутися до законів розвитку соціальних спільнот у цілому. Саме за життєво необхідні ресурси відбувається основна боротьба суб'єктів. У результаті конкуренції здійснюється не тільки розподіл благ і ресурсів, але й виживання найбільш пристосованих індивідів, силами яких розвивається певне співтовариство. Партнерство є головним способом поєднання зусиль індивідів для протистояння загрозам зовнішнього середовища й збільшення сили та впливу певного співтовариства. При партнерстві обсяг ресурсів, що спільно споживаються, постійно збільшується. В економічних підсистемах суспільств діють і конкуренція, і партнерство. Незважаючи на те, що в різних типах суспільств серед суб'єктів економіки можуть домінувати відносини або конкуренції, або партнерства, ці два інститути функціонують за принципом взаємодії.

Аналіз взаємодії конкуренції та партнерства припускає визначення місця цієї взаємодії в системі соціальних зв'язків. Для цього необхідно звернутися до поняття «соціальна взаємодія», яке є родовим щодо поняття конкурентної та партнерської взаємодії.

Соціальна взаємодія – це система пов'язаних дій суб'єктів відносно один до одного, що мають на меті викликати у відповідь певну реакцію, яка, зрештою, породжує нову реакцію суб'єкта впливу, тобто йде обмін діями [183, с. 35]. Розуміння соціальної взаємодії ґрунтується на діяльнісному підході. За визначенням К. Момджяна, соціальна взаємодія – складна форма соціальної діяльності [321, с. 228]. Вона характеризується: а) пов'язаністю систем дії обох суб'єктів щодо один одного; б) відновленням не тільки соціальних дій, але і їх координацією; в) стійкістю інтересу у відповідь до реакцій, дій; г) глибокою тісною координацією системи дій суб'єктів [183, с. 35].

І партнерству, і конкуренції властиві ознаки соціальної взаємодії. Проте остання ширша за поняття партнерства, конкуренції, а також взаємодії цих

феноменів. Можна виділити три основні варіанти соціальної взаємодії: соціальні відносини, соціальні спільності й соціальні інститути.

Дотримуючись думки, що соціальний інститут – це стійкий тип соціальної поведінки, вираженої в системі соціальних дій, процедур, механізмів [100], можна зробити висновок, що конкуренція та партнерство є стійкими соціальними інститутами, оскільки спираються на систему норм і принципів, які додають як конкуренції, так і партнерству, а також їх взаємодії, стабільність і стійкість, що виражається в певному поведінковому механізмі. Соціальна взаємодія в цілому може здійснюватися як шляхом установа партнерських, так і конкурентних відносин. Таким чином, залишається відкритим питання: «За яких умов між суб'єктами може виникнути партнерська взаємодія, а за яких конкурентна, і чому конкуренція та партнерство, як соціальні інститути, функціонують на базі принципу взаємодії?»

У 50-ті рр. ХХ ст. Т. Парсонс, розробляючи концепцію суспільства як системи, звертається до проблематики власне інститутів. Він переконаний, що інститути є надособистісними утвореннями, які створюють макроструктуру суспільства. Основні інститути знаходяться між собою в певних відносинах. Це відношення координації, що вимагає послідовно проведеного розмежування повноважень і сфер відповідальності. І, далі, відношення субординації. Тип суспільства залежить від того, який інститут є домінуючим. Домінування інституту сім'ї дає нам родове суспільство, церкви – феодальне, держави – соціалістичне (тоталітарне), ринку і власності – капіталістичне (демократичне). При цьому домінуючий інститут чекає, вимагає й добивається від інших інститутів лояльності. Лояльність стає умовою відтворення порядку домінування [295, с. 19].

Х. Зайдель і Р. Теммін у роботі «Основи вчення про економіку» пишуть, що економічна система – складова частина соціальної системи, а її призначення – організувати використання людьми ресурсів. Сумісні або різноспрямовані дії людей можна регулювати різними способами. Якщо у

свободі особистості вбачається вища відносно інших людей і навіть суспільства цінність, тоді говорять про принцип індивідуальності. І, навпаки, якщо вища цінність визнається за суспільством у цілому, особливо – за державою, якій індивідуум повністю підлеглий, тоді мова йде про принцип колективізму (соціальний принцип). Перенесення принципу індивідуальності на економіку створює передумови для формування системи ринкової економіки з її великими ідеями свободи й добробуту всіх людей. Застосування принципу колективізму в економіці призводить до створення, як правило, системи централізованого управління економікою [188].

Таким чином, саме характер базових економічних інститутів визначає тип економіки того чи іншого суспільства. У контексті дослідження заявленої проблеми – конкуренції та партнерства як двох основних способів взаємодії суб'єктів економіки, результативним є звернення до досліджень С. Кирдіної, яка зазначає, що саме в базових економічних інститутах «господарська практика закріплює ті способи взаємодії економічних суб'єктів з конкретним матеріально-технологічним середовищем, які дозволяють одержувати найкращий соціально-економічний результат. Причому, найкращий не для окремих груп, а для головної маси населення, тому що тільки тоді зберігається цілісність і безперервність господарської діяльності всього суспільства [228, с. 36]».

Типологічно виділяються два типи економічних інститутів, що охоплюють усі наявні прояви економічного життя, – ринкові й неринкові. До ринкових відносять конкуренцію, до неринкових – кооперацію і, як спосіб протистояти негативним проявам ринку, партнерство. Кожний з економічних інститутів допускає якісно різні способи розміщення й використання господарських суспільних ресурсів. «При цьому суспільство проводить між ними не бінарний вибір за принципом «або-або», а вибір між різними комбінаціями, поєднаннями елементів обох полюсів. У цьому значенні всі існуючі економічні системи є, по суті, змішаними економіками, в яких функціонують і ринкові, і неринкові економічні інститути

[228, с. 36]». Функціонування конкуренції й партнерства відбувається на основі принципу взаємодії.

Проте в одних економічних системах у процесі взаємодії господарюючих суб'єктів домінують відносини конкуренції, а в інших – відносини партнерства.

Історія виникнення стійких соціальних співтовариств і властивих їм економічних відносин починається з освоєння навколишнього середовища. Економіка – це діяльність із залучення й використання обмежених ресурсів. Із цих позицій звернемося до характеристики комунального й некомунального середовища, дослідження яких проводила С. Кирдіна, і проаналізуємо місце функціонування в них конкуренції й партнерства.

Історично комунальне матеріально-технологічне середовище розвивається на основі тих територіальних умов, де високі господарські ризики, тобто середовище для господарювання, недостатньо сприятливе. «У комунальному середовищі на перший план виходить не конкуренція за ресурси, які не під силу ефективно використовувати відособленому виробнику, а координація соціальних груп у їх освоєнні й залученні в господарський обіг [229, с. 130]». Неприятливі кліматичні умови породжують кооперацію суб'єктів господарської діяльності з метою вижити в цьому середовищі. Конкурентні відносини в такому середовищі встановлювати недоцільно, що, в свою чергу, призводить до формування неподіленої умовної верховної власності.

В некомунальному середовищі саме конкуренція є тим інститутом, в якому закріплюється право суперництва найбільш пристосованих одержувати у своє розпорядження кращі виробничі ресурси. Тут ішла і йде постійна боротьба за родючі ділянки та інші ресурси. На думку С. Кирдіної, об'єктивними підставами появи стійкості конкуренції в господарському житті служать, по-перше, можливість відособлення й закріплення за конкретними суб'єктами в постійне або довготривале користування частини ресурсного матеріально-технологічного середовища. По-друге, ефективність вживання

ресурсу повинна бути достатньою для індивідуального відтворення володіючого ним соціального суб'єкта. Інакше немає сенсу в конкурентній боротьбі добиватися власності на те чи інше благо [229, с. 128]. Обмінні відносини, що складаються в умовах приватної власності, також припускають наявність конкуренції.

Отже, в ринковій економіці, з домінуванням інституту конкуренції, доповнюючим є інститут партнерства. У неринковій економіці домінує інститут кооперації та на його основі – інститут координації, конкуренція в такій економіці виступає як доповнючий або альтернативний інститут. Проте без взаємодії цих інститутів організація соціально-економічного життя практично неможлива.

Продовжуючи аналіз цього питання, слід звернутися до праць О. Бессонової [79; 80; 81; 82], яка розробляє загальну теорію інституційних трансформацій, представляючи нову ідею про співвідношення ринкових і неринкових способів координації. Дослідниця відзначає, що глобальні закономірності розвитку людської цивілізації та універсальні етапи її еволюції зумовлюються глобальною цивілізаційною матрицею. Кожна держава при цьому має власну локальну цивілізаційну матрицю. Під глобальною цивілізаційною матрицею, що саморозвивається, саморегулюється й самовідтворюється, вона розуміє систему виживання людства. Її центральний елемент – інституційний архетип, що є набором універсальних способів координації колективної діяльності, «очищених» від специфіки історичного часу й національних особливостей народів. Інституційний архетип пов'язує в єдине органічне ціле глобальної сфери біосферу (природний комплекс), етносферу (людський потенціал), техносферу (матеріальні продукти праці), ноосферу (культурно-інтелектуальний ресурс).

Інституційний архетип має дуальну природу та складається, як наголошує О. Бессонова, з двох типів координації: з одного боку, ринок, з іншого – розподіл. Тобто, координація діяльності може будуватися або за

типом ринку, або за типом розподілу. Ці дві сторони одного інституційного архетипу є універсальними моделями взаємодії. Вони рівноцінні й рівнозначні, ніколи не існують одна без одної та органічно доповнюють одна одну. Дуальність інституційного архетипу означає, що між його сторонами будуються відносини «домінантність-компенсаторність», тобто в той час, коли одна сторона інституційного архетипу переважає, інша відіграє лише компенсаторну, допоміжну роль. Незважаючи на взаємне нероздільне співіснування й прагнення до гармонізації, ринок і розподіл часто конфліктують, протиставляються один одному й конкурують між собою за координацію будь-якого виду діяльності [83, с. 130-131].

4.2. Архетипи і ментальність як основа розвитку конкуренції та партнерства

Завдання цього підрозділу: 1) обґрунтувати положення про те, що в основі механізму взаємодії конкуренції та партнерства є фундаментальні константи буття суспільств – архетипи; 2) визначити специфіку української ментальності в контексті взаємодії цих феноменів.

К. Маркс писав: «Для того, щоб зрозуміти логіку, йди за історією». І тут треба погодитися з тим, що історія виникнення стійких соціальних спільнот і притаманних їм економічних відносин починається з освоєння довколишнього середовища за умов обмежених ресурсів. Дотримуючись тільки такого підходу, ми можемо не одержати цілісного бачення феномена конкурентної та партнерської взаємодії. Нелінійний принцип освоєння світу й процесів, що відбуваються в ньому, дозволяє звернутися до глибинних пластів у культурному й психоісторичному розвитку людства. С. Кримський звертає увагу на необхідність вивчення «духовних генів», «прасуппозицій», тобто схильностей, які «створюють певні прототипи, або можуть бути реконструйовані в певні прототипи [252, с. 97-98]». Є. Головаха виділяє

«кумулятивні соціальні феномени», поява яких створює підґрунтя для подальшого поступального розвитку людської цивілізації, антропо- й соціогенезису [136]. Отже, виходячи з принципів холономності світу, нелінійного принципу світосприйняття, що дає людині почуття власної «вбудованості» в цей світ, у цілісну людську історію, в тому числі й історію зародження та існування особливостей певних економічних відносин, звернемося до поняття архетипів.

К. Юнг вважав, що архетип – «це несвідома праформа, що належить успадкованій психічній структурі і внаслідок цього вона може спонтанно заявляти про себе скрізь [516, с. 92-93]». Архетипи являють собою найбільш давні й універсальні «думко-форми» людства. Учений стверджував, що архетипи мають величезну владу над людьми. Виходячи з тлумачення ним природи архетипів, можна зробити висновок, що це організуючий принцип, який стоїть за фізичними, біологічними й психічними феноменами, отже, розгляд і розуміння впливу архетипів на людину, її суспільне буття й особливості її економічних відносин має велике суспільне значення.

Архетипи, за К. Юнгом, є свого роду відбитками, «енграмами», що розвинулися в результаті ущільнення численних, повторюваних психічних переживань, виступають у реальному житті як апріорні, інстинктивні форми сприйняття й поведінки людей [336, с. 187-190]. Мабуть, доцільно уточнити, що архетип безпосередньо у свідомість не входить, бо він не даний людині в чуттєвому досвіді, однак у свідомість входять «архетипічні образи», які виявляються за допомогою власної могутності, відчуття сили, що перемагає людину.

На сьогодні дослідники вкладають різний зміст у розуміння природи архетипів, що дає нам можливість глибше визначити сутність деяких соціально-економічних процесів, у тому числі й сутність конкуренції та партнерства.

Так, К. Касьянова привертає увагу до соціальних архетипів, які трактуються як «деякий набір предметів або ідей, які у свідомості носія

певної культури пов'язані з інтенсивно забарвленою гамою почуттів або емоцій [226, с. 32]». Соціальні архетипи, на її думку, існуючи у свідомості, виступають як несвідомі культурні структури [226, с. 73-78, 92], як ціннісні колективні уявлення, що сформувалися в народі протягом тисячоліть. Дослідниця переконана, що соціальні архетипи закладені в основу «типових дій» людей, визначають їхній етнічний, а також індивідуальний характер. Більше того, вони є матрицями «таких систем відносин, які зустрічаються найчастіше і є для нас найінтимнішими та важливими [226, с. 32, 73]». Вона також зауважує, що соціальні архетипи можна розглядати як «почуття-уявлення в національному характері», отже, вони є тими елементами, що вкорінені в національній душі [226, с. 32, 117].

Деякими вченими стверджується, що соціальні архетипи є тими своєрідними «фундаментальними соціальними константами», які створюють стійку й довгострокову базу безпечного функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді. Про це свідчить вплив архетипів на загальну спрямованість екзистенціальних процесів у перехідному суспільстві, а також їхня безсумнівна стійкість [165, с. 154].

О. Донченко пропонує концепцію архетипів як факторів еволюційних процесів у суспільстві. Головна її думка полягає у виявленні «сліпої плями» між сучасними реформаторами суспільства й соціумом як живою системою, яка здатна чинити опір. Організаційна установка, що є придатною для цієї системи, це сукупність ментальних засобів, за допомогою яких соціум здатен до самоорганізації, до вбудови в навколишній світовий простір. В основі цієї установки – архетип, тобто фігура, форма, яка повторюється в історії.

У цілому, різні концепції архетипу можна класифікувати за таким принципом: 1) як духовно-онтологічна реальність, визначальна щодо матеріального світу; 2) як психологічна реальність; 3) як відображення в людській душі об'єктивно існуючих структур буття, поєднання реального та ідеального, космічного й психічного.

Незважаючи на розмаїття концепцій щодо сутності архетипів, підкреслимо, що вони мають значення в усіх сферах суспільного буття й діяльності людини.

Архетипи закладені в традиціях суспільства. Вони містять у собі глибинні властивості сприйняття світу різними соціальними спільнотами, зокрема й великими етнонаціональними групами. Ставлення до конкурентних і кооперативних засад буття людини й соціуму, наявних як на рівні взаємодії окремих індивідів, так і рівні глобальних соціально-економічних і геополітичних процесів, неоднакове, хоча й досить стійке. З огляду на універсальність дії конкуренції та партнерства, неоднозначне ставлення соціальних спільнот до конкуренції та кооперації може породжувати різноманітні соціальні суперечності й конфлікти, особливо за умови кризи багатьох архетипів, яка порушує інформаційну цілісність психіки індивіда, а отже, і гармонійну взаємодію архетипів у ній.

На думку О. Донченко, «у наш час ми спостерігаємо кризу багатьох архетипів. Наприклад, на Заході криза архетипу «інь-ян» полягає в надмірному домінуванні чоловічого начала в масовій свідомості, в авторитаризмі та нічим не обмеженій конкурентності, в ухилі в бік технократизму, лінійності та аналітичності соціального мислення, в людській атомізованості, у превалюванні в усьому логіки, волі, фізичної (матеріальної) сили, формальних стосунків тощо. Ця криза є найглобальнішою проблемою «західного сьогодення». Дослідниця зауважує, що «взагалі можна припустити, що Схід «хворіє» на «інь» (патерналізм, конфуціанство, повагу до влади, пріоритет особистісних стосунків і взаємозобов'язань навіть у діловій сфері, рівноправне партнерство, державну підтримку бізнесу, життя за космічними фрактальними принципами тощо), а Захід – на «ян». Інтуїтивно західні інтелектуали тягнуться до східних світоглядних принципів життя, а східні – до західного «вільного» повітря. І це не випадково. Адже «ультразахідний і китайський способи життя потенційно саморуйнівні. Західний спосіб життя вибухонебезпечний; китайський (мається на увазі

традиційний китайський спосіб життя) – скам'янілий. За всієї суперечливості обидва ці способи життя несуть у собі щось неминуче для долі людства ... [171, с. 34]». Захід здатний гальванізувати й роз'єднувати, але йому не дано стабілізувати та об'єднувати... [171, с. 34]. Отже, слід погодитися з О. Донченко, що функціонування цілісного архетипу «їнь-ян» (чоловічого-жіночого) у психокulturі будь-якої спільноти вказувало б на її істинну цивілізованість.

Для поглиблення розуміння сутності впливу архетипу «їнь-ян» на особливості конкурентних і партнерських відносин у суспільстві ще раз звернемось до творчого доробку К. Юнга. Видатний філософ і психоаналітик зазначав, що несвідоме, зводячи разом чоловіче й жіноче, робить предмети абсолютно нерозпізнаними, тому важко з'ясувати, чоловічі вони чи жіночі, «так само як і Кекропс з'явився з такої міфічної далечини, що вже неможливо говорити, чоловік він чи жінка, людина чи змії. Так само й дно цистерни уві сні характеризується повною єдністю протилежностей, що містяться в ній». К. Юнг переконаний, що ця первинна всеєдність елементів споконвічно протиставляється їх роздробленості. Але в крайніх точках конфлікт згасає, і все перебуває або знов опиняється в первинному стані неподільної гармонії. Схожі ідеї містяться в давньокитайській філософії. Ідеальний стан іменується Дао, і воно складається з повної гармонії між небом і землею. Стан Дао, пише К. Юнг, – «це початок світу, в якому ще нічого не почалося, а також стан, що досягається вищим розумом. Ідеї єдності двох протилежностей, принципів чоловічого й жіночого – образ архетипічний [516, с. 84-85]».

К. Юнг вказував на той факт, що більшість космогонічних богів має бісексуальну природу. Гермафродитизм, на його думку, означає не що інше, як союз найсильніших і крайніх протилежностей. Насамперед, це поєднання відноситься до минулого примітивного стану свідомості, до сутінок, де відмінності й контрасти були або ледве намічені, або невиразно злиті. Проте, в міру досягнення свідомістю більшої ясності, протилежності все виразніше й непримиренніше розходяться [517, 112].

Незважаючи на свою монструозність, гермафродит потроху перетворився на того, хто придушує конфлікти й приносить зцілення, і він набув це значення на ранніх стадіях цивілізації. Це найважливіше значення пояснює, чому образ гермафродита не зник у первісні часи, а, навпаки, виявився здатним протягом тисячоліть утверджувати себе, все більше поглиблюючи свій символічний зміст [517, с. 112].

«Первісний образ гермафродита повинен був знову з'явитися в сучасній психології під виглядом антитези чоловіка й жінки, іншими словами, як чоловіча свідомість і втілене жіноче несвідоме. ... Новітня психологія повинна була визнати існування також і автономної жіночої душі. Тут випадок зворотний, і жіноча свідомість протистоїть чоловічій персоніфікації несвідомого, яке не може більше називатися анімою і стає анімусом [517, с. 115]».

Отже, у первісному міфічному уявленні про сутність гермафродита відбувається поєднання чоловічого й жіночого як єдності та боротьби протилежностей. Чоловічого – як підґрунтя конкурентної поведінки в людині, жіночого – як основи кооперативної. Аналогічне поєднання простежується і в східній філософії, йдеться про «їнь» і «ян», гармонію чоловічого і жіночого.

У вченні К. Юнга наявна думка, що з розвитком цивілізації бісексуальна первісна істота змінюється на символ єдності особистості, символ самості, в якому примиряється війна протилежностей. Відносно до заявленого питання в подальшому відбувається примирення й гармонійна взаємодія чоловічого начала як основи конкуренції та жіночого начала як основи партнерства. «Таким чином, первісна істота, яка із самого початку була проекцією несвідомої цілісності людини, стає віддаленою метою її саморозвитку. Цілісність містить у собі союз свідомої й несвідомої особистості [517, с. 114]».

Зауважимо, що архетип Самості проявляє себе як «об'єднуючий» символ або як його антропоморфний вияв – архетипічний образ андрогіна,

образ боголюдини. Архетипічний образ андрогіна реалізований як універсально-культурний символ гнозиса, що відіграв в історії культури роль генеративного начала [186, с. 5-7].

У межах парадоксального союзу Самість об'єднує всі протилежності, втілені в чоловічому й жіночому архетипах, у тому числі й конкуренцію та партнерство як вихідні й фундаментальні начала сутності людини. З точки зору аналітичної психології, архетип Самості є посередником між несвідомим змістом і свідомістю, оскільки вони мають здатність до поєднання протилежностей.

Самість людини ідентична трансцендентному Дао, бо внутрішній світ досконалої людини гармонійно сполучає в собі як чоловічий, активно творчий потенціал, так і жіноче, пасивно сприймаюче начало. За даоською філософією, свідомість втілює в собі активне чоловіче начало – ян, сфера ж несвідомого представлена як пасивно сприймаюче жіноче начало – інь. Таким чином, «об'єднуючим» символом архетипу Самості в даоській метафізиці виступає монада Тай-цзи як уособлення трансформацій Дао, що незмінно врівноважуються енергіями інь і ян [186, с. 13]».

Архетип Самості є джерелом, а також умовою існування й збереження цілісності психічного (несвідомого і свідомого) в людині.

Розуміння проблеми цілісності людини тісно пов'язане з питанням ідентичності й самоідентичності особистості. Криза ідентичності та самоідентичності призводить до втрати цілісності особистості, яка, як уже зазначалося, з точки зору К. Юнга, розуміється як примирення багатьох ворогуючих її компонентів. Втрата цілісності особистості, в свою чергу, веде до деструктивних процесів, викривлень, а іноді й до руйнації в усіх сферах суспільного буття, в тому числі в суспільно-економічних відносинах індивідів. Йдеться про, для прикладу, відсутність процесів консолідації в соціумі, нездатність до кооперації в економічному житті. Відносно проблеми кризи самоідентичності особистості зауважимо, що найбільш сприятливими для її внутрішнього психічного життя і для розвитку соціуму в цілому є

гармонія, рівновага чоловічого й жіночого начал у психіці індивіда, отже, взаємодія конкурентних і кооперативних засад її внутрішнього буття й суспільно-економічної діяльності.

Під час перехідного періоду соціуму, залежно від рівня домінування чоловічого або жіночого начал в індивідуальній свідомості людини, формуються *окремі особистісні позиції*.

Перша позиція. Розуміння на рівні здорового глузду основних тенденцій суспільно-економічних і політичних процесів під час переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової, від тоталітарного до демократичного суспільства. Негативними сторонами цієї позиції є нетерплячість, очікування негайних результатів, з одного боку, та особистісна пасивність, споглядальність – з іншого. Прагнучи вижити в існуючій ситуації, людина об'єднується з іншими людьми з аналогічними світоглядними орієнтаціями. Проте така внутрішня кооперація з пасивною соціальною позицією не сприяє поступовому розвитку соціуму й економічних процесів у ньому. Таку позицію можна охарактеризувати як *негативну кооперацію*.

Друга позиція. Люди розуміють загальні тенденції суспільно-економічного розвитку, незворотність переходу до ринкової економіки. Ставлення до цих перетворень може бути різним – від упередження й навіть ворожого неприйняття до підтримки й усілякого сприяння реформам. Люди сприймають неминучість і суспільно-економічну необхідність конкуренції, вступають у суперницькі відносини, але об'єкти конкурентної боротьби не набувають вітальної цінності для її суб'єктів і негативні сторони суперництва, при можливості, зводяться до мінімуму. Таку *конкуренцію називаємо позитивною*.

Третя позиція. Особистість концентрується на суто індивідуалістичних егоїстичних інтересах, намагаючись узяти від існуючих обставин усе можливе з максимальною користю, не думаючи про інших і про наслідки власних дій. Це – *негативна конкуренція*.

Четверта позиція. Орієнтація людей на загальнолюдські цінності, на толерантність у взаєминах між людьми, повагу до особистості кожного, на злагоджену взаємодію та моральну чистоту в стосунках з іншими. У плані збереження психічної рівноваги ця позиція є найоптимальнішою. Поширення такого типу поведінки сприятиме суспільному розвитку в Україні, утвердженню громадянського суспільства, розвитку соціально-орієнтованої ринкової економіки. З огляду на тотальну кризу, цій категорії людей важко знайти власну ідентичність. Вони однозначно не сприймають існуючу ситуацію. Таку позицію можна охарактеризувати як *позитивну кооперацію*.

Аналіз архетипів як основоположних констант буття суспільств підводить нас до вивчення особливостей української ментальності, що надасть підстави для розуміння того, як цей чинник впливає на соціально-економічні процеси в сучасному українському суспільстві й зумовлює специфіку прояву конкуренції та партнерства в ньому [див.: 49, с. 103-108].

Специфіка формування українського менталітету визначається периферійністю соціально-економічних процесів в Україні як щодо центрів сучасної західної цивілізації, так і стосовно Росії. Хвилі реформації, а, відповідно, розповсюдження протестантської етики й «духу капіталізму» мали несуттєвий вплив на Україну. Перебування України у складі Литви, Польщі, Російської імперії, Австро-Угорщини, залежне становище у складі СРСР зумовило не тільки специфіку соціально-економічних і політичних процесів у сучасний перехідний період, але й особливості української ментальності. Вище наведені чинники спричинили «тяжіння української ментальності до її основ, властивих традиційному суспільству. На традиційні українські психоповедінкові архетипи наклала свій відбиток загальна євразійська матриця світогляду з домінантою тоталітарного мислення, патерналізму, відповідної вертикальної стратифікації владних структур і формуванням периферійних організаційних структур, які виступали як модифікація східноєвропейської общини – знизу. Умовою виживання

українського етносу в цих обставинах була наявність політики психологічного і політичного конформізму [373, с. 195]».

Географічне положення, історична доля сприяли поєднанню в ментальності нашого народу ціннісних орієнтацій, властивих як Західному, так і Східному типам цивілізаційного розвитку [161, с. 409-428].

Змістовна сторона господарської ментальності може бути доповнена визначенням структури ціннісної системи [278; 279]. Ціннісні орієнтації представляють цілісну, ієрархічну систему, складовими якої є працінності первинної общини як підґрунтя етосних (етнісних) цінностей [280, с. 71].

Саме працінності знаходяться в основі описаних К. Юнгом архетипів, що складають зміст колективного несвідомого [280, с. 71].

Серед властивих українському народу архетипів господарювання С. Кримський виділяє «архетип товарно-грошових відносин, ринку», архетип парцели (господарства, заснованого на власній праці) [252, с. 97-98]».

Однією з рис української ментальності є тісний зв'язок із середовищем проживання (антеїзм) [248, с. 85]. Виходячи з цього, архетипом українського колективного несвідомого є образ доброї родючої Землі, який ґрунтується на віковому досвіді співіснування народу-хлібороба й Матері-Землі.

Культ землі має давні традиції [314, с. 38]. Це особливо відбилося в уявленнях українців про світоустрій, головним елементом якого була земля й те, що вона вирощує – хліб [439, с. 89].

О. Сліпушко спробувала пояснити особливості ментальності українців системою архетипічних ідей, відображених у суспільній свідомості у вигляді бестиарних символів. Специфіка давньоукраїнського бестиарію полягала в тому, що він сформувався як бінарні символи, де кожен образ виступає носієм певної ідеї, домінантної в колективному несвідомому нації в конкретні культурно-історичні епохи [418, с. 103]. Основу системи бестиарію, яка утворює загальну структуру національного характеру, складає група тотемно-культових образів бика (вола, тура) і коня як символів любові до

праці та землі й тяга до волі й незалежності [418, с. 17]. Ці образи у віруваннях українців були пов'язані з уявленнями про походження роду, виступали його оберегами й були предметами релігійного культу [459, с. 69].

На формування специфіки українського господарського менталітету суттєво вплинуло православ'я, що дозволяє говорити про вплив на особливості української господарської культури архетипів, властивих візантійському менталітету. Йдеться про архетип вічного учня; домінування упредметненого (ситуації, минулого) перед процесуальним (мотивацією, майбутнім); об'єктивно-речовинної детермінації буття, долі; постійного повернення; англіяційної рівності; ідеалізації минулого; єдність істини і влади; «вічної правди»; звеличення юродивого. Позитивними, з позицій ринку, є такі психокультурні характеристики візантизму: універсалізм, спонтанність, толерантність, індивідуалізм, педантизм, безпосередність. Негативними – консерватизм, ірраціональність, пасивність, маргінальність, нормативність, патерналізм [171, с. 204].

М. Степико в монографії «Буття етносу» (1998) [437] говорить про те, що «досвід буття визначає також загальний досвід господарювання і побуту, дисципліни праці, професіоналізму і професійної честі. Всі ці утворення – результат тривалого шляху, який пройшов народ; вони не можуть ні знаходитися на порожньому місці, ні зникнути в ході життя однієї генерації [437, с. 217]». Учений стверджує, що багато рис українського менталітету (терпимість, комплекси «меншовартості», довірливість, нездатність до стабільних і послідовних індивідуальних зусиль) набули за радянських часів гіпертрофованих, навіть гротескових контурів [437, с. 222]. Найбільш негативній трансформації за радянських часів піддалися основні складові економічної поведінки особистості: 1) бажання працювати; 2) ставлення до приватної власності; 3) управлінська поведінка; 4) здатність до підприємницької діяльності. Актуальною проблемою соціального розвитку України, на думку М. Степико, є «розірваність» її національного буття, оскільки для власного становлення, зокрема економічного, українське

суспільство потребує колективної пам'яті, колективної моралі, колективних цінностей [437, с. 206]. Найприйнятнішим для менталітету українців була б така модель організації сучасного виробництва, яка базується на колективно-групових цінностях, основу яких складає корпоративна мотиваційна структура. У такій структурі головним механізмом стимулюючого підкріплення й контролю є механізм групової солідарності, участі, згуртованості та ін. [248, с. 89].

У зв'язку з цим виникає методологічне питання, на яке звертає увагу В. Предборський: «Рівняння на Захід (модернізація) і цивілізованість тривалий час розглядалися як нерозривні, навіть тотожні процеси. Багато із залежних країн в міру звільнення від колоніальної, неоколоніальної залежності розвивалися в межах цієї моністичної моделі. Проте хоча дана модель має великий вплив на всі країни і в сучасних умовах, особливо в умовах глобалізації щодо, зокрема, нових незалежних країн СНД, після Другої світової війни вона втратила колишнє абсолютне значення. На зміну моністичному шляху розвитку прийшла доктрина множинності типів цивілізацій. Необхідність звернення до особливостей цивілізаційного розвитку і механізмів трансформації викликана розширенням кола проблем, породженими проблемами науково-технічної революції, і вимагає створення адекватних їй форм організації продуктивних сил суспільства, які потрібно шукати серед генетичного коріння суспільства [373, с. 185]».

На нашу думку, доречним є звернення до *традицій громадських форм господарювання в українському суспільстві*, бо це дасть можливість краще зрозуміти специфіку соціальної взаємодії в сучасному українському суспільстві й перспективи формування відносин взаємодії партнерства та конкуренції.

Ідею важливої ролі общини в російському суспільстві знаходимо в І. Киреевського [230], яка була розвинена в працях О. Хом'якова [480], Ю. Самаріна [398], О. Герцена [124] та ін.

Українські вчені в кін. XIX – поч. XX ст. у своїх роботах теж надавали великого значення дослідженню громадських форм господарювання, їх місцю, функціям і ролі в соціально-економічних перетвореннях, їх генетичному зв'язку з таким соціально-економічним феноменом, як кооперація. Тут достатньо нагадати праці М. Зібера [202], М. Туган-Барановського [461] та ін.

У сучасній вітчизняній науці також є певні напрацювання у сфері аналізу й дослідження специфіки кооперативної діяльності [346], проте тут панує європоцентризм. Більшість вітчизняних дослідників специфіки розвитку соціально-економічної та політичної сфер життєдіяльності суспільства перехідного періоду звертається до закономірностей, що виникли в ході розвитку західної економіки, політики, соціального життя [430; 97; 297; 466].

Наприклад, один з аргументів проти застосування громадських форм господарювання в українській економіці є твердження про те, що в Україні практично не існує громадських форм, а система громадського землеволодіння – це російський феномен, який декілька сторіч насильницьки насаджувався серед українського народу, що й зумовило катастрофічне відставання України від європейської цивілізації [119, с. 126].

Наголосимо, що українській економіці властивий більш обмежений характер громадської традиції в її організації, а для українця, порівняно з росіянином, – хутірський спосіб господарювання; господарському менталітету більше придатний індивідуалізм, який має деяку специфіку і відрізняється від західноєвропейського індивідуалізму. Симетрично-подвійний характер форм організації економіки України – приватно-громадський, є перехідним від російських форм організації господарської діяльності до західноєвропейських [373, с. 226].

На відміну від західноєвропейського індивідуалізму, український індивідуалізм є не активним, предметним, а сенсуалістично-споглядальним, інтроспективним, властивим малим групам [171, с. 217-226].

Слід звернути особливу увагу на те, що «визнання права особистості на «самовладдя» майже не співвідносилось з визнанням необхідності спрямованості цього «самовладдя» у сферу особисто й суспільно значущої активності; з належною оцінкою праці, як основної сфери самореалізації особистості; з духом «аскетичного раціоналізму» (М. Вебер) [244, с. 18]».

Разом з індивідуалізмом інтровертована душа українця за своєю психологічною сутністю завжди шукала «соціального резонансу», розуміння, співчуття, контакту з близькими, перш за все, із сім'єю. Чим самотнішою є людина, ізольована від зовнішніх реалій, тим більше тепла й любові шукає серед своїх близьких, серед тих, кого любить. В українця домінує об'єднання «один з одним» виключно на «комплементарній», «еволюційно-чуттєвій» основі, бо, як стверджує В. Дем'яненко, велика чуттєвість при інтровертованості «вимагає контакту» [163, с. 95].

Як резюмує І. Поліщук, інтровертований індивідуалізм українця в результаті має егоцентризм, який призводить до знецінення власних авторитетів [362, с. 87].

М. Попович переконаний, що «глибинним джерелом індивідуалізму українського селянства є спільність української та індійської протокультури, яка зумовлює формування інтровертованого типу особистості, схильної більш до індивідуальних форм співжиття. Надалі, з прийняттям елліно-візантійської православної версії християнства, орієнтованої на екзистенціальний індивідуалізм «внутрішньої людини», інтровертований тип людини, який прагне до самозаглибленого спокою, тільки збагатить новим релігійно-світоглядним сприйняттям дійсності [366, с. 86]». «Індуський психотип» визначається відсутністю історичної свідомості, слабкістю сили волі, відчуває ненависть до обмеженого способу життя, любить незалежність, які дає індивіду аграрна культура [14, с. 123].

Причину культивування в українському етносі інтровертованості можна побачити у тому, що український народ у більшості своїй упродовж усієї своєї історії складався із селянства. З цього поєднання із землею

повинна була скластися й певна психологічна установка українців [317, с. 22-23].

Вище вже наголошувалося на тому, що специфіка формування українського менталітету визначається периферійністю соціально-економічних процесів в Україні щодо центрів як сучасної західної цивілізації, так і Росії. У зв'язку з цим актуальним є *аналіз прикордонного характеру цивілізацій*, який зумовлює особливості економічної діяльності, господарського менталітету, а отже, і тенденції соціального розвитку. Оскільки історія України тісно пов'язана з російською історією, то доцільним буде звернутися до російської історико-філософської спадщини з цього питання.

Російський історик С. Соловйов, порівнюючи дві різні частини Європи, писав: «На заході земля розгалужена, острови й півострови, на заході гори, на заході багато окремих народів і держав; на сході суцільна величезна рівнина та одна величезна держава. Перша думка при цьому про те, що дві половини Європи, що так різняться між собою, повинні були мати дуже різну історію. Ми знаємо, наскільки вигідне для швидкості розвитку суспільного життя сусідство моря, довга берегова лінія, помірنا величина різко обмеженої державної області, зручність природних внутрішніх сполучень, різноманітність форм, відсутність величезних, пригнічуючих розмірів у всьому, благородження повітря, без африканської спеки й азійського морозу; ці вигоди відрізняють Європу перед іншими частинами світу; на ці вигоди вказують як на причину блискучого розвитку європейських народів, їх панування над народами інших частин світу. Але, вказуючи на ці вигоди, слід розуміти тільки Західну Європу, бо Східна їх не має; природа для Західної Європи, для її народів була матір'ю; для Східної, для народів, яким судилося тут діяти, – мачухою... [423, с. 7-9]». Визнання детермінуючої дії природного оточення на історію Росії (і всієї Східної Європи) поєднується в Соловйова з різко негативною оцінкою характеру й наслідків такої дії.

С. Соловйов виступає тут як представник західницької ліберальної традиції [499, с. 98].

Інший підхід до вказаної проблеми типовий для євразійського напрямку, що сформувався в 20-30-ті рр. ХХ ст. в теорії господарства (М. Трубецької, П. Савицький, П. Сувчинський, Л. Карсавін, Р. Флоровський, М. Алексєєв, Г. Вернадський та ін.). Природа Росії оцінюється ними позитивно. Географічне природне середовище Росії («місцерозвиток») є, на думку євразійців, головною передумовою виникнення особливої євразійської цивілізації та основним чинником, що зумовлює її специфіку. Вирішальний фактор, що визначає як географічну, так і історичну специфіку Росії-Євразії, – її континентальний характер [499, с. 99].

Суть євразійської теорії господарювання можна звести до того, що господарство розглядається не просто як деякий заклад для отримання виключно прибутку, баришу, так би мовити, для «вироблення» грошей. Останнє властиве англломовному поняттю «business» (справа, при цьому термін «businessman» не повністю відповідає російському «господарник»). У російському понятійному значенні господарство й господарювання припускають або містять, окрім власне ділової, прибуткової сторони, ще й соціальну, суспільну оцінку господарства в аспекті задоволення певних суспільних потреб, служіння суспільству. Сюди ж слід віднести і духовну складову господарства, що впливає зі всього цього [115, с. 103]. Як відзначав Л. Абалкін, «...в цілому для російської школи економічної думки характерне визнання примату загального, народногосподарського підходу над діяльністю й мотивацією індивідуума, створення соціально-політичних і духовно-етичних засад розвитку ініціативи й підприємницької етики [1, с. 83]». Саме на цих аспектах робився акцент у роботах російських філософів і економістів початку ХХ ст., у першу чергу, С. Булгакова [88, с. 384; 16, с. 93-99] і П. Савицького [393].

Серед українських мислителів найперше М. Костомаров пов'язував формування національного характеру українців з географічним положенням країни. Географічні умови, на його думку, надають певному народу своєрідний тип. Слід звернути увагу на історичну особливість формування українського етносу в умовах прикордонної цивілізації. На його становлення впливали боротьба зі степовими ордами, спустошення й значні людські втрати, необхідність постійного переміщення та освоєння нових земель для осілого життя; невелика чисельність людей і нерозвинені комунікації при великій території. Стійкість і самобутність українського етнічного типу, який виник в умовах прикордонної цивілізації, засвідчує така характерна риса, як незасвоєння українським етносом однієї з головних засад візантизму – домінування суспільного над індивідуальним.

У цілому, спираючись на євразійську теорію, до просторових атрибутів російської імперії, які визначили специфіку економіки й соціальних відносин, слід віднести: моноцентризм і централізацію як країни, так і її інституційних складових (регіонів), одержавлення простору, практичну відсутність або невелику роль провінції, домінування периферії в усіх смислах, величезну роль зовнішніх і внутрішніх кордонів, перманентну статусну динаміку культурного ландшафту; їм відповідає рентно-ресурсна орієнтація економіки, перевага конструювання міст, регіонів і навіть етносів над їх саморозвитком [216, с. 71-72].

Отже, проаналізувавши архетипи і ментальність як основу розвитку конкуренції та партнерства, перейдемо до визначення рівня консенсусного потенціалу в сучасному українському суспільстві, що буде розглянуто в наступному підрозділі.

4.3. Консенсусний потенціал конкуренції та партнерства в становленні середнього класу в сучасній Україні

Щоб з'ясувати можливість консенсусного потенціалу в сучасній Україні, на наш погляд, потрібно вирішити такі *завдання*: вказати на особливості інституційних змін, охарактеризувати специфіку прояву конкуренції та партнерства в політичній сфері українського суспільства, проаналізувати рівень співвідношення влади та бізнесу.

Стосовно *особливостей інституційних змін* зауважимо, що вони – один з найважливіших аспектів трансформації сучасної української економіки й суспільства [51, с. 62-68]. Крім того, «становлення ринкових інститутів в економіці відбивається й на стані інших інститутів суспільства [490, с. 65]».

На думку Т. Заславської, інституційні зміни можуть закріплювати або змінювати систему соціальних нерівностей, що склалася, стримувати або, навпаки, заохочувати висхідну соціальну мобільність, формування середнього класу, повнішу реалізацію здібностей різних соціальних груп. Нарешті, трансформація інституційної структури може по-різному відобразитися й на стані людського потенціалу суспільства. Отже, всупереч протилежної думки, удосконалення інститутів (зокрема економічних) не можна вважати *кінцевою* метою реформ, воно – всього лиш *інструмент* досягнення фундаментальніших цілей, що полягають у вдосконаленні *соціально-групової структури* та в зростанні *людського потенціалу* [195, с. 103-105], словом – у підвищенні конкурентоспроможності й життєздатності суспільства.

В сучасній науці розробляється проблема вбудовування ринку в «неринкове суспільство». Як підкреслює М. Шабанова, якщо сьогодні актуальне питання про те, який *тип* ринку *формується* і, загалом, *можливий* у суспільстві перехідного періоду, то важливо осмислити силу та характер

зворотної дії на ринок тієї соціальної системи, в яку він вбудовується [490, с. 33-45].

Отже, економіка як інституційна підсистема суспільства не тільки впливає на стан інших підсистем, але й сама піддається дії з їх боку.

Щодо українського суспільства перехідного періоду відзначимо таке. У пострадянських країнах поєднуються три, здавалося б, несумісні риси неформальних інститутів: 1) панування особистісних відносин замість формальних (разом зі слабкістю традиційних інститутів, таких як «велика сім'я»); 2) невміння людей домовлятися між собою без зовнішнього примусу; 3) прагнення покладатися на владу (разом із прагненням обманути її) [484, с. 132-140]. Відповідно до цього, поряд із формальним колективізмом «зверху» й неформальним колективізмом «захисних зразків поведінки» співіснують якнайглибший індивідуалізм і атомізація суспільства, породжені відособленням окремих його «інституційних сегментів» і нефункціонуючим «розподілом праці між нормами». Можна говорити про особливий, «адаптаційний індивідуалізм» у пострадянських суспільствах, який, на відміну від західного індивідуалізму, не допускає формування групових інтересів і якоюсь мірою породжений довгим пануванням держави в радянський період [276, с. 57].

Представлені ознаки свідчать про наявність змістовної суперечності в процесі й результатах реформ, що проводяться в Україні. Як справедливо відзначає В. Липов, формально (офіційно) в Україні створюються інститути приватної власності, обміну, конкуренції, найманої праці та прибутку, які характеризують ринкову економіку. Фактично ж продовжують активно діяти інститути службової власності, адміністративних методів управління економічними відносинами. Інститути планової системи господарювання переплітаються з інститутами ринкової економіки, створюючи «інституційні пастки». Традиційна господарська ментальність виявилася не готовою до швидкої адаптації до нових умов [280, с. 70].

Зазначимо, що головна «інституційна пастка» дісталась українському суспільству в спадщину від радянського періоду. «Піраміда радянської влади-власності, напівзруйнована ринком, але яка зберегла свій «кістяк» (ієрархічну структуру «владної вертикалі»), ідеально підійшла на роль головної «інституційної пастки», що перешкоджає реалізації творчого потенціалу приватної власності й економічному розвитку країни [179, с. 132]». Майже на всьому пострадянському просторі було відзначено, принаймні стосовно власності базису соціальних і політичних відносин, що «замість повного розвалу існуючих структур ми спостерігаємо їхню метаморфозу – адаптацію виробничих мереж, що сформувалися в соціалістичній економіці, до ринкових умов [434, с. 5]». Д. Старк наголошував: «Не знаходження правильного співвідношення приватного й суспільного, а пошук правильної організації різноманітності – ось та проблема, яку треба вирішувати постсоціалістичним країнам, щоб підвищити і здатність до адаптації, і дієвість регулювання [434, с. 74]».

Незаперечним є факт існування подвійної інституціональної системи в Україні і сьогодні, що не може не впливати на особливості соціальної структури, а отже, і на рівень суспільного консенсусу. На думку Є. Головахи і Н. Паніної, в умовах, коли минула (тобто існуюча в радянський період) соціальна структура у своїх основних рисах збереглася, а партійна номенклатура перетворилася в правлячу деідеологізовану бюрократію, в суспільстві з'явилася паралельна соціальна структура, що розвивається за власними інституціональними правилами. Ці правила здатні прийняти тільки найактивніші й найбільш підготовлені індивіди, які складають безсумнівну меншість у суспільстві, але потенційно претендують на домінуючу роль. У новій соціальній структурі задіяні соціально-класові й професійні групи, що за своєю кількістю становлять явну меншість, хоча за своїми претензіями на власність і дохід істотно перевищують запити представників традиційних і масових верств суспільства. Такий

феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість – набагато більше, ніж дозволяють реальні джерела доходу) ніяк не сприяє розвиткові тенденції до злиття двох структур, зумовлюючи їх принциповий поділ у суспільній думці (народ-страждалець, з одного боку, і процвітаюча мафія – з іншого) [137, с. 20-21]. Отже, існуючий соціальний порядок не сприяє формуванню середнього класу, який стримує конфліктогенний потенціал взаємодії верхів і низів, а «інституційні пастки», у свою чергу, зумовлюють і специфіку прояву конкуренції та партнерства в суспільно-політичній сфері та політичній культурі сучасного українського суспільства. Коротко зупинимося на цьому питанні.

Виділяючи *головних суб'єктів (акторів) політичних відносин*, які найбільше впливають на сучасні політичні процеси й на відповідну політичну культуру, слід, перш за все, вказати на діяльність *фінансово-промислових груп (ФПГ)*, що є найбільш яскравим свідченням олігархізації української політики.

Олігархізація української політики, як похідна від тотожних процесів в українській економіці, фактично означає приведення у відповідність один до одного політичних процесів із тенденціями та реаліями, притаманними іншим сферам суспільства. Інакше кажучи, олігархія в політиці «проростає» з ієрархічної структури соціуму і є своєрідною формою його самоорганізації.

На сьогодні Україна ще до кінця не стала олігархічною державою, в ній поки що конкурують декілька могутніх роз'єднаних між собою регіональних кланів. Історія боротьби між ними за ласі шматки обтяжена таким брудом, що консолідація в ім'я загального безпечного існування навряд чи можлива на даному етапі [374, с. 133].

Трансформація політичного життя зумовлює зміни *політичної культури*. На думку Г. Алмонда і С. Верби, політичну культуру народу України, як колишньої складової СРСР, можна тлумачити в термінах «як

переважно «підданську»: з елементами достатньо впливової «провінціалістської» складової масової політичної свідомості й поведінки [522, с. 95]».

Звернемо увагу на такий аспект проблеми сучасної української політичної культури. Протилежними, але взаємопов'язаними між собою, такими, що перебувають у дуальній опозиції, і, разом з тим, взаємно передбачають одна одну, є власне політична (партійнополітична, групова, політизована) культура, або *культура політичності* (політичної участі, партійної боротьби, *partisan activity*), та громадянська культура, або *культура громадянськості* (громадянської участі, *public participation*) [361, с. 7-8]. Конкуренція складає основу культури політичності, партнерство – культури громадянськості. Оскільки головними суб'єктами політичного життя України є ФПГ (поряд із галузевими лоббі і регіональними кланами), а не суб'єкти громадянського суспільства, то культура політичності домінує над культурою громадянськості, що й обумовлює певну специфіку взаємодії влади та бізнесу.

Від відповіді на питання *співвідношення держави й бізнесу*, очевидно, будуть залежати реальні перспективи української економіки й становлення середнього класу в українському суспільстві [46, с. 88-98]. Держава намагається суттєво впливати на бізнесменів і підприємців та усунути їх від прийняття політичних рішень. Одночасно, бізнес прагне захистити себе і свою власність від свавілля влади шляхом створення суперкомпаній, здатних урівноважувати консолідовані відомства, які позначаються на економіці, а також шляхом підвищення капіталізації цих компаній і продажу в них акцій великим іноземним інвесторам. При цьому негласна домовленість про збереження власності в обмін на невтручання в політику неминуче ставала все більш умовною, у міру того, як політика починала входити у сферу інтересів бізнесу [519, с. 38].

В ході аналізу цих фактів може здатися, що для регуляції підприємницької діяльності потрібно захистити суспільство від влади. Однак,

як стверджує А. Куличенко, «заклик захистити суспільство від влади фактично рівнозначний заклику захистити суспільство від себе самого [258, с. 38]».

З іншого боку, за майже повної відсутності розвиненої горизонталі комунікацій (громадянського суспільства) виникає абсолютна монополія вертикалі влади на прийняття всіх суспільних рішень, проте часто не на користь суспільства, а на користь регіональних кланів, ФПГ та владної еліти.

Монополія влади – один з найважливіших видів природної монополії з усіма необхідними ефективними механізмами суспільного контролю за нею. Якщо її роз'їдає корупція (що в сучасній Україні є загально визнаним фактом), що має на меті забезпечення сприятливих умов життєдіяльності одних суб'єктів ринкових відносин за рахунок інших, то це явно свідчить і про монополістичну спрямованість економічного розвитку [465, с. 66]. Монополія не може ефективно управляти процесом підприємницької діяльності, бо для неї в цьому немає ніякої потреби, що в цілому шкодить суспільному розвитку.

Тільки під дією громадянського суспільства держава вимушена забезпечувати рівні та справедливі умови підприємницької діяльності. Це, в свою чергу, передбачає вплив на економічну ситуацію, що сприятливо відбивається на економічній зацікавленості. У цій справі «державне регулювання в Україні орієнтується на досвід країн розвинутого ринку [465, с. 66]».

Підприємці, що потерпають від політики держави, на сучасному етапі суспільно-економічного розвитку України об'єднуються в групи інтересів, які дозволяють протистояти владі та монополіям. Саме регіональні групи інтересів є чи не найскладнішою версією організації впливу на владу. Насамперед, «вони в тій чи іншій формі відображають комплексні інтереси регіону як певної цілісності [289, с. 45]». Однак

регіональні групи інтересів, регіональні клани – це об'єднання великих підприємств і великого бізнесу.

Невід'ємний складник цивілізованої ринкової системи господарювання – *суспільні об'єднання дрібних підприємців*. У загальній структурі ринкових зв'язків об'єднання підприємців займають власну нішу, що забезпечує вироблення сумісних інтересів, консолідацію сумісних сил. Об'єднання підприємств сфери дрібного та середнього бізнесу відіграють власну, причому досить важливу роль у складній, повній конфліктів взаємодії та одночасно в конкуренції з великим бізнесом, а також у процесах соціального партнерства, взаємовідносинах з державою й профспілками. Це «найважливіший інституційний елемент, який сприяє формуванню умов для розвитку дрібного підприємництва, забезпечення добросовісної конкуренції [111, с. 59]».

На сучасному етапі в Україні можна виділити такі об'єднання дрібних і середніх підприємців, як інститутів громадянського суспільства, що намагаються впливати на владу: *Всеукраїнська спілка промисловців та підприємців; Федерація професійних спілок працівників кооперації та інших форм підприємництва України; Профспілка працівників малого та середнього бізнесу «Єднання»* та ін.

Самоорганізація дрібних і середніх підприємців, як одного з інститутів громадянського суспільства, приводить до подальшого його розвитку в цілому.

Кожне суспільство має власну систему координат: вертикаль влади й горизонталь комунікативних відносин. Перша вісь забезпечується державою, а друга – громадянським суспільством. Основні вимоги громадянського суспільства: свобода особистості, наявність приватного підприємництва й морального вибору. Однак людина розчиняється в громаді, інтереси окремої людини підкоряються інтересам громади. Відносини в суспільстві регламентуються нормами й ідеалами, головними з яких є свобода й рівність суб'єктів взаємодії.

Свобода й рівність людей завдяки ринку з можливості перетворюється на дійсність. Інша справа, що ця свобода та рівність завжди мають відносний характер. Міра свободи, як і міра рівності, зумовлені рівнем розвитку суспільного виробництва й залежать від речового характеру відносин. Там, де немає поваги до власності, не може бути вільної та рівної ринкової економіки, не може бути й тієї політичної системи, яка закладає підґрунтя правової державності. Іншими словами, де немає громадянського суспільства – не може бути правової держави [220, с. 9]. Можна припустити, що де немає громадянського суспільства – не може бути вільного підприємництва, відсутність правової держави породжує неконтрольовані наслідки підприємницької діяльності.

В межах громадянського суспільства свобода виявляється по-іншому, ніж у державній сфері, де людина є об'єктом уваги й маніпулювання, турботи й покарання. У громадянському суспільстві людина заявляє про себе як істота автономна та суверенна. Вона рівна серед рівних, бо люди за своєю волею об'єдналися у співтовариство, отже, вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми й правила, яких і мають намір дотримуватися [220, с. 7].

Таким чином, ми логічно підійшли до розуміння *рівня й можливостей консенсусного потенціалу* в сучасному українському суспільстві.

На наш погляд, серед умов соціального консенсусу найпершою й найголовнішою умовою є рівноправність суб'єктів взаємодії, тобто *рівноправність соціальних партнерів*.

Саме вона і є найскладнішою для досягнення в українському суспільстві. Нерозвиненість до певного якісного стану середнього класу, а значить, і розвиненого громадянського суспільства, існування більшості бідних і панування меншості багатих сприяють подальшому становленню кланово-олігархічного капіталізму в Україні. Ці обставини спричиняють початкову відсутність рівноправності соціальних суб'єктів, а також відсутність ефективних важелів тиску на владну меншість. Вони також

впливають на суттєве викривлення соціальної й національної ідентифікації громадян.

Зараз більшість українців досі не усвідомлює власних соціальних інтересів, статусу та потреб. Поширеним явищем є амбівалентність суспільної свідомості. «Соціальна воля, у тому числі воля до міжгрупового порозуміння, найчисельніших верств такого суспільства залишається надто слабкою. Становище ускладнюється і суто психологічною неготовністю людей до діалогу та примирення внаслідок тривалого панування в минулому конфронтаційних ідеологем «класової боротьби» [116, с. 9]».

*Ситуацію в країні можна визначити як досить конфліктну. Її специфікою виступає безперервне відтворення кризового стану, підрив легітимності головних гілок влади, втрата ними довіри, постійне погіршення умов життя, відчуття незадоволеності своїм матеріальним становищем тощо. Однак у країні ще не склалися настільки потужні сили, рівень довіри до яких був би високим і які були б здатні перетворити стихійне невдоволення на масовий рух протесту. Немає також і спільного ідеологічного підґрунтя для масового руху протесту. Бракує і умов для збереження консенсусу. *Ступінь консенсуальності в країні знижується: брак організуючої сили сприяє запобіганню конфліктів, але водночас перешкоджає проведенню політики корпоратизму, досягненню злагоди, створюючи умови для виникнення позаінституційних, значною мірою стихійних та несвідомих, акцій соціального протесту* [318, с. 11].*

Стосовно практики соціального партнерства зазначимо таке. В сучасній вітчизняній дослідницькій літературі превалює думка, що за роки незалежності в Україні склалася певна практика соціального партнерства на основі соціального діалогу, яка виявилася стійкою й здатною тією чи іншою мірою реально реалізовуватися на чотирьох рівнях:

- 1) національний: ведення переговорів і укладання Генеральної угоди;
- 2) національно-галузевий: ведення переговорів і укладання національно-

галузевих угод; 3) регіональний: ведення переговорів і укладання регіональних угод; 4) виробничий: ведення переговорів і укладання колективних договорів [500].

Однак в Україні досі не вирішені такі проблеми соціального діалогу:

- залучення соціальних чи професійних груп територіальних громад до процесів вироблення та реалізації адміністративно-територіальної реформи з метою врахування інтересів цих груп;

- підвищення поінформованості громадян про заплановану адміністративно-територіальну реформу;

- стимулювання громадської дискусії стосовно реформи з участю представників ЗМІ, недержавних організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування, експертів;

- формування механізмів «зворотного зв'язку» для узагальнення та використання рекомендацій громадян у процесі планування адміністративно-територіальної реформи;

- створення умов для постійного діалогу влади й недержавних організацій з метою підвищення прозорості процесів прийняття рішень при підготовці реформи;

- розвиток фінансово-економічних відносин між сторонами соціального діалогу на територіальному рівні [157, с. 162-163].

У цілому дослідники виокремлюють два головні компоненти, необхідні для побудови суспільно-політичного консенсусу: чітка структура соціальних інтересів (соціальний аспект) та наявність ефективних механізмів представництва й узгодження цих інтересів (інституційний аспект). Якщо зіставити вітчизняну дійсність з досвідом сучасних демократичних країн, то можна довести, що головною перешкодою для досягнення суспільного консенсусу в Україні є, перш за все, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження – соціальних груп – унаслідок кризи ідентичності та загальної неструктурованості соціуму [116, с. 3].

Формування консенсусного потенціалу в українському суспільстві ускладнюється владою грошей і товарного фетишизму в структурі ціннісних орієнтацій особистості, що зруйнували такі цінності, як честь, гідність, родина, Батьківщина, віра, надія, любов тощо [215, с. 51].

Потрібно ще раз звернути увагу на те, що в сучасному українському суспільстві головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсуальних ресурсів відіграє держава [331, с. 13].

Отже, проаналізувавши взаємодію конкуренції та партнерства як фактор суспільного розвитку, зробимо такі висновки:

Homo sapiens як новий вид повинен був пережити «конкуренцію» з іншими видами, стійко закріпленими в структурі біосфери. Успішно витримавши зовнішню конкуренцію, він повернув її у формі агресії проти самого себе й зрештою поставив під загрозу виживання не тільки безліч видів живого, але й усю біосферу в цілому. Не маючи конкурентів у біосфері, людина, ймовірно, використовувала типи сугестора й сугестивних особистостей для самообмеження виду *Homo sapiens* через соціальні протиріччя, конфлікти, війни, тобто через агресію проти самої себе аж до соціального канібалізму.

Вітальність людини є джерелом її конкурентної поведінки, соціальність підштовхує її до скооперованих дій. В духовному «Я» людини відбувається гармонічна взаємодія конкуренції та партнерства, що, з одного боку, породжує драматичні колізії її буття, а з іншого – дає поштовх до саморозвитку. Однак міра злагодженого співвідношення конкуренції та партнерства в духовному «Я» людини залежить не тільки від внутрішніх чинників, тобто духовності окремої людини, але й від зовнішніх – рівня культурного розвитку всього соціуму.

Стосовно сучасних українських реалій зазначимо, що навряд чи гуманістичні цінності окремих нечисленних неоантропів, такі як честь, гідність, віра, надія, любов, почуття сорому, будуть у змозі замінити панування безсоромності, грошей і товарного фетишизму в суспільстві в

цілому. У зв'язку з цим приходимо до осмислення суспільного буття, яке й визначає свідомість, а отже обумовлює суспільну психологію, культуру, ідеологію та ін. Це нас логічно підводить до аналізу суспільної господарської практики, в якій домінуючу роль відіграють економічні інститути.

Характер базових економічних інститутів визначає тип економіки того або іншого суспільства. У базових економічних інститутах господарська практика закріплює основні способи взаємодії економічних суб'єктів. Типологічно виділяють два типи економічних інститутів – ринкові й неринкові. До ринкових інститутів відносять конкуренцію, неринкових – кооперацію. Будь-який економічний інститут не існує окремо від інших. Допускається різна комбінація, поєднання елементів системи. Інститути конкуренції та партнерства взаємодіють між собою, однак ступінь прояву їх домінування в різних суспільствах різний.

Оскільки не тільки економіка визначає ідеологію, але й ідеологія обумовлює характер суспільного буття й економічної діяльності, здійснено аналіз архетипів і ментальності як основи розвитку конкуренції та партнерства в суспільстві, результатом якого стало розуміння того, що здорове функціонування архетипічних механізмів психіки – це її інформаційна цілісність. Особливості сучасного розвитку є не тільки породженням об'єктивних тенденцій і процесів сьогодення, вони ще є наслідком деяких суб'єктивних феноменів суспільного життя, проявами певних пластів колективного позасвідомого, про що необхідно пам'ятати в процесі суспільно-економічних трансформацій.

Функціонування цілісного архетипу «інь-ян» (жіночо-чоловічого, кооперативно-конкурентного) у психокulturі будь-якої спільноти вказувало б на її істинну цивілізованість, тобто на домінування архетипу Самості, що об'єднує всі протилежності, втілені в чоловічому й жіночому архетипах, у тому числі й конкуренцію та партнерство як вихідні й фундаментальні начала сутності людини і суспільства.

З цього випливає, що позитивні тенденції суспільного розвитку будуть простежуватися не в домінуванні одного начала над іншим (чоловічого над жіночим, або, навпаки – жіночого над чоловічим), а в їх гармонії, що є першоджерелом оптимальної взаємодії конкурентних і кооперативних засад в особистісному й суспільному бутті. Однак, виходячи з того, що в різних спільнотах відбувається домінування однієї зі складових архетипу «інь-ян», а отже, формується й неоднозначне ставлення до процесів конкуренції та партнерства як на локальному, так і на рівні міжнародних відносин, – це може спричинити виникнення суперечностей і конфліктів у суспільстві.

Специфіка формування українського менталітету визначається периферійністю соціально-економічних процесів в Україні щодо центрів сучасної західної цивілізації та Росії.

Організація економічної діяльності сучасної України вирізняється приватно-громадським характером, що є перехідною формою від російських форм господарської діяльності до західноєвропейських. До цього потрібно додати, що в структурі української ментальності домінує складова «інь» цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки – матері роду та ін. Домінування складової «інь» цілісного архетипу «інь-ян», в колективному несвідомому українського народу, приводить до більшої його схильності до партнерських відносин, при взаємодоповненні індивідуалізмом і конкуренцією

У зв'язку з цим, найбільш прийнятною для українського менталітету була б така модель організації економічної діяльності, що базується на колективно-групових цінностях. У такій моделі головним механізмом стимулювання є групова солідарність, участь, діалог, тобто прояв атрибутів партнерства, при взаємодоповненні інститутом конкуренції. Такий механізм стимулювання в кінцевому рахунку призводить до встановлення соціального консенсусу в Україні.

Визначаючи досить низький рівень консенсусного потенціалу взаємодії конкуренції та партнерства в сучасній Україні, необхідно вказати на існування подвійної інституційної системи. Перша інституційна система – ендогенна, дісталась у спадок від колишнього СРСР і характеризується антиринковою спрямованістю, друга – екзогенна, має ринкові характеристики. Подвійна інституційна система призводить до «інституційних пасток», породжує феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість – набагато більше, ніж дозволяють реальні джерела доходу). Це, в свою чергу, породжує принциповий поділ народу і еліти (верхів) не тільки за матеріально-майновими ознаками, але й у суспільній думці (голодний народ-страждалець, з одного боку, і сита корумпована верхівка – з іншого), виключаючи створення ціннісного підґрунтя для їх поєднання.

Олігархізація економіки призводить до подальшої олігархізації української політики, головними суб'єктами якої є фінансово-промислові групи поряд з регіональними кланами і галузевими лобі, що дістались у спадок від колишнього СРСР.

У сучасному політичному житті, як правило, спостерігається не конкуренція між ФПГ, а партнерство між ними. В цьому випадку оптимальна взаємодія конкуренції та партнерства в суспільно-політичному розвитку країни, за умов відсутності інших впливових суб'єктів політичних процесів, що можуть скласти конкуренцію та протистояти силі і впливу ФПГ, майже неможлива. Таке становище обумовлює відповідну політичну культуру.

Конкуренція є основою культури політичності, партнерство – культури громадянськості. І культура політичності, і культура громадянськості в їх нерозривному зв'язку притаманні сучасній українській політичній культурі. Однак специфіка розвитку ринкових відносин, панування так званого «дикого капіталізму» зумовили домінування культури політичності в українському суспільстві над культурою

громадянськості, що є протиприродним з точки зору домінуючих архетипічних образів в структурі української ментальності. За таких обставин по-новому осмислюється вислів Г. Алмонда про те, що «стан політичних почуттів у країні, судячи з усього, є найважливішою перевіркою легітимності її політичної системи».

Оскільки головними акторами українського суспільно-політичного життя є ФПП, інтереси яких і захищає держава, а не представники дрібного й середнього бізнесу як головні актори громадянського суспільства, то це також спричиняє початкову відсутність рівноправності соціальних суб'єктів, відсутність ефективних важелів тиску на владну меншість, суттєве викривлення соціальної й національної ідентифікації громадян.

Виокремлюються два головні компоненти, необхідні для побудови суспільно-політичного консенсусу: чітка структура соціальних інтересів і наявність ефективних механізмів представництва й узгодження цих інтересів. Зіставлення вітчизняної дійсності з досвідом сучасних демократичних країн приводить нас до висновку, що головною перешкодою для досягнення суспільного консенсусу в Україні є, перш за все, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження – представників численного середнього класу, який стримує конфліктогенний потенціал взаємодії верхів і низів, що є наслідком загальної неструктурованості соціуму та кризи ідентичності.

Потрібно звернути увагу на те, що в сучасному українському суспільстві, за умов відсутності численного середнього класу, головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсусних ресурсів відіграє держава, яка, в особі головних суб'єктів політичного життя, і породжує суспільні протиріччя, закладаючи основи для можливого соціального вибуху.

В цих умовах необхідним є розуміння того, що без суспільної злагоди подальша демократизація українського суспільства, становлення середнього класу в ньому – неможливі. Тому потрібно в першому наближенні намітити

шляхи щодо досягнення соціального консенсусу, виходячи з наявності тих факторів і обставин, які можуть скласти хоча б якусь його основу, навіть якщо вона спочатку буде досить хиткою. Але поганий мир іноді кращий, ніж хороша війна.

Переконані, що тільки в ході взаємодії організаційних і самоорганізаційних процесів, тобто у співвідношенні вертикалі влади й горизонталі комунікацій (громадянського суспільства) у системі суспільних координат, можна досягнути оптимального розвитку конкуренції та партнерства в сучасній Україні та становлення середнього класу на базі їх взаємодії. Це можливо за допомогою єдності двох шляхів. Перший – це соціальна політика держави (вертикалі влади), другий – місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства (горизонталі комунікацій). Їх потенціал можливостей, а також механізм становлення середнього класу в українському суспільстві буде аналізуватися в наступному розділі.

РОЗДІЛ 5

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ПАРТНЕРСТВА В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

5.1. Суспільна злагода як результат взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу

У цьому підрозділі головним завданням є визначення атрибутів прояву взаємодії конкуренції та партнерства як фактора вирішення суспільних протиріч та генезису середнього класу в перехідному суспільстві. Це питання досить детально висвітлено в авторській монографії [14, с. 62-120], в якій був здійснений аналіз сутності цих атрибутів, тобто *толерантності, діалогу, компромісу, консенсусу*, підходів до їх розуміння, визначення їх антиподів, з'ясування різних аспектів їх прояву та рівнів розгортання. В межах дисертації ми безпосередньо розглянемо умови здійснення, визначальні принципи і потенційні можливості цих атрибутів, бо саме реалізація їх потенціалу призводить до встановлення *суспільної злагоди*.

Соціальні аспекти прояву **толерантності** можливі тільки в умовах забезпечення повноцінної комунікації суб'єктів. Класичне визначення умов комунікації дає Ю. Хабермас. Відповідно до його теорії комунікативної дії [178] ідеальними умовами комунікації є:

- 1) кожен, здатний до мови та діяльності суб'єкт, може брати участь у дискурсі;
- 2)
 - а) кожен може проблематизувати будь-яке твердження;
 - б) кожен може виступати в дискурсі з будь-яким твердженням;
 - в) кожен може висловлювати свої погляди, бажання, потреби;

3) ніхто з учасників дискурсу не повинен мати перепони (як зовнішні, так і внутрішні) у вигляді примусу, який виходить із відносин панування, в користуванні визначеними пунктами і 1 і 2 правами.

Таким чином, толерантність стає правилом до дії за наявності: 1) тих культурних цінностей і установок, які створюють для громадян можливість співпрацювати, розуміти й довіряти один одному, а не розглядати інших як «чужаків», конкурентів або потенційних ворогів, тобто припускає цілеспрямоване формування потенціалу взаємної довіри і взаємодопомоги в міжособистісному просторі, гуманізацію суспільного життя; 2) необхідної орієнтації на пошук взаєморозуміння, співпраці й розумних компромісів, необхідної моральної віри в базові загальнолюдські цінності та прагнення більшості до такого типу соціальних відносин, які забезпечують повагу прав людини й основних свобод, тобто досить високого рівня культури – політичної, правової, світоглядної, релігійної; важлива роль у створенні цих передумов належить системі освіти; 3) реалізації принципів толерантності в релігійній сфері, що припускає їх переведення в правові норми; формування правових засад релігійної свободи, невіддільної від рівноправності релігійних організацій перед законом [120, с. 29-30].

Підґрунтям повноцінного функціонального вияву толерантності є декілька визначальних принципів. По-перше, це сприйняття рівності, суверенності, поваги до переконань суб'єктів комунікації. Толерантність у своїй основі зорієнтована на головну вимогу – «визнати інших рівними собі [121, с. 71]». Як міжнародно чинний, цей принцип має свою форму: «Ale different – ale equal» («Усі різні – усі рівні»). По-друге, це утвердження права суб'єктів на власне розуміння істини, правди, життєвої та інтелектуальної позиції, світоглядних орієнтирів, цінностей, коли соціально-ментальна своєрідність розглядається як достоїнство, визнається цінність плюралізму й плюралізм як цінність: «De principiis non est disputandum» («Про принципи не сперечаються»). По-третє, це категоричне заперечення монополії на істину, відкритість та повага до «інакшості». Претензія на абсолютне володіння

істиною, врешті-решт, є нетерпимістю. З борцями за віру, як справедливо вважав К. Ясперс, «домовитися неможливо» [250, с. 92].

Серед особистісних чинників, які сприяють формуванню толерантності, основними є: сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого; відмова від претензій на абсолютну й остаточну істину, потреба в самовираженні, здатність до відповідальної поведінки, відкритість, почуття власної гідності, прагнення до компромісу, осмислений скептицизм. До толерантних ставлень більшою мірою схильні ті, хто почуває себе захищеним, готовим до вирішення критичної ситуації в разі її виникнення [182, с. 33].

В цілому, головну *функцію толерантності* можна розуміти як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення.

«Упередметненню» принципу толерантності в повсякденному бутті перешкоджають такі фактори:

По-перше, егоїстична людська природа. Практично всіма антропологічними концепціями визнається, що головним джерелом будь-якої людської діяльності є особистий інтерес. Реалізація й захист своїх інтересів – це природна й вільна діяльність. Врахування при цьому також інтересів інших суб'єктів – це вже завдання з двома й більше невідомими. Не кожному такі завдання під силу. Тому етичний раціоналізм Сократа, Платона і Просвітників стає все більш актуальним у зв'язку з проблемами розвитку толерантності.

По-друге, багато в чому нереалізовані принципи рівності й соціальної справедливості. У суспільстві, де зростає соціально-майнове розшарування, де при цьому відсутні ефективні механізми контролю за справедливим розподілом суспільних благ, важко виховувати й формувати толерантну свідомість.

По-третє, зайве політизування й ідеологізація всіх сфер соціального життя. Політики, прагнучи влади, часто використовують PR-технології, що розділяють людей [154, с. 16-17].

Сама звичність (для нашого часу) поєднання понять «толерантність» і «діалог» налаштовує на думку про включеність діалогічної інтенції в сутність толерантності як такої, загалом про неминучість взаємозв'язку толерантності і спілкування [298, с. 139]. Філософія діалогу сприяє новому способу розуміння толерантності. Закономірно виникає питання: «Який діалог складає основу толерантності?» На це запитання отримуємо відповідь у ході подальшого нашого дослідження.

При аналізі **діалогу** ми стикаємося з проблемою його розрізнення від комунікації, спілкування. Складність полягає в тому, що зміст цих понять не однаковий у різних концепціях. Тому необхідно наголосити, що під *діалогом* розуміємо «інформаційну й екзистенціальну взаємодію сторін спілкування, за допомогою якої здійснюється порозуміння». *Комунікація*, на відміну від діалогу, мінімізує екзистенціальну складову й мислиться нами як «тип взаємодії між людьми, що має наміром інформаційний обмін». Взаємозв'язок між діалогом і *спілкуванням* тонший. Однак спілкування, очевидно, – поняття більш загальне. Діалог же завжди є персонально акцентованим. При цьому в основі такого акцентування лежать особливі відносини людини зі світом та Іншим, що являють собою реалізацію відносин «бути» (в термінології Г. Марселя та Е. Фромма), сутністю яких є визнання абсолютної цінності «Іншого» [355, с. 2-3].

Провідні філософи ХХ ст. фіксують **особливості справжнього інтерсуб'єктивного діалогу**, якими є, по-перше, рівноправність суб'єктів спілкування (К. Апель, М. Бахтін, М. Бубер, Ю. Хабермас, Г.-Г. Гадамер, Р. Рорті та ін.); по-друге, активність усіх учасників комунікації, намір вести бесіду, орієнтація на Іншого (М. Бахтін, М. Бубер, Ж.-Ф. Ліотар, прихильники теорії мовленнєвих актів, Р. Рорті та ін.); по-третє, створення спільного когнітивного простору, адже головною є обговорювана справа.

Навіть якщо консенсус не досягається, все одно учасники спілкування знають про погляди інших суб'єктів, хоча, можливо, й не завжди приймають їх (М. Бахтін, Ю. Хабермас, Г.-Г. Гадамер, М. Фуко та ін.) [239, с. 21-22].

Серед головних умов діалогу можна виділити такі: відсутність упередженості, поступки (самообмеження), взаємність, довіра, рівноправність партнерів, розуміння (порозуміння).

Діалог, як певний рівень культури взаємин і спілкування, передбачає *відсутність упередженості* щодо «істинності» або «неістинності» тих чи інших конкретних конфліктуючих парадигм, ціннісних орієнтацій, виявляючи прагнення зрозуміти погляди опонентів, уміння знайти в них раціональне зерно. Такий діалог є однією з форм інтелектуального суперництва (але не боротьби), даючи змогу його суб'єктам залишатися на ґрунті власних світоглядних, ціннісних, життєвих засад, традицій, релігійних орієнтирів і водночас проникати в суть альтернативних систем цінностей, визнавати право на їх існування, терпимо ставитися до «чужої правди» [250, с. 95].

Діалог постає як форма співпраці тільки на базі пошуку спільних рішень, єдиних шляхів до взаємопорозуміння й злагоди. Привертають увагу два рівні його вияву – теоретичний і практичний. Співробітництво можливе, якщо конфліктуючі сторони (скажімо, партії) відмовляються від своїх окремих ідеологічних установок, що є причиною непорозуміння. Тобто мова йде про певні *поступки, самообмеження*, без чого діалог перетвориться на «монолог глухих» [250, с. 97].

Діалог припускає *взаємність*. З точки зору М. Бубера, взаємність почуттів у діалозі породжує нове вимірювання – «Поміж» як реальність, в якій безпосередньо зустрічаються «Я» і «Ти». Про що вже говорилось вище.

Саме *довіра*, породжена надійністю сторін, є обов'язковою умовою діалогу.

Елемент довіри є обов'язковою психологічною передумовою процесу спілкування соціальних суб'єктів усіх рівнів, бо хоча й збільшує потенційну можливість обману, однак помітно спрощує процес верифікації отриманої під час спілкування інформації, забезпечує широкі можливості для співдії, кооперації, співробітництва. І, навпаки, недовіра, «що віддзеркалює якості довіри, але з протилежним знаком, значною мірою ускладнює спілкування, утруднюючи циркуляцію соціальної інформації та спотворюючи її зміст [429, с. 250]».

Саме «довіра називається головною умовою ефективності інститутів ринкової економіки [427, с. 231]». Без неї неможливий і розвиток громадянського суспільства. Значення довіри як запоруки успішних партнерських відносин у суспільстві неодноразово наголошувалося в науковій думці. Міжособистісна довіра взагалі закладає підвалини для формування громадянської культури, є ключовим елементом соціального капіталу. Ерозія культури довіри призводить до відчуження людей від політики, до аномії та атомізації суспільства, що виявляється в замиканні на приватному житті та неможливості ширшої взаємодії. Такий розклад «соціальної тканини суспільства» робить неможливим соціальний діалог, «економічне процвітання, адже заперечує інновативність, спонтанність та відкритість людської поведінки [360, с. 144]».

Провідна роль довіри у формуванні суспільних зв'язків наголошувалася ще представниками німецької школи «розуміючої соціології». М. Вебер називав її однією з найважливіших синтезуючих сил у суспільстві [104, с. 81]. Довіра – продукт досвіду окремого індивіда. Через часте повторення цього досвіду і його інституціоналізації відбувається закріплення суспільної довіри як норми і традиції. «Дефіцит суспільної довіри створює ситуацію, в якій розвиток багатьох демократичних і ринкових інститутів виявляється неможливим [457, с. 36]».

Діалог припускає не тільки довіру, але й *розуміння* сторін, можливість і необхідність проникнення, точніше кажучи, уживання однієї сторони в

іншій. Ефективність діалогу залежить не від величин часу, простору або кількості його учасників, а від ступеня проникнення сторін. Можна сказати, що така позиція являє собою приклад «участі» людини в бутті, коли власне «Я» досліджується й осягається через усвідомлення навколишнього світу. Тут можна провести паралель з «буттям – спів-буттям» М. Бахтіна, коли умовою існування однієї людини є наявність іншої людини або будь-якої іншої частини світу, світу в цілому. Тобто, наявний діалог двох різних, але взаємозумовлених величин [103, с. 127].

Зауважимо, що «тільки діалог *рівноправних партнерів* може гарантувати повнокровне спілкування. В іншому випадку відбувається або знищення одного з партнерів, насильницьке нав'язування певної стратегії, моделі поведінки, або м'яке розчинення, уніфікація [164, с. 173]».

Дослідивши умови, які сприяють продуктивному діалогу, потрібно виокремити такі, що заважають його становленню. У цьому контексті необхідно звернутися до напрацювань Е. Муньє. З точки зору соціального діалогізму цікавими є його уявлення про два типи відчуження – Нарциса та Геркулеса. Відчуження Нарциса він характеризує як «примат чистих ідей над діяльною думкою й досвідом», як «безцільну думку» та «бездіяльні ідеали». Відчуження Геркулеса пов'язане з активізмом, з матеріалізацією дій людини, які є змістом і смислом діяльності в умовах капіталізму. Ці типи відчуження є різними життєво-ціннісними стратегіями, що перешкоджають діалогічному спів-буттю та само-буттю [174, с. 19].

Діалог розгортається на декількох рівнях: онтологічному, екзистенціальному, культурному й інституційному (соціальному) [див.: 14, с. 98-103]. Відповідно до нашої концепції, в дисертації торкнемось *соціального рівня розгортання діалогу*, який полягає в такому.

В широкому розумінні соціальний діалог – це паритетна конструктивна співпраця між громадянським суспільством (як окремою сферою суспільних відносин, в якій реалізуються приватні інтереси громадян та їхніх груп, котра існує паралельно з державою, однак прямо їй не підпорядкована) та

державою (як виразником загальносуспільних інтересів). У вузькому – замикається в рамках традиційної форми ведення консультацій, переговорів та інших форм соціально-політичних контактів, що відбуваються між урядом, профспілками та об'єднаннями роботодавців [158, с. 3-4].

Інституціональні засади участі держави в соціальному діалозі такі: безпосередня (участь представників державних інституцій у переговорному процесі) та опосередкована (через тристоронні соціально-економічні ради, об'єднання роботодавців, профспілок, служби посередництва й примирення, інші погоджувальні комісії й арбітражні органи), на базі яких і функціонують дві найвідоміші моделі соціального партнерства: трипартизм (тристороння форма взаємодії профспілок, роботодавців і держави) і двопартизм (між профспілками й об'єднаннями роботодавців) [158, с. 5].

Виокремлюються *чотири провідні варіанти діалогу між владою та громадянами*. Перший передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами *згори-вниз*, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їх суб'єктність у процесі формування політичного порядку денного. Фактично цей тип діалогу є монологом влади, який претендує виключно на схвальну оцінку з боку громадян. Другий варіант діалогу – *взаємодія, обмежена згори* – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Третій варіант передбачає відкритий діалог між владою і громадянами, але остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом *«так, ... однак...»*. Четвертий тип діалогу, який відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією, тому пересічні *громадяни є рівними з владою суб'єктами політичного процесу*, а їх пропозиції мають таку ж саму вагу, як і пропозиції влади. Тільки останній варіант діалогу між владою та громадянами

передбачає й рівні права щодо контролю за реалізацією спільно ухвалених політичних рішень [386, с. 76-77].

Соціальний діалог має свої обмеження, і, в першу чергу, він обмежений рамками права. Межа права, на що вказує М. Рац, означає прийняття принципу формальної рівності перед судом і законом всіх громадян (включаючи й тих, хто знаходиться при владі) [381, с. 26-27].

У цілому, використання позитивного потенціалу діалогу, як атрибуту прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства, веде до встановлення **консенсусу** в суспільстві.

Консенсус не рівнозначний компромісу, хоча на практиці ці феномени розвести досить складно. Консенсус можна тлумачити як довгострокову згоду, що базується переважно на цінностях, а **компромід** – як ситуативну угоду, зумовлену, у першу чергу, інтересами. Проте головна відмінність між консенсусом і компромісом полягає в тому, що в першому переважає ціннісний момент, а в другому – функціональний. Очевидно, що в реальному суспільному житті компроміси зазвичай передують консенсусу, оскільки суперечності на рівні інтересів долаються невимірно легше і швидше, ніж на рівні цінностей [380, с. 61-62].

Можна визначити, що компромід є окремим випадком консенсусу. Для досягнення консенсусу спочатку необхідно ліквідувати недоліки компромісу, якими є такі: 1. При зіткненні антагоністичних інтересів компромід неможливий; 2. Навіть за наявності інтересів, що збігаються, компроміси можуть бути малоефективними; 3. Зовні ефективними можуть бути такі компроміси, які, по суті, являють собою лише деяке попереднє, далеко не завершене вирішення конфлікту; 4. Найчастіше люди не розуміють того, що можливості компромісу існують, проте знайти їх не так просто, оскільки вони не дані самі по собі [319, с. 282].

Загалом, будь-яка форма вияву консенсуальних процесів та відносин може спиратися, як мінімум, на п'ять критеріїв:

– соціальна рівність/нерівність (соціальний консенсус в економічній, політичній, гендерній, етнічній, міждержавній, конфесійній, демографічній, статусно-рольовій, професійній, територіальній та інших сферах);

– масштаб функціонування (консенсус у межах соціальної взаємодії двох соціальних акторів, суспільних організацій, соціальних систем, окремої суспільної системи, світової спільноти);

– ірраціональність/раціональність (прикладом ірраціонального консенсусу, здебільшого, може виступати інтеріоризація християнського світогляду громадянами тих держав, для яких ця релігія є головною. Ілюстрацією консенсусу, заснованого на раціональних аспектах життєдіяльності, може бути взаємодія двох бізнес-партнерів, які прагнуть до максимізації господарської вигоди);

– авторитаризм/демократизм (соціальний консенсус, детермінований тоталітарною державною ідеологією, авторитарними методами державного управління, притаманний, наприклад, нацистській Німеччині / консенсус, що базується на демократичних принципах, які характеризують сучасні західноєвропейські суспільства, де формують компроміс на засадах ненасильницької взаємодії між соціальними акторами, за допомогою артикулювання соціальних інтересів представниками всіх прошарків суспільного конусу, повноцінного функціонування громадянського суспільства, інститутів соціального партнерства);

– інтергенераційність/інтрагенераційність (консенсус між поколіннями, зумовлений цінностями, традиціями, сумісними культурними орієнтаціями, тобто міцною соціальною пам'яттю, може бути прикладом міжгенераційної злагоди / суспільна консенсуальність, яка заснована на певних нормах та цінностях усередині однієї генерації, постає як ілюстрація інтрагенераційної злагоди в рамках різноманітних соціальних прошарків, груп, спільнот) [331, с. 16-17].

Як правило, виділяються такі *вимоги до консенсусу*: 1) принципова рівність та суб'єктність учасників; 2) діалогічність обговорення предмета

узгодження; 3) свідомий характер дискурсу, відсутність маніпуляції; 4) раціональність; 5) динамізм, перманентна підтверджуваність консенсусних домовленостей; 6) відкритість, максимальна публічність; 7) багаторівневність і взаємозв'язок консенсусних рівнів. Лише та злагода, що відповідає всім наведеним пунктам, вважається здатною успішно здійснювати свою суспільно стабілізуючу функцію. Однак досягнення нової якості злагоди закономірно вимагає вдосконалення, а тому й помітного ускладнення консенсусних механізмів [116, с. 2-3].

Консенсусу досягають завдяки принципу універсалізації або неупередженості та справедливості [411, с. 27].

Розглядаючи консенсус як складову конфлікту, В. Можаровський виділяє три *основні різновиди консенсусу*: внутрішній консенсус суб'єкта чи сторони конфлікту, консенсус механізму й консенсус вирішення конфлікту. Перший з них є змінною розвитку конфлікту: чим вищий внутрішній консенсус усіх сторін конфлікту, тим швидше й успішніше можна вирішити конфлікт (екстенсивність консенсусу); другий – необхідним елементом механізму розвитку конфлікту, проявом зворотного зв'язку й засобом його управління; третій є складовою розв'язання або локалізації конфлікту [318, с. 6].

В контексті нашого дослідження потрібно звернути увагу на питання *консенсусу макрорівня*, тобто на питання *консенсусу інтересів держави й громадянського суспільства*. К. Поппер писав: «Демократичні інститути не можуть поліпшуватися самі – їх поліпшення залежить від нас. Проблема покращання демократичних інститутів – це завжди проблема, що постає перед особистостями, а не перед інститутами [367]». В цьому розумінні громадянське суспільство, будучи в певній мірі незалежним від держави, імперативно зобов'язане взаємодіяти з нею. Держава, в свою чергу, зацікавлена у взаємодії з громадянським суспільством, оскільки: воно є джерелом легітимності політичної сили, яка стоїть при владі; відносини держави з інститутами громадянського суспільства є для держави

найважливішим джерелом інформації про стан суспільства, його інтереси, настрої, ставлення до політичної влади.

Зазвичай, зазначає Й. Руанду, відносини між громадянським суспільством і державою будуються на договірній основі. У ліберальній моделі соціальні відносини і в приватному секторі, і між приватним і державним секторами мають різний вигляд, але здійснюються вони вільними громадянами в ім'я їх інтересів та захисту їх свободи. Концепція Р. Нозіка про людей, які «існують відособлено», між якими «неможливий будь-який морально-етичний баланс» і чия «волютаристська згода» необхідна при кожному кроці на шляху до створення політичних відносин, добре вловлює слабку ланку людських відносин у традиційній ліберальній концепції. Ось тому ліберальну модель можна назвати й моделлю соціального договору.

Політична, економічна й соціальна стабільність у демократичному суспільстві тримаються на сформованій системі взаємної відповідальності влади, бізнесу й громадянського суспільства, що передбачає розвинене соціальне партнерство, покликане гармонізувати їх інтереси. Саме в такому контексті можна відзначити, що зближення інтересів консолідує суспільство [387, с. 104-105].

Отже, на ґрунті конституційної демократії складаються консенсусні політичні системи. Так званий «тоталітарний консенсус», уточнює П. Рахшмір, будучи навіть повним і всеосяжним порівняно з ліберально-демократичним, відрізняється від останнього відсутністю конфліктної складової. Тоталітаризм вимагає беззастережного підпорядкування й односторонності, тобто, зрештою, абсолютної злагоди. Консенсус же в загальноприйнятому значенні припускає не диктат, а плюралізм, взаємодію, що зовсім не виключає конфлікти ситуацій, внутрішньосистемних альтернатив [380, с. 61].

Досягнення соціального консенсусу можливе за допомогою *створення особливої культури в суспільстві*. Провідна місія в цьому питанні, на нашу думку, покладена на інтелігенцію.

Таким чином, встановлення консенсусу закладає підвалини для поширення **суспільної злагоди**. Для розуміння її сутності, спочатку необхідно виділити джерела її формування. Оскільки структура людського «Я» складається з вітального, соціального й духовного початків, то **джерела соціальної злагоди** слід також шукати у вітальному, соціальному й духовному бутті людини й суспільства.

У самій людській природі закладені як агресивність, необхідна для виживання, так і альтруїзм. Вони перебувають один з одним у відносинах злагоди та суперечності. Природа хоче, щоб людина стосовно до себе подібних і навколишнього світу була налаштована не тільки агресивно, але й доброзичливо. Будучи необхідним для процвітання та прогресу кожного виду, інстинкт взаємодопомоги, за визначенням Ч. Дарвіна, став постійно наявним інстинктом, за допомогою якого діють усі суспільні тварини, в тому числі й людина. Дотримуючись його вчення, П. Кропоткін у книзі «Взаємна допомога як чинник еволюції» дійшов висновку, що в цьому інстинкті лежить задаток тих почуттів прихильності й частого ототожнення особини зі своєю групою, які складають точку відліку всіх високих етичних почуттів [52, с. 103-104], а також утворюють **вітальне джерело злагоди**.

Визначаючи **соціальне джерело злагоди**, зауважимо, що існує певна історична закономірність, коли «... люди не можуть створювати нових сил, а можуть лише реалізовувати й спрямовувати сили, які вже існують... У них немає інших засобів самозбереження, як, об'єднавшись з іншими людьми, утворити суму сил, спроможних здолати протидію, підкорити ці сили єдиному двигуну та змусити їх діяти в злагоді», – говориться в трактаті Ж.-Ж. Руссо «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» [389, с. 160].

«Люди поставлені в необхідність жити спільно, хочеш-не хочеш, а повинні виробити який-небудь порядок співіснування. Ніяке тривале спільне життя їх неможливе, якщо їхні відносини сьогодні будуть одні, завтра – інші, якщо кожен з людей не знатиме, що він повинен робити, як повинен

ставитися до інших людей, на що він має право і як він зобов'язаний діяти...» – писав П. Сорокін. «...Люди поступово пристосовувалися один до одного. Певні взаємостосунки все частіше й частіше повторювалися. Взаємостосунки, що повторювалися, ставали звичними. Звичні вчинки ставали з часом звичаєм. Дотримання звичаю поступово стало обов'язковим правилом. Від кожного члена почали вимагати, щоб він чинив «за звичаєм», «як усі»... Хто не дотримувався звичаю, того змушували його дотримуватися або карали. Звичай... перетворювався на юридичне право. Сукупність юридичних правил, які вказували належну поведінку,...складала соціально-правовий інститут... Сукупність таких інститутів будь-якої групи складає її соціально-правову організацію [426, с. 40-41]».

Визначаючи *духовні засади злагоди*, слід згадати питання про людські цінності. А. Карась пише, що якщо пошук істини спирається на знання преференційного гатунку про природу чи виокремлені факти, які потребують підтвердження логічними аргументами, то сприйняття краси чи смакові судження поширюються через переконання. Останні спрямовані на порозуміння з іншими та досягнення згоди. Умовою порозуміння є звернення до суспільних і соціальних відносин та цінностей, які постають у формі ідей та концептів (понять) [221, с. 162].

З'ясувавши джерела соціальної злагоди, перейдемо до аналізу її сутності.

Злагода в житті реалізується за допомогою моментів урівноваження під час спілкування, яке досить часто наповнене розладом і роз'єднаністю. І, в той же час, злагода немислима без розуміння, а саме – розуміння її важливості й значущості, сутності та меж. Розуміння ж, у свою чергу, вимагає і припускає якийсь мінімум передумов. Спроба яким-небудь чином окреслити мінімум призводить до того, що в нього необхідно включити: достатньо високий рівень культури тих, хто ставить перед собою завдання досягти злагоди й розуміння; володіння законами розвитку суспільства і його правових основ; володіння моральними цінностями й досягненнями сучасної

науки; відкритість до діалогу та здатність широкого сприйняття світу [251, с. 641].

Злагода, на думку В. Гольченка, є моментом урівноваження у світі, наповненого розладом, розбіжностями й потрясіннями. Це є такий момент, без якого ні людина, ні світ людей не може бути охоплений у їх визначеності, деякій завершеності й цілісності. В цьому плані до сказаного про злагоду як нескінченний процес слід додати, що вона повинна набувати і вигляду, і форми певного результату, але такого, що розвивається, постійно виходить за власні межі. В такому значенні злагода й розуміння повинні усвідомлюватися як особливого роду рух-розвиток (думки, поведінки, вчинків, оцінок), що поєднує в собі властиву руху суперечливу єдність нескінченних змін і моментів спокою.

Злагода виступає як міра, як деяка точка врівноваження на лінії, що сполучає крайні прояви, а саме: погодження й суперечності, розуміння й цілковиту розбіжність у поглядах, діях, завданнях тощо. Порушення міри в цьому випадку означає відмову від злагоди. Так постає або цілковитий розлад, або певна домовленість, що межує з конформністю й байдужістю [142, с. 69].

Стосовно визначення *сутності соціальної злагоди* в цілому зауважимо, що її загальними елементами є наявність єдності в поглядах соціокультурного ядра суспільства щодо питань соціальної справедливості, соціального порядку, ціннісно-нормативного комплексу, координаційно-діяльній характеристик, дотримання еволюційного та культурно-спадкового розвитку соціуму [331, с. 4].

«Інститути злагоди» виступають як «універсальний спосіб об'єднання зусиль людей. Проте їх завдання – лише намітити орієнтири, систему показників [319, с. 303]». Основне покликання таких інститутів полягає в обґрунтуванні цілей, для досягнення яких потрібні практичні дії. Отже, слід розуміти, що встановлення злагоди рівносильне досягненню загальної

домовленості, угоди з приводу ухвалення якихось рішень і їх практичної реалізації.

Соціальна злагода буває двох типів: ціннісною і функціонально-цільовою. Під функціонально-цільовою злагодою слід розуміти стан, ознаку й процес взаємодії між соціальними суб'єктами, які знаходяться в єдності, мають загальні потреби, інтереси та цілі, а також загальні уявлення про способи їх досягнення. Функціонально-цільова злагода – це завжди порозуміння соціальних суб'єктів, які переслідують певну мету. Глибинною основою злагоди є цінності, що об'єктивуються в меті.

М. Акулич виділяє такі *види функціонально-цільової злагоди*: структурно-функціональну, функціонально-рольову і функціонально-договірну.

Структурно-функціональна злагода формується в процесі спільної та трудової діяльності людей, коли відбувається природний розподіл обов'язків, закріплюваних як функції.

Функціонально-рольова злагода складається в міру того, як стандартні типові соціальні дії закріплюються в соціальних функціях. Функція реалізується через соціальну роль.

Функціонально-договірна злагода формується для вирішення конкретних завдань, що ведуть до мети.

Загальна мета сприяє прагненню до узгодження специфічних цілей, підвищує рівень зацікавленості соціальних суб'єктів один в одному. Формування цілей – усвідомлений процес. Він залежить від ієрархії цінностей, особливостей соціальної групи, а також від соціальної, економічної ситуації, в умовах якої укладається договір.

Злагода як відсутність конфліктів у суспільстві практично недосяжна. Функціонально-договірна злагода досягається тоді, коли між собою протидіють класи, групи, можливості яких відносно рівні й ніхто із суперників у даний момент не може отримати перемогу.

Функціонально-договірна злагода може бути отримана, але не прийнята до виконання. Добровільне виконання узгоджених вимог і норм наявне тоді, коли вони не суперечать цінностям людини або групи [10, с. 14-16].

Для досягнення злагоди необхідні певні умови.

Досягнення злагоди між людьми припускає як свій початковий пункт деякий *рівень довіри*, хоча, зазвичай, довіра виступає як «підсумок» згоди. Але якщо за передумову довіри розглядати і потенційну готовність, і внутрішню активність, то на «виході» вона виступає як активність актуальна, реалізовувана.

Однією з умов формування злагоди слід виділити *публічність*. Вона не редукується до рівня суспільного, а розглядається через діалектику публічних і приватних інтересів, де заявляє про себе як погоджена воля людей з орієнтиром на кооперативне вирішення соціально значимої проблеми. Публічність забезпечує можливість громадянської злагоди, але ця можливість може стати реальністю тільки при здійсненні діалогу, компромісу й толерантності. Через участь у відкритих громадських сферах життя суспільства населення трансформується в народ, а народ заявляє про себе громадянськими ініціативами [260, с. 8-9].

При цьому слід пам'ятати, що неможливо збільшувати «консенсуальні поля» в суспільстві без дотримання органічного для нього «стилю життя» та інституціалізованих культурних маркерів, які мають відтворюватися ретроспективно та міфологічно як символи суспільної гордості, а також «духу часу», який диктує проєктивні моделі поведінки людей відповідно до сучасних змін. У першому випадку коріння соціальної злагоди шукаються в історичному досвіді, традиціях, культурі, національному характері, загальних кодах етнічної психології, одним словом, у надрах соціальної пам'яті. У другому увага зміщується на спрямованість та зміст історії нового часу, з його відчутними викликами, зумовленими процесами глобалізації [331, с. 17].

Як уже вище наголошувалося, в суспільствах з демократичними традиціями підґрунтя для формування соціальної злагоди значно більше, ніж у суспільств авторитарного й тоталітарного типу.

Виокремлюється *ряд закономірностей, що стимулюють генерування соціальної злагоди* в суспільствах з розвинутими демократичними традиціями:

- традиційність життєдіяльності суспільства, еволюційний розвиток соціокультурних особливостей національного менталітету;
- біполярна модель політичної структури, спрямована на використання можливості постійної взаємодії між опонентами за допомогою діалогу, компромісу, реального партнерства;
- усвідомлення більшою частиною громадян практичної функціональності принципів егалітаризму, основних моделей соціальної справедливості;
- відсутність занадто великої соціально-економічної диференціації;
- наявність соціокультурного суспільного ядра, інтеріоризованими ціннісними настановами та нормами якого є постулати ненасильницької взаємодії;
- стає економічне зростання, а також несуперечливе уявлення в масовій свідомості, що людина не випала з монетаристської схеми реформування [331, с. 11].

В цілому зазначимо, що тип економічної системи, особливості економічних відносин визначають специфіку узгодження інтересів у суспільно-політичній сфері суспільства.

Практична реалізація суспільної злагоди можлива через взаємодію держави і громадянського суспільства у процесі становлення середнього класу. Держава формує середній клас за допомогою соціальної політики, а громадянське суспільство впливає на державу через органи місцевого самоврядування.

5.2. Модернізація соціальної політики як фактор формування середнього класу

Соціальна політика є потужним фактором формування середнього класу при вирішенні наступних *завдань*: по перше, необхідно розробити певні штрихи до її концептуалізації, а по друге, виділити основні проблеми й напрямки реалізації соціальної політики в сучасному українському суспільстві. Ці питання детально розроблені в монографії [14, с. 146-184]; в дисертації ж розглянемо найбільш суттєві моменти, що окреслюють шляхи розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Штрихи до концептуалізації соціальної політики в Україні. Навколо цього питання постійно виникають дискусії, які ускладнюються відсутністю єдиних концептуальних рамок і теоретико-методологічних підстав розгляду проблеми.

Елементи суспільної системи вибудовуються у вигляді певної ієрархії, що постійно відтворюється й модифікується в континуумі «соціальний порядок – соціальний дисбаланс». За своєю суттю соціальна нерівність виступає як відносини між індивідами й соціальними групами, що мають різний доступ до суспільних ресурсів.

Проблема життєздатності й забезпечення цілісності суспільства є проблемою регулювання відносин нерівності, метою яких стає знаходження оптимуму у співвідношенні двох його протилежностей: активізації здібності саморозвитку й нейтралізації потенціалу, що саморозвивається. Ефект від регулювання соціальної нерівності й, отже, можливість соціальної політики набуває реальності за наявності необхідних передумов, пов'язаних, у першу чергу, із загальною масою й сукупним об'ємом ресурсів у конкретному суспільстві.

Смислове призначення соціальної політики – організоване регулювання соціальних відносин, здійснюване зацікавленими суспільними суб'єктами в напрямку формування стійкої, збалансованої соціальної структури

суспільства. Як результат, – досягається оптимальний рівень соціальної нерівності, забезпечується сприятливий морально-політичний клімат і закладаються потрібні умови для відтворення й розвитку людського потенціалу [242, с. 37].

Логіка концептуалізації соціальної політики приводить до закономірного аналізу суттєвих властивостей і проявів її основних макросуб'єктів – соціальної держави й соціального суспільства [242, с. 37].

Серед теоретичних пояснень *соціальної держави* слід виділити:

Роль соціальної держави полягає в забезпеченні відповідного свідомо поставленого результату за рахунок різноманітних механізмів. Інститути громадянського суспільства, профспілки, політичні партії та корпорації, гуманітарні заклади, фонди, асоціації та інші недержавні установи можуть бути задіяними соціальною державою для вирішення своїх соціальних завдань та реалізації своїх соціальних функцій. Як свідчить світова практика, з розвитком соціальної держави відбувається все більша передача соціальних функцій (зі збереженням відповідальності держави) іншим утворенням – інститутам громадянського суспільства. Відповідно до принципів солідарності, соціального партнерства та субсидіарності, цілі та зміст політики соціальної держави не тільки формуються як підсумок взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, але й реалізуються за їх сприяння.

Соціальна держава втілює свої соціальні завдання в умовах, коли в демократичному (громадянському) суспільстві багатоманітність ідеологій та суб'єктів породжує різноманітність та множинність стратегій соціальної політики. При цьому соціальна держава своєю соціальною політикою інтегрує цілі різних суб'єктів та прагне до підпорядкування їх діяльності своїм поставленим цілям, спрямованим на задоволення потреб більшості населення в соціальному прогресі [395, с. 432].

Криза, що охопила держави добробуту наприкінці ХХ ст., найбільш чітко окреслила межі соціальної держави, що проявляються в нездатності

традиційної держави справитися з безліччю соціальних проблем, які відновлюються, і сукупною соціальною відповідальністю, яка репродукується в суспільстві [494].

Шляхи виходу з цієї кризи пролягають сьогодні не тільки в напрямку модернізації систем державного управління й діяльності державних служб, але й у напрямку активізації недержавних акторів у соціальній сфері [242, с. 40], тобто *громадянського суспільства*. Л. Константинова називає інститути громадянського суспільства («третій сектор») основними структурними елементами *соціального суспільства* [242, с. 40].

Важливість і необхідність участі громадських організацій у вирішенні соціальних проблем має кілька пояснень.

Перш за все, партнерські відносини забезпечують відкритість процедур розробки та реалізації соціальних програм і проектів, дають змогу своєчасно виявляти й вирішувати найбільш актуальні проблеми як з позицій влади, так і з точки зору широкої громадськості, що дає конкретні соціально-політичні результати. До них можна віднести:

- збільшення адресності, доступності й масовості надання соціальних послуг;
- розширення опори на громадські ресурси, підтримку громадських ініціатив;
- зростання громадянської активності населення;
- підвищення рівня соціальної захищеності всіх категорій населення, які знаходять для себе реальну опору в суспільстві;
- поширення громадського контролю за діяльністю влади;
- адекватний перерозподіл соціальної відповідальності між державою та суспільством;
- зменшення можливостей щодо корупції та протекціонізму з боку представників влади в процесі вибору найбільш ефективних варіантів вирішення соціальних проблем;
- ефективне використання бюджетних коштів;

– створення додаткових робочих місць у системі самих соціальних проектів [325, с. 245].

У сучасному суспільстві соціальна політика покликана, найперше, виконувати дві тісно поєднані між собою основні функції – захисту й розвитку [420, с. 67-68]. Їх можна номінувати як базисні, фундаментальні. Крім них, до головних функцій соціальної політики в сучасному суспільстві варто віднести такі:

– соціофундаментальну, пов'язану з виробництвом та вдосконаленням суспільства як цілісної соціальної системи, підтримкою його стабільності й упорядкованості;

– соціоінтегративну, завдяки якій людина, незалежно від її соціального статусу, етнічного чи релігійного походження, статі, стану здоров'я, по-перше, не відчуває себе «іншою», чужою, по-друге, має змогу реалізувати свій соціальний потенціал;

– соціально-адаптивну, завдяки якій суб'єкти соціальної політики та соціальних програм допомагають тим соціальним групам, які через певні причини не спроможні брати участь у суспільному виробництві, освоювати інші різновиди соціально-корисної діяльності;

– соціопродуктивну, зміст якої полягає в підтримці в людини потреби та здатності до активного життя;

– соціодинамічну, спрямовану на розвиток людини та соціальних спільнот і способів їх життя;

– вдосконалення соціальної інфраструктури, завдяки якій реалізуються цілі соціальної політики [236, с. 96-97].

За своєю природою *соціальна політика допускає постійний багатосторонній діалог*, явний або неявний, формалізований у рамках відповідних інститутів і такий, що ведеться в просторі суспільної думки [518, с. 75].

Практична реалізація соціальної політики залежить від політичного ладу, рівня економічного розвитку, відносин власності, структури

управління, культури, моралі, особливостей історії й традицій. Однак особливу роль відіграє спосіб розподілу суспільного продукту [518, с. 75].

Умовно принципи розподілу суспільного продукту можна звести до таких: ліберальний підхід, що, зазвичай, спирається на індивіда з мінімізацією державного впливу на життя населення; соціально-демократичний (варіант – соціальна ринкова економіка), що передбачає певну роль держави в перерозподілі доходів між різними групами населення, облік потреб соціально слабких груп; планово-економічний підхід (базується на централізованому регулюванні виробництва й розподілі).

В центрі реалізації соціальної політики лежать **принципи справедливості й соціальної відповідальності**.

У сучасній науці виділяються чотири методологічні трактування, які пояснюють **соціальну справедливість**:

- егалітаризм – необхідність отримання всіма членами суспільства однакових благ;
- роулзівський підхід – можливість максимізації корисності найбільш забезпечених осіб;
- утилітаризм – максимізація загальної корисності всіх членів суспільства;
- лібералізм – справедливість, що встановлюється ринком [442, с. 14].

Загалом, у сучасному розумінні справедливість є мірою відповідності між вчинком того чи іншого індивіда та його оцінкою в суспільній думці. Соціальна справедливість виражається у зв'язку «внесок-винагорода». Принцип об'єктивності визначає сутність справедливості, ідея якої може бути реалізована певною мірою тільки через всебічне врахування різних інтересів і потреб людей та їх спільностей [123, с. 229].

Соціальна справедливість ґрунтується на таких засадах: 1) перехід до інформаційного суспільства, де основною формою власності і вищою цінністю є інтелектуальна власність, тобто власність на знання та інформацію, без якої неможливий розвиток інших форм власності й

суспільства в цілому; 2) керівна та консолідуюча роль культурно-історичного суб'єкта в соціальній структурі суспільства. На нашу думку, це середній клас (культурно-історичний суб'єкт); 3) наявність багатокладної економіки й регульованого ринку при провідній ролі державного сектора, тобто планово-товарна економіка; 4) реалізація принципу «від кожного – за здібностями, кожному – за працею», який, до речі, так і не був реалізований в умовах адміністративно-командної системи; 5) сильний соціальний захист тих прошарків населення, які з певних причин не можуть працювати; 6) демократичні форми організації в усіх сферах життєдіяльності суспільства; 7) високий рівень науки, культури (особливо правової й моральної) та ефективне використання досягнень духовного виробництва у вирішенні соціальних проблем [123, с. 232].

Інший принцип, якого необхідно дотримуватися в процесі реалізації соціальної політики, – **принцип соціальної відповідальності**. У зв'язку з цим необхідно пам'ятати, що, взявши на себе зобов'язання із забезпечення необхідних соціальних стандартів, держава не може самотужки гарантувати їх реалізацію. В цьому їй має допомогти громадянське суспільство в особах головних і найбільш зацікавлених його суб'єктів, тобто представників бізнесу. Саме в цій площині в контексті соціального діалогу і виступає інститут соціальної відповідальності бізнесу [310, с. 32].

Соціальна політика в сучасній Україні: специфіка, основні проблеми й напрямки реалізації. Характерними рисами сучасної соціальної політики в Україні стали відмова від патерналістської моделі (через обмежені фінансові можливості держави) і відсутність чітких орієнтацій щодо вибору іншої оптимальної моделі (через залишковий принцип фінансування соціальних програм). В Україні держава виступає в ролі пожежника для попередження й гасіння можливих соціальних конфліктів.

Соціальна політика, що нині здійснюється в Україні, будується за таким принципом: держава, визнаючи ринкові відносини, лише доповнює та корегує ринкові механізми перерозподілу ВВП, орієнтуючись при цьому на

гарантоване задоволення тільки мінімальних базових потреб і надання соціальної допомоги найбільш уразливим категоріям населення. Як результат – Україна входить у нове століття з безліччю проблем, пов'язаних із безробіттям, нереформованими системами заробітної плати й пенсійного забезпечення, невирішеними питаннями щодо попередження та подолання бідності, запровадження соціального страхування, адресної допомоги. На сьогодні в Україні склалася ситуація, коли можна без перебільшення стверджувати: негативні наслідки соціально-економічних перетворень відчула значна частина населення нашої країни. Це 15 млн. пенсіонерів, 3,5 млн. інвалідів, люди похилого віку, робітники, що потребують вирішення питань, пов'язаних з безробіттям, охороною праці, заборгованістю із заробітної плати, пенсій тощо. Вирішення саме цих проблем, як справедливо підкреслює А. Сіленко, повинно стати пріоритетним у соціальній політиці України в XXI ст. [413, с. 122].

Однак вирішення всіх цих вище окреслених проблем ускладнюється такими чинниками: 1) складністю проблеми вибору господарської системи; 2) специфікою легітимації влади в Україні; 3) поглибленням проблем майнової диференціації в соціальній сфері; 4) вибором неправильної моделі конкурентоспроможності; 5) несформованістю культурно-історичного суб'єкта (на сьогодні жоден клас, жодна соціальна група, жодна політична партія як провідна сила суспільства не здатні ефективно вирішити суперечності перехідного періоду, оскільки зрілий культурно-історичний суб'єкт ні раніше, ні в епоху перемін так і не сформувався); 6) поширенням аномії; 7) специфікою української історичної політичної культури, яка визначається через концепт патерналізму; 8) необхідністю змінити або відкорегувати роль держави в реалізації соціальної політики; 9) існуванням інститутів непрозорої адаптації соціальних гарантій до розвитку соціально-економічного середовища; 10) проблемою вибору режиму реалізації соціальної солідарності й соціальної політики.

Отже, виділивши проблеми в реалізації соціальної політики в Україні, перейдемо до розгляду її сутності та змісту. Для цього необхідно вирішити такі завдання: *виділити концептуальні засади соціальної політики; обґрунтувати її завдання; виокремити головні напрямки її здійснення.*

Концептуальні засади соціальної політики в Україні:

1. Підвищення добробуту.
2. Зростання оплати праці в кілька разів.
3. Страховий принцип соціального захисту.
4. Відмова від уявлень про державу як про власника страхових внесків громадян.
5. Ринкова альтернатива натуральному пільгуванню.

Розглянемо їх ґрунтовніше.

Сучасна економіка, по-перше, вимагає якісно нової робочої сили, висококваліфікованих працівників, а їх праця – гідної оплати, по-друге, доходи населення формують платоспроможний попит, а останній – головний двигун росту в ринковій економіці. Підвищення добробуту, таким чином, – не тільки результат, але й абсолютно необхідна передумова економічного зростання. Таке становище підносить соціальні завдання до рангу пріоритетних, тобто є першою концептуальною основою ефективної соціальної політики [257, с. 4-5].

При падінні виробництва неминуче зниження доходів працівників. Відповідно, зростання виробництва, згідно з концепцією соціальної держави, повинно супроводжуватися підвищенням не лише підприємницьких прибутків, але й оплати праці. Причому пріоритетним є не просте збільшення заробітної плати, але й скорочення її відриву від вартості робочої сили, підвищення її частки у ВВП.

Оплата праці, забезпечення її позитивної динаміки (кратного росту) і становлять сьогодні головний пріоритет. Саме з цього, а не з реформування ЖКГ, освіти й охорони здоров'я, не з маніпуляцій з пільгами, потрібно було починати соціальні реформи, якщо малося на меті підкорення їхнім інтересам

населення й економіки. Реалізація цього пріоритету – друга концептуальна передумова ефективної соціальної політики.

Домінуючий принцип соціального захисту в ринкових умовах – страховий, і його слід реалізовувати, забезпечуючи в першу чергу підвищення рівня оплати праці. Це – третя концептуальна обставина сучасної соціальної політики.

Привабливість страхових засобів у інвестиційному плані пов'язана з тим, що вони виступають як «довгі гроші», якими можна розпоряджатися протягом довготермінових періодів (10-40 років). Однак до практичної реалізації інвестиційного потенціалу пенсійних нагромаджень в Україні ще далеко. Так, усе ще відсутня відповідна правова база, не визначені напрямки надійного тривалого розміщення засобів у реальному секторі економіки на базі масштабних інвестиційних програм і проектів. Не створені інститути, які б надавали вичерпну інформацію про активних суб'єктів фондового ринку. Немає належного державного й недержавного нагляду за використанням пенсійних нагромаджень і т.д.

Таким чином, необхідні відмова від уявлень про державу як власника страхових внесків громадян і визнання належних їм засобів як резервованої частини вартості відтворення працівника. Це четверта концептуальна передумова діючої соціальної політики.

Дійсна ринкова альтернатива натуральному пільгуванню – не подачки у вигляді нееквівалентних грошових компенсацій і мізерних добавок до пенсій, а різке (до належного, об'єктивно необхідного рівня) підвищення заробітної плати й на цій базі – страхових виплат. Така п'ята концептуальна умова ефективної моделі соціальної політики [257, с. 9-17].

Завдання соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики щодо успішної її реалізації в українському суспільстві:

1. Перетворення соціальних відносин у сфері праці й зайнятості. Йдеться про активну боротьбу з безробіттям, про розширення й реальне забезпечення соціально-економічних прав трудящих як у державному, так і в

приватному секторах господарювання, про створення необхідних умов для поступового формування соціально-партнерських відносин між працею та капіталом.

2. Створення сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності і в соціальній сфері економіки, і в структурах громадянського суспільства.

3. Зміна характеру управлінської діяльності державної влади в напрямку її легітимації й демократизації. Доречно відновити колективну й персональну відповідальність представників влади за зміст та ефективність ухвалених рішень, за їх прямі й непрямі наслідки, поступово долати корумпованість державного апарату, домагатися реального розподілу влади та бізнесу, закладати систему незалежного правосуддя, здатного вести боротьбу з економічною злочинністю [236, с. 96-97].

Виходячи з концептуальних засад і головних завдань соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики, **пріоритетні напрямки реалізації соціальної політики в сучасному українському суспільстві такі:**

- 1) створення системи соціального захисту через соціальне забезпечення й соціальне страхування;
- 2) організація інституту підтримки середнього класу;
- 3) забезпечення зайнятості;
- 4) збільшення людського потенціалу;
- 5) формування трудового потенціалу.

Проаналізуємо вказані напрямки реалізації соціальної політики в сучасному українському суспільстві.

1. **Створення системи соціального захисту.** В умовах глибокої трансформації суспільства система соціального захисту, на думку науковців, повинна мати три найважливіші виміри [204, с. 191]:

1) Мережу соціального порятунку, яка б забезпечувала можливість психофізичного виживання людей за кризових соціально-економічних обставин.

2) Соціальне забезпечення, яке б гарантувало певний рівень життя людини (компенсація втрати регулярного доходу, компенсація «додаткових витрат», попередження причин відсутності регулярного доходу).

3) Соціальне обслуговування, яке б гарантувало певний рівень участі людей у суспільному житті.

2. Створення інституту підтримки середнього класу.

До пріоритетів діяльності соціальної держави, що сприятимуть динамічному процесу формування в Україні нової системи соціально-класової структури і, насамперед, середнього класу, прискоренню процесів соціальної структурованості, відносимо:

– забезпечення нормативно-правових засад для посилення дієздатності держави в здійсненні соціальної, правової політики, спрямованої на посилення соціальної структурованості суспільства, основу якої складатиме середній клас;

– законодавче забезпечення формування такої стійкої соціальної верстви людей, як власників, зокрема, житла, нерухомості, землі, акцій, засобів виробництва тощо;

– створення нормативно-правової бази для підвищення рівня життя населення, збільшення рівня доходів, їх легалізації, зменшення розшарування населення за рівнем доходів (доходи 10% найзаможніших верств населення в Україні перевищують доходи такої ж кількості найбідніших у 12-15 разів);

– збереження позитивних тенденцій економічного зростання, динамізацію розвитку економіки на інноваційній основі, в першу чергу відносин власності, її детінізація, посилення антиінфляційної політики держави;

- удосконалення законодавчої бази для динамізації соціально-трудових відносин як чинника зміцнення добробуту населення, передусім його бідних і середніх верств;

- збагачення нормативно-правової бази та зміцнення інститутів капіталізації заощаджень населення; завершення формування нормативно-правової бази податкового законодавства як соціорегулюючого чинника розвитку суспільства, посилення добробуту населення, прискореного розвитку середнього класу;

- удосконалення законодавчого поля реформування системи соціального страхування, насамперед пенсійного забезпечення як умови підвищення доходів людей похилого віку;

- підвищення професійного рівня населення, їх освітнього, в тому числі правового, рівня як чинника посилення їх соціальної безпеки, соціальної структурованості суспільства [417, с. 190-191].

Український середній клас розвивається шляхом суперпозиції двох субкласів: «середнього класу за доходом» та «середнього класу за особливим здобутком» [90, с. 172].

Для успішної організації середнього класу в Україні потрібні обґрунтування розробки та прийняття відповідних стандартів і створення належних соціально-економічних умов, побудова правової демократичної держави, що ініціює відповідну політичну та економічну поведінку середнього класу як цілком для нього зрозумілу. Правові норми мають бути адекватними економічним, соціальним та політичним умовам розвитку середнього класу й не відриватися від них. Узагальнюючи наявні пропозиції [187; 458; 324; 410; 236], можна запропонувати складові системи соціального захисту середнього класу.

Такими складовими є: *економічні* – здійснення реформ та руху до ринку; податкові пільги; економічна свобода; свобода споживання; свобода виробництва й торгівлі; свобода вибору робочого місця; свобода володіння та розпорядження приватною власністю; система прямих та непрямих податків;

забезпечення високим прожитковим мінімумом; забезпечення екологічної безпеки. *Соціальні*: соціальні права; соціальне страхування; нормальне становлення й розвиток особистості; гідний рівень життя; страхування на випадок хвороби; профілактичні огляди різних груп застрахованих; заходи з охорони праці, створення умов, які дозволяють громадянам заробляти кошти будь-якими засобами, що не суперечать закону. *Політичні*: гарант стабільності; соціальний стабілізатор суспільства; соціальний лідер суспільства; зацікавленість у збереженні соціального порядку; діє ринковий механізм взаємодії попиту та пропозиції; забезпечення дійсної конкуренції; захист від політичного переслідування та адміністративного свавілля; забезпечення максимальної стабільності громадського життя. *Правові*: розробка юридичних норм; нормативно-правові основи благодійності; система законодавчих актів; захист від злочинних намагань [90, с. 174].

3. Забезпечення зайнятості населення. Зміна становища соціальних груп вимагає, насамперед, забезпечення зайнятості. Н. Коваліско пропонує такі заходи щодо реалізації цієї мети: по-перше, проведення реальної оцінки структури, причин і масштабів безробіття, перегляд положень про безробіття, про статус та права безробітного в Україні; по-друге, розширення доступу до мережі освіти й професійної перепідготовки для забезпечення конкурентоспроможності людей у просторі ринкової економіки; по-третє, підтримка великих підприємств державного економічного сектора, підприємств приватного та, передусім, малого й середнього бізнесу.

Одночасно подоланню почуття «зайвої людини» сприятимуть такі заходи: а) організація громадських робіт, б) створення системи додаткової освіти з набуття професій, які користуються попитом на ринку праці, і в) передбачають подальше працевлаштування.

Для того, щоб соціальна політика не знижувала трудову мотивацію людей і не стимулювала пасивність, потрібна визначеність меж бідності та малозабезпеченості. Програма скорочення бідності передбачає доступність, спершу, освіти, медичних і побутових послуг, а також розвиток системи

«захищеної зайнятості», яка б надавала мінімальний дохід за соціально корисну працю на спеціально створених державою та органами місцевої влади робочих місцях [236, с. 96].

4. **Збільшення людського потенціалу.** На думку Е. Лібанової, роль і значення людського потенціалу, якості населення багаторазово збільшується з огляду на системну демографічну кризу та хвилю депопуляції, що охопила чи не всі розвинуті країни світу. Україна також вступила в цей період свого розвитку. Демографічні прогнози свідчать про практичну неможливість подолання тенденції скорочення чисельності населення в найближчій перспективі. Але відбуватиметься не просто зменшення загальної чисельності населення, а очікуються значні структурні зрушення: передовсім на тлі випереджального скорочення чисельності населення працездатного віку спостерігатиметься зростання чисельності осіб старшого віку. Демографічне старіння – це закономірний наслідок зростання тривалості життя, тому не є негативним явищем. Однак цей процес потребує адекватних змін державної політики, зокрема реалізації низки заходів, які протидіятимуть соціальній ізоляції осіб похилого віку, поширенню серед них бідності та хвороб [236, с. 9].

5. **Формування трудового потенціалу.** Необхідність швидкого економічного зростання в умовах скорочення чисельності населення вимагає покращення умов і посилення стимулів формування трудового потенціалу та максимально ефективного його використання. Основним напрямком політики, спрямованої на досягнення зазначеної мети, на думку Е. Лібанової, є розширення меж і підвищення вікових рівнів економічної активності, створення можливостей максимально великій частині населення брати участь в економічній діяльності, забезпечення належних умов праці, сприяння набуттю високого рівня освіти та кваліфікації, підтримання здоров'я нації [288, с. 11-18].

Виконати завдання щодо поліпшення добробуту населення за всіма пріоритетними напрямками держава зможе тоді, коли за її діями буде

здійснюватися контроль з боку громадянського суспільства, основними суб'єктами якого є представники середнього класу. У сучасних українських умовах середній клас може віднайти власну нішу щодо проведення контролю за владною вертикаллю в органах місцевого самоврядування й саме таким чином взаємодіяти на базі партнерства та через діалог з державою в реалізації соціальної політики в Україні. Сутність місцевого самоврядування як інституту соціальної політики буде розглянута в наступному підрозділі.

5.3. Місцеве самоврядування як сфера самоактуалізації середнього класу

Місцеве самоврядування почало розвиватися в Європі в часи середньовіччя як форма громадського самоврядування, однак сучасного вигляду воно набуло внаслідок муніципальних реформ XVIII-XX ст. та представлене самостійними суб'єктами управління, утвореними за територіальним або галузевим принципом.

У загальному вигляді місцеве самоврядування трактується як право й реальна здатність органів управління місцевого рівня регламентувати та управляти суттєвою частиною державних справ, діючи в рамках закону, під власну відповідальність і в інтересах місцевого населення.

Серед сучасних моделей інституту місцевого самоврядування виділяють англо-американську (англосаксонську); континентальну (романо-германську, або європейську); іберійську моделі. До цього переліку деякі дослідники додають радянську модель [14, с. 184-212].

У зарубіжних країнах були сформовані дві концепції взаємовідносин місцевого самоврядування й держави: громадівська та державницька. Перша модель розглядає відносини місцевих і центральних властей як відносини партнерів, що переслідують загальну мету, надаючи певні послуги населенню. Вона передбачає закріплення за територіальними колективами та

їхніми органами спеціальних владних повноважень, які дозволяють розглядати їх як незалежну від держави й самостійну гілку влади. Друга головну роль у відносинах між державними та місцевими органами відводить саме державі. У цій моделі територіальні громади мають виконувати функції державного управління шляхом набуття частини функцій та повноважень державної влади. У цьому випадку місцеве самоврядування трактується як найнижча ланка в системі державного управління, яка є цілком інтегрованою в структуру державної влади і складає один з елементів виконавчої вертикалі [416, с. 48]. Для сучасного українського суспільства переважно характерна державницька модель розвитку місцевого самоврядування.

Аналізуючи *місьцеве самоврядування* як інститут соціальної політики і сферу реалізації інтересів середнього класу, зазначимо, що воно попри наявність різних його систем, зокрема в Україні та європейських державах, *має спільні ознаки*:

- 1) є публічною інституцією, яка зберігає у своїй діяльності автономність від держави;
- 2) втілює свої принципи через громаду, яка делегує обраних представників до колегіального представницького органу;
- 3) має відокремлене від державного та приватного майно і фінансові ресурси, якими від імені громади розпоряджаються сформовані нею органи;
- 4) наділене правами запроваджувати й збирати місцеві податки, збори та платежі й справедливо використовувати їх в інтересах усієї громади;
- 5) виконує лише властиві йому функції та надані йому державою адміністративні повноваження [347, с. 23].

Обов'язковим і первинним суб'єктом місцевого самоврядування є громада. Проведені дослідження дозволяють виділити декілька аспектів первинності територіальної громади стосовно інших суб'єктів місцевого самоврядування [281, с. 224].

1. Історичний. Територіальна громада як форма самоорганізації людей для реалізації спільних інтересів виникла раніше, ніж спеціальні органи,

покликані на «постійній та професійній основі» вирішувати питання місцевого значення [147].

2. Правовий. Територіальна громада є первинним суб'єктом права на здійснення місцевого самоврядування. Зокрема, у частині I статті 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вказується, що «первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста» [189].

3. Владний. Територіальна громада є первинним суб'єктом публічної самоврядної влади. Стаття 5 Конституції України стверджує, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який і здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування [243]. На відміну від державної влади, суб'єктом якої виступає весь народ, суб'єктом влади в місцевому самоврядуванні є територіальна громада [65]. Вона не володіє суверенітетом, ця якість належить виключно народу. Суверенні права держави трансформуються в самоврядні повноваження територіальних спільнот. Тому суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада, а не народ України [149, с. 156; 281, с. 224].

4. Системний. Територіальна громада є системоутворюючим елементом системи місцевого самоврядування. Усі інші складові системи (місцеві ради та їх виконавчі органи, сільські, селищні, міські голови, органи самоорганізації населення, форми їх діяльності) створюються, формуються, обираються громадою, тому є вторинними, похідними. Територіальна громада як елемент системи місцевого самоврядування, детермінуючись системою, не є пасивним продуктом. Вона активно впливає на систему, формуючи її. Територіальна громада є стрижневим системоутворюючим елементом у системі місцевого самоврядування [162, с. 59].

5. Матеріально-фінансовий. Стаття 142 Конституції України закріплює як матеріальну і фінансову базу місцевого самоврядування рухоме й нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні

ресурси, що є у власності територіальних громад [243]. Органи місцевого самоврядування, відповідно, лише здійснюють правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності від імені та в інтересах територіальних громад [189; 281, с. 225-226].

За Європейською хартією про місцеве самоврядування чільне місце в механізмі здійснення місцевого самоврядування належить радам або зборам, тобто представницьким органам місцевого самоврядування [180]. Конституція України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» це право закріплюють за територіальною громадою [243; 189]. Серед дослідників немає однозначної думки з цього питання. З одного боку, є переконання, що закріплення громади як основного елемента місцевого самоврядування є декларативним. Вважається, що первинним суб'єктом є органи місцевого самоврядування, оскільки вся історія існування самоврядування протягом багатьох віків довела, що державні й місцеві справи здатні на місцях вирішувати відповідні органи, які працюють, на відміну від громади, постійно, кваліфіковано й повинні нести відповідальність за свою діяльність, що не властиво територіальній громаді [479].

Інші дослідники первинним суб'єктом місцевого самоврядування називають саме територіальну громаду [64; 388]. Деякі вчені такими суб'єктами вважають населення [281; 159].

Отже, головним суб'єктом системи місцевого самоврядування є територіальна громада, що зумовлює певну специфіку її складових.

До елементів системи місцевого самоврядування належать: місцевий референдум, вибори органів місцевого самоврядування й посадових осіб місцевого самоврядування, відкликання депутатів і виборних посадових осіб місцевого самоврядування, збори громадян, мітинги, демонстрації, органи місцевого самоврядування та посадові особи місцевого

самоврядування, муніципальна служба, територіальне громадське самоврядування.

Отже, елементи місцевого самоврядування створюють його цілісну систему. Більшість дослідників під *системою місцевого самоврядування* пропонують розуміти «... сукупність різних організаційних форм та інститутів місцевої демократії, через які територіальна громада здійснює місцеве самоврядування». На відміну від органів державної влади, які становлять єдину загальнодержавну систему, місцеве самоврядування не має й не може мати якоїсь єдиної в масштабі всієї країни системи, бо це суперечить принципу організаційної автономності органів місцевого самоврядування та не відповідає їх природі як органів конкретних територіальних громад. Система місцевого самоврядування конкретної адміністративно-територіальної одиниці є повністю незалежною від системи, що склалася в іншому населеному пункті. Таким чином, різні територіальні громади та сформовані ними органи місцевого самоврядування «... не характеризуються спільними системотворчими ознаками й не можуть становити єдиної системи [282, с. 140-141]».

Система місцевого самоврядування – це організаційно-правовий механізм проведення місцевого самоврядування в межах окремої самоврядної адміністративно-територіальної одиниці – села, селища, міста, – територіальні громади яких виступають самостійними суб'єктами місцевого самоврядування.

Згідно зі статтею 140 Конституції України місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, установленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи [243].

Як зауважував А. де Токвіль, саме в громаді народ є джерелом влади в суспільстві, проте більш безпосередньо, ніж у громаді, він ніде не вершить свою владу. Разом з тим, жителі населеного пункту зазнають управлінського впливу і від інституцій державної влади, і від органів і посадових осіб

місцевого самоврядування, тобто територіальна громада виступає об'єктом управління, що повністю відповідає одній з ознак самоврядування – відсутності розриву між суб'єктом та об'єктом управління [281, с. 142].

Отже, саме на рівні міського, районного, селищного самоврядування отримують найповнішу реалізацію головні компоненти громадянського суспільства – громада й представницька влада, індивідуальні та колективні інтереси, права кожної особи й громади. До місцевого самоврядування включаються всі компоненти, що співіснують у межах певної території та функціонують для забезпечення потреб населення й господарства. Усе це, разом з державними структурами, становить систему життєзабезпечення, включаючи також природно-ресурсний потенціал.

Такий підхід поданий у статті 3 «Європейської хартії місцевого самоврядування»:

– під місцевим самоврядуванням розуміється право та дійсна здатність органів місцевого самоврядування регулювати суттєву частку публічних справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення;

– це право втілюється радами або зборами, що складаються з їх членів, обраних шляхом вільного, таємного, рівного, прямого й загального голосування [273, с. 96; 214, с. 278].

Повноваження органів місцевої влади легітимуються завдяки тому, що їх обирає населення. Через органи місцевого самоврядування територіальна громада управляє на місцях на основі правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності. *До інститутів місцевого самоврядування відносять:* сільські, селищні, міські, районні, обласні ради та їх виконавчі органи (комітети, комісії тощо); форми самоорганізації населення (громадські комітети й ради мікрорайонів, житлових колективів, будинкові, вуличні комітети тощо); різні форми безпосереднього волевиявлення громадян (місцеві референдуми, збори громадян) [214, с. 278].

Виявляючи *сутність місцевого самоврядування*, цей феномен можна визначити як владу. Саме як владу місцеве самоврядування дозволяє розуміти природу названого публічно-правового явища, а також джерело цієї влади. Перше виражається в прерогативах муніципальної влади на території муніципальних утворень, друге – похідне від влади народу. Тому муніципальна влада – це публічність у масштабі муніципального утворення [400, с. 27].

Влада тільки тоді є владою, коли вона самостійна в здійсненні своїх повноважень. Самостійність місцевого самоврядування, як влади, у системі поділу влади – це:

- фінансова самостійність, наявність місцевого бюджету;
- самостійність органів місцевого самоврядування (в тому числі самостійність стосовно державних органів, виведена з порядку формування органів місцевого самоврядування за допомогою місцевих виборів, і самостійне виконання повноважень);
- самостійність населення в реалізації права на місцеве самоврядування;
- самостійна відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування [400, с. 30].

Використовуючи ключові терміни, І. Постовий умовно виділяє такі групи тлумачень місцевого самоврядування: 1) місцеве самоврядування – форма народовладдя, 2) місцеве самоврядування – діяльність населення, 3) місцеве самоврядування – система організації діяльності населення, 4) місцеве самоврядування – дійсна здатність громадян управляти справами місцевого значення [371].

Дещо інший підхід до тлумачення поняття місцевого самоврядування пропонує відома українська дослідниця О. Скакун, яка виділяє цілий ряд характерних властивостей, що й становлять його зміст. На її думку, до цих рис слід відносити таке: а) здійснюючи публічну владу, місцеве самоврядування тим, не менш, не є складовою державного управління в

країні; б) місцеве самоврядування поєднує в собі начала інститутів громадянського суспільства й державної влади, причому органи місцевого самоврядування можуть наділятися окремими повноваженнями органів виконавчої влади та брати участь у виконанні державних функцій; в) воно є однією з найважливіших форм народовладдя; г) є самостійним; д) підлягає різноманітним формам контролю з боку населення; є) має свій специфічний суб'єкт – населення, яке проживає на певній території, та об'єкт управління – питання місцевого значення [414, с. 113].

Особливість структур місцевого самоврядування полягає в тому, що вони виступають одночасно як інституції публічної влади, господарської діяльності та суб'єкти громадянського суспільства. Ознаками громадського інституту є: 1) можливість населення формувати органи влади та їхні структури; 2) багато питань вирішуються на зборах, локальних референдумах; 3) населення має право на політико-правові ініціативи.

На відміну від органів державного управління, на місцях органи місцевого самоврядування:

- а) не призначаються зверху (їхня система, структура визначається населенням);
- б) не є агентами уряду та інших вищих державних органів;
- в) не включені в централізовану ієрархічну систему;
- г) не відділені від населення [449, с. 14].

Виділити місцеве самоврядування дозволять такі критерії: по-перше, забезпечення місцевого інтересу; по-друге, господарювання в інтересах жителів муніципального утворення; по-третє, використання форм прямої діяльності, активної участі широких верств населення в діяльності органів місцевого самоврядування; по-четверте, наявність певної сфери діяльності, предметів ведення місцевих справ тощо; по-п'яте, прагнення населення муніципального утворення, до внутрішнього зв'язку з потребою самостійно вибирати свою долю, громадянську позицію [449, с. 14].

Усі суттєві ознаки держави: територія, населення, публічна влада – властиві муніципальному утворенню, але характер влади різний: державна – суверенна, муніципальна – підзаконна. *Суспільно-державна риса місцевого самоврядування робить його центральною ланкою в механізмі взаємодії громадянського суспільства й держави* [449, с. 16].

Таким чином, саме інститути громадянського суспільства (громадські організації, профспілки, неурядові дослідні центри) є «сукупністю відносно автономних, авторитетних недержавних структур, які складають систему конструктивних противаг і стримувань для структур державної влади», та є посередником у діалозі між громадянином та владою [383, с. 205]. Зрештою, результативність взаємодії населення й держави безпосередньо залежить від рівня інституціоналізованості суспільно-політичної діяльності громадян, що, в свою чергу, можуть забезпечити саме організації громадянського суспільства [299, с. 14].

Джозеф Ф. Ціммерман виділив такі види активної участі громадян: громадські слухання, громадські дорадчі комітети, референдум, ініціатива, відкликання [483, с. 263-304].

Країнам Західної Європи властива консенсусна модель політичної культури, яка передбачає існування злагоди між громадянами з приводу механізмів прийняття політичних рішень, а також стосовно головних проблем, що постають перед суспільством, і шляхів їх вирішення [385, с. 286-287; 300, с. 14]. Відповідно, панівною формою участі громадян є конвенційна діяльність: звернення з листами, петиціями до офіційних осіб та інститутів; участь у різноманітних акціях протесту (пікетування, маніфестації, страйки тощо). Традиційним показником активності населення вважається участь у профспілках.

Нарешті, однією з форм конвенційної політичної участі є феномен громадянської непокори, яка спрямовується на зміну певного політичного рішення, закону, усталеної норми діяльності. Такий вид діяльності має значний мобілізуючий потенціал щодо громадськості та спроможний

впливати на еліту країни. Неконвенційними формами участі є: несанкціоновані мітинги, страйки, демонстрації, терористична діяльність, громадянська війна та революції [300, с. 15].

Загальною тенденцією, притаманною інститутам місцевого самоврядування в розвинених демократичних країнах, яка зараз запроваджується в українській політико-правовій практиці, є те, що О. Автономов пропонує називати «*принципом субсидіарності*» [7, с. 337].

З огляду на місцеве самоврядування, «субсидіарність» означає перенесення механізму вирішення важливих проблем на рівень їх виникнення (йдеться, перш за все, про функціонування громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування та її повноваження). Принцип субсидіарності вважається принципом обмеження влади, хоч і не володіє прийнятним нормативним характером. Він скоріше визнає не норму, а вказує на можливість її застосування. Субсидіарність може використовуватися і як керівна засада не лише під час вироблення повноважень чи їх делегування, але й під час їх реалізації.

В Україні принцип субсидіарності юридично вперше був закріплений у Конституції України від 28 червня 1996 р. як один із центральних постулатів місцевого самоврядування. Так, у статті 140 Конституції записано: «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду, жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [240, с. 310]». Завдяки тому, що громада має право самостійно вирішувати питання місцевого значення, повинна відбуватися реалізація принципу субсидіарності в місцевому самоврядуванні України.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., конкретизуючи конституційну норму про місцеве самоврядування в Україні, у статті 2 акцентує увагу на тому, що самоврядування – «гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади...

самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення...». Фактично цей принцип досить повільно запроваджується в практичну діяльність органів місцевого самоврядування. Основними причинами такої неефективної діяльності можна вважати те, що територіальні громади та їх органи не володіють *de facto* цією «реальною здатністю» самостійно вирішувати питання місцевого значення. Вони не мають необхідної матеріально-фінансової бази для послідовного впровадження принципу субсидіарності в систему місцевого самоврядування [428, с. 46].

Другою причиною, як стверджує П. Гураль, є той факт, що «в Україні кілька поколінь, які жили в радянську епоху, не мали жодного відношення до самоврядування. Не мають знань і навичок і сучасні громадяни України, їм потрібно систематично надавати цю допомогу. Конкретні заходи такої допомоги повинні бути передбачені і закріплені законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України [156, с. 431]». Саме просвітницька діяльність в українському суспільстві могла би вирішити цю проблему [428, с. 46].

Таким чином, говорячи про встановлення механізмів взаємодії між органами місцевого самоврядування та центральними органами державної влади в цілому, вже не йдеться про визначення того, які з них мають займати пріоритетне чи домінуюче становище в системі управління. Фактично йдеться про створення такої моделі управління, коли розподіл повноважень дозволяє розв'язати два основні завдання: ефективно вирішення суспільних проблем (правового, політичного, економічного, соціального характеру) та забезпечення прав людини й громадянина. Справжня проблема, з якою стикається сьогодні Україна, полягає не стільки в тому, щоб з'ясувати, що більше відповідає конституційно проголошеним цілям державотворення – централізація влади чи її децентралізація, скільки в тому, яким чином ці два принципи мають реалізовуватися в процесі здійснення державної влади, що є необхідними складовими системи управління [489, с. 7; 416, с. 55-56].

Розглянувши сутність місцевого самоврядування, перейдемо до встановлення його першорядних принципів, виявлення суперечностей і окреслення шляхів покращення в сучасному українському суспільстві.

Основні *принципи місцевого самоврядування* закладені у Європейській хартії місцевого самоврядування, що ратифікована Україною у 1997 р. [180], серед яких – принципи правової, організаційної та фінансової автономії органів місцевого самоврядування.

Принцип правової автономії означає, що органи місцевого самоврядування повинні мати власні, тільки їм притаманні повноваження, прийняті Конституцією та відповідними законами.

За *принципом організаційної автономії* органи місцевого самоврядування мають бути вільними щодо вибору власної структури для того, щоб ефективно виконувати свої функції під власну відповідальність.

Фінансова автономія органів місцевого самоврядування передбачає право аналізованих органів збирати та розподіляти їх власні фінансові ресурси самостійно [61, с. 132-133].

Визначаючи принципи українського місцевого самоврядування та звертаючись до розділу XI Конституції України (ст. 140-146), також до відповідних законів України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про столицю України – місто-герой Київ», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» та ін. [416], можна дійти висновку про стан «вибіркової» нормативної регламентації принципу верховенства права в Україні, що є свідченням не тільки певної непослідовності вітчизняного законодавства. Відсутність цього принципу в переліку загальних основ організації та діяльності місцевого самоврядування є симптоматичним в аспекті ставлення української держави до місцевого самоврядування в цілому [66, с. 63].

Таке *ставлення держави до місцевого самоврядування породжує певні проблеми й суперечності в його реформуванні.*

По-перше, задля подальшого розвитку практики місцевого самоврядування, необхідно, насамперед, вирішити *суперечності в сучасному українському законодавстві.* Так, наприклад, тільки порівнявши Закони «Про місцеві державні адміністрації» та «Про місцеве самоврядування в Україні», дослідники підраховали, що 16 функцій з повноважень органів місцевого самоврядування й місцевих державних організацій дублюються повністю, а 12 – частково [189, с. 170]. Окрім того, майже половина справ, віднесених до відання держадміністрацій, за своєю суттю є компетенцією місцевого самоврядування [214, с. 281].

Окрім вирішення суперечностей в сучасному українському законодавстві щодо регулювання діяльності органів місцевого самоврядування існують інші проблеми, більш загального характеру, поступове подолання яких сприятиме подальшому поширенню й розповсюдженню структур місцевого самоврядування, залучення до них якомога більшої кількості суб'єктів громадянського суспільства, що, в свою чергу, призведе до подальшого розвитку середнього класу в Україні. До них слід віднести такі проблеми: затребуваність вертикаллю влади й громадянським суспільством місцевого самоврядування; нагальна потреба визначення обсягу місцевого самоврядування; вироблення алгоритму окреслення меж тих територій, де існує місцеве самоврядування. Розглянемо ці проблеми детальніше.

Поряд з проблемою теорії й практики відносин між місцевим самоврядуванням і державою існує очевидна *проблема затребуваності місцевого самоврядування.* В сучасному світі вона прямо залежить від розвитку громадянського суспільства. Саме горизонтальні відносини, не опосередковані державою, сприяють формуванню місцевих інтересів та їхньої подальшої артикуляції. Від держави може бути відділена не місцева влада, а сукупність місцевих інтересів, які потім намагаються реалізуватися

через органи самоврядування. В той же час, залежно від ступеня розвитку громадянського суспільства, особливостей політичної культури й політичної географії, рівень артикуляції цих інтересів істотно розрізняється [462, с. 70].

Р. Туровський наголошує, що самоорганізації суспільства буває недостатньо для налагодження повноцінного самоврядування. Необхідні загальнопоширені політичні інститути самоврядування. Часто держава пропонує їх суспільству або впливає з метою їх більшого впорядкування, стандартизації. Таким же чином формується територіальний формат місцевого самоврядування не в процесі добровільного об'єднання місцевих співтовариств, а адміністративно-територіального поділу, який проводиться зверху з урахуванням реальної ситуації на місцях. Держава зацікавлена в стійкому адміністративно-територіальному поділі й неминуче буде керувати процесом організації місцевих співтовариств. Розповсюджені випадки, коли місцеве самоврядування створюється й пропонується суспільству державою як цілісний політичний проект у процесі децентралізації. Це – нормальна форма діалогу між державною владою й місцевими співтовариствами (або хоча б з урахуванням державою реальної ситуації на місцях), що дозволяє заснувати цілком життєздатні органи й територіальні осередки місцевого самоврядування [462, с. 71].

Суттєві суперечності пов'язані також із *визначенням обсягу самоврядування*. Пріоритет самостійності місцевого співтовариства входить у суперечність із рівнем професіоналізму місцевої влади, її відповідальністю та наявністю фінансово-економічних ресурсів. Як результат, виникає типова недовіра центральної влади до органів місцевого самоврядування [462, с. 71].

Постає питання, як саме визначаються *межі тих територій*, де існує місцеве самоврядування. Тут теж є низка суперечностей.

По-перше, це суперечність між штучністю й природністю муніципалітетів.

По-друге, характерна суперечність між «природними» процесами розвитку структур місцевого самоврядування й потребами держави. Останнє

потребує створення регулярного адміністративно-територіального поділу на всіх рівнях, включаючи низові. Формування структур місцевого самоврядування знизу є причиною заплутаних і складних ситуацій.

По-третє, суперечливим є саме розуміння суб'єкта місцевого самоврядування. У цій якості можуть сприйматися і територія, і співтовариство людей.

По-четверте, відсутнє чітке трактування поняття «місцевий», що позначає територіальний рівень самоврядування. Ця категорія досить розпливчата. Для визначення місцевого рівня було б правильним виходити з критеріїв компактності (територія з надвисокою щільністю населення, тобто окремий населений пункт або агломерація) [462, с. 73].

Окреслюючи в першому наближенні шляхи поліпшення діяльності органів місцевого самоврядування, спочатку необхідно уточнити деякі *концептуальні засади* цього питання.

Накопичений досвід розвитку української державності дозволяє припустити, що держава фактом заснування інституту місцевого самоврядування в черговий раз погоджується зі своєю нездатністю управляти суспільством. На сучасному етапі весь тягар турбот про населення перекладено на муніципальні органи й місцевий бюджет: соціальний захист, охорона здоров'я, освіта та ін., що, в свою чергу, надає інституту місцевого самоврядування особливої соціальної й політичної ваги [400, с. 29].

Однак без місцевого самоврядування, як відомо, не буває середнього класу і громадянського суспільства, а без останнього не існує місцеве самоврядування. Самоврядування являє собою продукт такого суспільства і одночасно інструмент його побудови й розвитку. На місцевому рівні беруть початок усі суспільно-політичні процеси, проявляються в найбезпосереднішій формі політичні настрої мас, реальні й уявні суперечності між соціальними групами. Тут установлюються відносини між соціумом і державою, формуються основи громадянської активності людей. Місцеве самоврядування – найближча до народу гілка влади. Беручи участь у

його функціонуванні, люди вчаться демократії, законослухняності, громадянськості, умінню поважати інтереси інших, шукати адекватні форми вирішення проблем, які часом виникають. Через нього місцеві співтовариства набувають досвід взаємодії з державними органами, з громадськими організаціями тощо [254, с. 55].

Сучасний «перехідний» стан української державності являє собою свого роду унікальний історичний феномен (здійснювати практично безпрецедентний у світовій практиці перехід із «соціалістичної» формації в «постіндустріальну», не розваливши державу остаточно, вдавалося далеко не кожному). Тому деякі дослідники стверджують, що завдання виходу із системної кризи, яку переживає країна й суспільство, принципово не може мати яких-небудь готових рішень, безпосередньо взятих із власного минулого або закордонного досвіду.

Україні необхідний еволюційний перехід від парадигми «керівництво-управління» до парадигми «управління-самоврядування», отже, має бути не організаційно-інституціональна заміна однієї практики публічного управління іншою, а подальший поетапний розвиток самоуправлінських, децентралістських за своєю суттю механізмів у їх єдності з державним управлінням [177, с. 21].

Потрібно перебороти дві тенденції, що створюють проблемні «поля» в процесі становлення місцевого самоврядування, зокрема:

- 1) непослідовну політику центру (відсутність загальної стратегії реформ і концепції державного будівництва);
- 2) низький рівень громадянської ініціативи населення (відсутність стійких інститутів і цінностей громадянського суспільства) [52, с. 29].

В сучасних умовах муніципальна адміністрація настільки ж віддалена від населення, як і державна. Наближеність до населення як цінність місцевого самоврядування буде сприйматися лише при виконанні ряду умов [449, с. 20].

По-перше, слід відновити місцеве самоврядування на рівні сільських округів, малих міст і т.д. Мова йде не тільки про забезпечення прямого контакту з місцевою владою, але й про створення умов для реалізації права населення самостійно вирішувати конкретні, передбачені законом, проблеми, що безпосередньо зачіпають важливі місцеві інтереси.

По-друге, представницьким органам місцевого самоврядування законом повинно надаватися провідне положення в системі органів місцевого самоврядування. Підвищення їх ролі можливе при наділенні реальними контрольними повноваженнями й розумним збільшенням кількісного складу.

По-третє, потрібно прийняти загальні для всіх суб'єктів держави витрати і противаги в системі відносин: «урядовий орган – голова адміністрації».

По-четверте, місцеве самоврядування і за повноваженнями, і за відповідальністю не може бути рівнозначним для муніципальних утворень різних типів і рівнів. Необхідна відповідна диференціація муніципальних утворень [449, с. 20].

Зауважимо також, що, крім відповідного юридичного оформлення, місцеве самоврядування вимагає тривалого еволюційного нагромадження сукупності передумов політичного, соціального й економічного характеру, відомої історичної (насамперед, муніципально-правової) наступності й культури взаємин держави та її громадян [177, с. 24].

Разом з тим, не можна ігнорувати й те, що будь-які концептуально-теоретичні побудови й політичні декларації (якими б «загальнодемократичними» чисто зовні вони не були), покладені в основу тих чи інших реформ, приречені на провал, якщо не враховується така вимога: центральним суб'єктом управлінських відносин завжди повинні виступати не хто інші, як жителі відповідної території [177, с. 25].

Отже, слід виділити такі *основні шляхи підвищення реалізації інтересів територіальних громад за допомогою органів місцевого самоврядування:*

1. Посилення організаційної гнучкості й децентралізації дій через реалізацію прав громадян на участь в управлінні шляхом їх безпосереднього залучення до процесу управління, управління інноваціями (громадяни – один з головних постачальників ідей).

2. Підвищення гласності, публічності й обґрунтування прийнятих рішень, вільний доступ до інформації від органів державного й місцевого управління, їх відповідальність за надання помилкової або перекрученої інформації.

3. Тісніше поєднання централізованого владного впливу з інтересами територіальних громад, різноманітними автономними структурами, що мають ресурси й здатні самостійно приймати рішення. У цю мережу разом з органами місцевого управління й установами мають входити також приватні структури, органи самоорганізації населення й малі суспільні групи. Такий підхід прискорить формування суспільно-громадянської мережі, відкритої для кожної територіальної громади, де й буде реалізовуватися право на свободу об'єднань громадян з метою захисту їх прав.

4. Сприяння появі нових механізмів залучення громадян до процесів прийняття й реалізації рішень органами місцевого самоврядування. Потрібне ефективне використання ресурсів для вирішення соціальних проблем через більш точне визначення пріоритетів для міста, регіону й країни в цілому.

5. Підвищення культури й наукового стилю роботи органів місцевого самоврядування з орієнтацією на запити й потреби громадян, підвищення відповідальності за реалізацію послуг і ресурсів.

6. Оцінка самоврядних структур повинна залежати від рівня задоволеності громадян послугами, ступеня їх довіри й реальної можливості брати участь у розробці й прийнятті рішень. Саме таким чином може бути більш повно втілене право територіальних громад на участь в управлінні та самоврядуванні.

7. Розбудова інститутів громадянського суспільства та ефективна взаємодія з органами місцевого самоврядування є набагато дієвішою формою, ніж жорстко централізоване державне управління [214, с. 281-282].

Подальший розвиток місцевого самоврядування можливий за умови вдосконалення форм співпраці місцевої влади з населенням.

Розглядаючи *нові форми співпраці місцевих органів влади з населенням*, американський дослідник Дж. К. Томас виділив п'ять основних: омбудсмени та центри громадської активності; спільне створення та надання послуг; волонтерство; інституціоналізація ролі громадськості в процесі прийняття рішень; структури для захисту інтересів громадян [557; 61, с. 151].

Однак на сьогодні в Україні ми маємо наступні реалії: не існує дійсно розвиненого, сформованого інституту омбудсмена, немає взагалі центрів громадської активності, ніяким чином не реалізована ефективна зарубіжна практика інституціоналізації ролі громадськості у процесі прийняття рішень, простежується низький рівень розвитку волонтерства, а інтереси окремих груп домінують над загальними громадськими, або суспільними інтересами.

Отже, *дослідивши механізм реалізації взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу в Україні*, автор дійшов наступних **висновків**:

Результатом оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства в процесі становлення середнього класу є суспільна злагода. Її досягнення можливо через реалізацію позитивного потенціалу атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства як умови вирішення суспільних протиріч. Цими атрибутами є толерантність, діалог, компроміс, консенсус. Підніжжя механізму у вирішенні суспільних протиріч і генезису середнього класу становлять толерантність і діалог, на яких у подальшому ґрунтуються компроміс і консенсус, що в результаті призводить до вершини цього механізму – суспільної злагоди.

Практична реалізація суспільної злагоди можлива через політичну діяльність суб'єктів домовленості. Тобто через взаємодію держави і

громадянського суспільства у процесі становлення середнього класу. Держава формує середній клас за допомогою соціальної політики, а громадянське суспільство впливає на державу через органи місцевого самоврядування.

Слід виділити два головні суб'єкти *соціальної політики* – соціальну державу й громадянське суспільство. Від рівня діалогу цих суб'єктів залежать умови здійснення соціальної політики та специфіка її реалізації. В сучасній Україні держава виступає основним суб'єктом проведення соціальної політики.

У центрі реалізації соціальної політики є два провідні принципи – соціальної справедливості й соціальної відповідальності. Саме тому суттю та метою соціальної політики в Україні є досягнення соціальної справедливості в суспільстві на засадах взаємодії соціальних норм, які виконують регулятивні функції.

Виконати завдання щодо поліпшення добробуту населення та становлення середнього класу в Україні держава зможе тоді, коли за її діями буде здійснюватися контроль з боку громадянського суспільства, основними суб'єктами якого є представники середнього класу. В сучасних українських умовах середній клас може віднайти власну нішу щодо проведення контролю за владною вертикаллю в *органах місцевого самоврядування* й саме таким чином взаємодіяти на основі толерантності та через діалог, компроміс, консенсус з державою в реалізації соціальної політики в Україні, закладаючи підґрунтя для суспільної злагоди й соціального партнерства.

Саме на рівні міського, районного, селищного самоврядування отримують найповнішу реалізацію головні компоненти громадянського суспільства – громада й представницька влада, індивідуальні та колективні інтереси, права кожної особи і громади.

Громада є обов'язковим і первинним суб'єктом місцевого самоврядування. Як елемент системи місцевого самоврядування територіальна громада активно впливає на систему, формуючи її. Вона є

стрижневим системоутворюючим елементом у системі місцевого самоврядування. У громаді народ є джерелом влади в суспільстві, а більш безпосередньо, ніж тут, він ніде не застосовує свою владу.

Місцеве самоврядування – найближча до народу гілка влади. Саме через нього місцеві співтовариства отримують досвід взаємовідносин з державною владою та громадськими організаціями. Без місцевого самоврядування не може бути громадянського суспільства й середнього класу, оскільки в місцевому самоврядуванні представники середнього класу знаходять нішу для власного політичного волевиявлення, громадянської активності й відповідальності. На місцевому рівні беруть початок усі суспільно-політичні процеси, простежуються тенденції до інтеграції чи дезінтеграції, конфлікту або консенсусу між різними соціальними групами. Саме тут закладаються підвалини взаємодії між соціумом і державою.

ВИСНОВКИ

Проведений комплексний аналіз специфіки становлення середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства дає можливість дійти таких загальних висновків.

1. Для розуміння феномена середнього класу спочатку потрібно усвідомити, яке місце він посідає в соціальній структурі суспільства, які теоретичні підходи існують до виявлення як самого поняття, так і сутності цього феномена, визначити принципи, методи й прийоми дослідження середнього класу.

В універсальності взаємодій індивідів особливу вагу мають форми, що поєднують людей у соціальні спільноти. Соціальна спільність, заснована на зв'язках, що породжені необхідністю об'єднання, солідарності, погодженості спільних зусиль, називається соціальною групою. Серед соціальних груп особливе місце посідають статусні верстви – групи, класи.

У розгляді стратифікації поняття «соціальна верства» має домінуюче значення. Спосіб життя відіграє вирішальну роль при розподілі на соціальні верстви, внаслідок чого та чи інша верства стає носієм умовностей, які підтримують її й, у кінцевому підсумку, зберігають її як таку. Саме верства є соціальним фундаментом формування класу.

Сутність класу визначається за стратифікаційною теорією, в якій існують три класичні напрямки: марксизм, веберіанство і функціоналізм. У межах цих напрямків сформувалися відповідні основні підходи до аналізу соціальної структури суспільства: марксистський, майновий і концепція класу службовців. Усі вони сходяться на тому, що класи виникають через нерівність у володінні й контролі за матеріальними ресурсами.

Для сучасного розуміння категорії «клас», поряд з такими його елементами, як місце в суспільному виробництві, відношення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, споживана частка

суспільного багатства, рівень здійснення владних функцій, престиж у суспільстві, важливе значення має корпоративна свідомість.

Концепт класу залишається суттєвим для аналізу особливостей і тенденцій соціальних трансформацій у суспільстві перехідного періоду.

В контексті трансформаційних реформ інституціональна система суспільства є «провідною», а соціально-групова структура – «похідною». В ідеалі соціально-групова структура суспільства має сприяти раціональному розподілу ролей і статусів між індивідами й групами, а також більш ефективному виконанню складних і суспільно значимих ролей.

При дослідженні соціально-класової структури сучасного постіндустріального суспільства активно розвивається новий науковий напрямок – ресурсний. Як база стратифікації, виділяються обсяг і структура ресурсів (капіталів, активів), якими розпоряджаються індивіди і які не обмежуються лише традиційним економічним капіталом, але й є сумою економічного, людського, владного капіталів. Неабиякого значення набувають нові види ресурсів, зумовлені характером соціалізації, особливостями поведінки, загальним рівнем культури тощо.

2. Відносно поняття «середній клас», зауважимо, що з періоду античності цим терміном позначалася сукупність суспільних груп, які займали проміжне місце між класами суспільства. Наприкінці XVII ст. в Англії вже офіційно побутувало поняття середнього класу, який становив собою соціальну групу власників і підприємців. У країнах Західної Європи у XVIII ст. із середнім класом ідентифікував себе третій стан, у XIX ст. – дрібна й середня буржуазія, багаті селяни й ремісники, у XX ст. – високооплачувані «білі комірці», особи «вільних професій», менеджери.

Сучасний середній клас є продуктом капіталістичної формації. Феномен середнього класу, утворившись на стадії індустріального суспільства, набуває розвитку в суспільстві постіндустріальному. Середні прошарки населення на Заході своїм зміцненням зобов'язані індустріальному суспільству, де масове виробництво створило масове споживання,

забезпечуючи тим самим підвищення рівня та якості життя широких верств населення.

Нині зміст «середнього класу» як складного соціального утворення зазнав значних змін. У сучасних суспільствах західного типу до складу середнього класу разом із «старими», традиційними верствами входять «нові верстви». «Старі» об'єднують дрібних і середніх приватних власників, більшу частину селянства і фермерства, ремісників, торговців. «Нові» складаються з представників масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, осіб вільних професій, висококваліфікованих робітників та ін. «Новий» середній клас з'являється внаслідок інформаційної революції в середині й кінці ХХ ст.

3. У дослідженні середнього класу виділяються загальні підходи, застосовувані в суспільствознавстві в цілому: об'єктивний і суб'єктивний (ціннісний і статистичний; нормативний і емпіричний).

Згідно з першим, до середнього класу в перехідному суспільстві належать ті, в кого середні доходи. Такі люди є в будь-який час і в будь-якій країні. Згідно суб'єктивного підходу, середній клас складають носії певних цінностей, якоїсь ментальності, зацікавлені в стабільності суспільства, відсутності потрясінь і різких змін.

Вивчаючи середній клас у суспільстві перехідного періоду, вчені виокремлюють ще одну методологічну проблему. «Серединна» частина суспільства, що виділяється в процесі численних емпіричних досліджень і стосовно якої оперують категорією «середній клас», ніяк не конструйована як цілісне соціальне утворення і, крім «серединності», їй складно приписати якісь загальні змістовні характеристики. Отже, реалії сучасного українського життя зіставляються не стільки із західною дійсністю, скільки з її відповідною ідеологічною інтерпретацією.

4. Звертаючись до загальних моделей становлення і розвитку середнього класу, наголошуємо на такому.

Його генезис у західному суспільстві відбувається одночасно з виникненням і розвитком товарного виробництва, тому ми можемо говорити про існування середнього класу вже з античного періоду (хоча й нечисельного).

З розвитком міст, легітимацією торгівлі та появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються досить чисельні верстви середнього класу. При капіталізмі він займає проміжне положення між двома основними класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи вседозволеність верхів і конфліктогенний потенціал низів, виконуючи таким чином, функцію соціального стабілізатора.

Походження сучасного середнього класу на Заході пов'язане зі становленням держави «загального добробуту», корені якої сягають середини ХІХ ст. Її розвиток триває після Першої світової війни, а розквіт припадає на роки «славного тридцятиріччя» (1945-1975 роки) після Другої світової війни. Генезис класичного середнього класу відбувався завдяки проведенню ефективної соціальної політики, спрямованої на підтримку й стимулювання перетворювального потенціалу середніх верств населення в західних країнах. Основною функцією класичного середнього класу є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні.

Ослаблення держави загального добробуту, неоліберальні реформи 1980-х років, процеси глобалізації тощо зумовили якісні зміни капіталізму, а, отже, зміни середнього класу. «Нові» верстви середнього класу усе більше починають спиратися насамперед на інтелектуальний, культурний і людський капітал. Це дає підстави стверджувати про кількісну та якісну зміну середнього класу в сучасному західному суспільстві, в якому відбувається перехід від індустріалізму й модерну до постіндустріалізму й постмодерну.

5. Глобалізація, модернізація, соціально-економічні та соціокультурні трансформації породжують непередбачуваність суспільних процесів,

специфіки соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві та неадекватну поведінку людей в умовах нестабільності.

У вирішенні питання щодо соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві й місця середнього класу в ній окреслилось два підходи. Відповідно до першого, постіндустріальне суспільство розділяється на два великі класи: «клас інтелектуалів» і «андеклас», що замикаються в собі, а також прогнозується суттєве «розмивання» середнього класу й поповнення його суб'єктами цих двох класів. Згідно з другим підходом, у наш час людство знаходиться на початку процесу становлення постіндустріального суспільства, що зумовлює перевагу індустріальних технологій; залишається невирішеним питання: хто буде виконувати всю сукупність різних видів складної роботи, адже не елітний вищий, і не нижчий класи – останній не зможе користуватися в повному обсязі основним ресурсом – знаннями. Незважаючи на те, що проведені трансформації істотно похитнули основи існування класової структури суспільства індустріального типу, в тому числі й середнього класу, він продовжує зберігати свої позиції й у постіндустріальному суспільстві, принаймні, на початковому його етапі. У постіндустріальному суспільстві зростає роль нового середнього класу, оскільки однією з ключових його ознак саме в сучасному суспільстві стає доступ до високих технологій.

Знання біосоціальних механізмів суспільного розвитку, особливостей еволюції виду *Homo sapiens* на сучасному етапі дозволяє визначити специфіку соціальних відносин, дає можливість спрогнозувати особливості конкуренції та партнерства, різний ступінь виразності яких сприяє (або не сприяє) стабільності суспільних відносин, гарантом яких і виступає середній клас.

Еволюція людства йде за трьома напрямками. Популяції країн третього світу еволюціонують в основному завдяки природному відбору, країни з поширеною практикою полігамії – завдяки статевому відбору, розвинені

промислові країни – завдяки асортативності шлюбів, соціальної мобільності й концентрації кращих генетичних ресурсів планети.

Основні тенденції еволюції в країнах, що переживають соціальні трансформації, такі: негативна дія соціального відбору, домінуюча дія природного відбору, зміна культурно-генетичного коду, «аномальна» спрямованість соціальної мобільності, відтік інтелекту в розвинені країни, що зумовлює збідніння генофонду країн, які трансформуються.

До головних тенденцій еволюції людських популяцій у розвинених країнах можна віднести: асортативність шлюбів, генетичну зумовленість інтелектуальних здібностей і поведінки людини, що є підґрунтям соціальної мобільності. Використовувати досягнення генетики зможе собі дозволити тільки вищий клас, який усе більше буде замикатися в собі. Перспективи середнього класу в цьому випадку ще не визначені. З одного боку, справді формується численний андеклас, представників якого не можна назвати бідними з позицій розуміння цього феномена в індустріальному суспільстві і які в матеріальному плані цілком задоволені. З іншого боку, більшість представників андекласу є соціально виключеною, що може стати одним з чинників соціальної нестабільності в новому постіндустріальному суспільстві. Для підтримки стабільності в суспільстві та з метою гарантувати власну безпеку вищому класові потрібний середній клас. Можливо, що він у кількісному складі й втратить (через перехід нижчої верстви середнього класу в андеклас), проте у якісному відношенні – це будуть люди, які володіють великим інтелектуальним, культурним і людським капіталом. Саме вони й будуть обслуговувати потреби вищого класу і служити своєрідним буфером, який стримує соціальні суперечності між вищим і нижчим класом.

6. Середній клас, як фактор становлення громадянського суспільства в Україні, протягом усієї української історії не був гарантом стабільності, але саме він, будучи наділений конфліктогенним потенціалом, у більшості випадків сприяв прогресивним модернізаційним реформам у розвитку

українського суспільства. Через свою нечисельність він не міг стати стабілізуючою силою. Отже, потенціалу середнього класу вистачало для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням у суспільстві, а потім через власну слабкість у процесі суспільних змін він часто розчинявся в соціальному просторі України, приводячи до згортання, пробуксовування або викривлення розпочатих прогресивних реформ.

На нашу думку, розвиток громадянського суспільства й становлення середнього класу – практично єдиний процес, тому генезис середнього класу в суспільстві перехідного періоду можна розглядати і як мету його розвитку, і як важливий критерій ефективності проведених реформ.

7. В українському перехідному суспільстві спостерігається тенденція до дезінтеграції соціального простору. З'явилися соціальні групи, які суттєво вирізняються за рівнем матеріального благополуччя (3/4 населення – малозабезпечені й незаможні верстви).

За період пострадянської трансформації різко збільшилася кількість людей, що зазнали збитків від соціальних перетворень. Під час трансформації в суспільство з ринковою економікою відбулися зміни критеріїв самооцінки й на перший план виноситься матеріальне багатство як основа поділу суспільства на класи.

В українському суспільстві виразно проявився соціальний розкол по лінії соціального відчуження й соціально-економічної експлуатації, що інституціоналізується у формах специфічних класових практик і є підставою формування класової системи перехідного суспільства.

Переконані, що можна говорити про вищу верству, якій властиві всі основні риси сформованої соціальної страти: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи та взаємодії, практично завершений процес оформлення групової ідентичності й пов'язаний з останньою спосіб життя. Про середню верству нічого подібного стверджувати не можна, оскільки її становлення в суспільстві перехідного періоду характеризується деякою двоякістю. З одного боку, ринок визначає

відповідне конкурентне поведіння, з іншого – у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості. Одним із наслідків такої соціальної структури є відчуження низькодоходних груп населення від суспільства, зростання недовіри до інших людей і суспільних інститутів, що негативно впливає на формування основ нового соціального порядку.

Загалом, проблема становлення середнього класу в перехідному суспільстві пов'язана з питанням про підсумки реформ: сформований/несформований середній клас можна розглядати як один з найважливіших механізмів ефективності/неефективності переходу країни до ринкової економіки.

8. Виділяються основи, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Засади формування середнього класу в перехідному суспільстві можна описати у вигляді тріади, яка складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов.

Джерелом розвитку середнього класу в перехідному суспільстві можуть бути адміністративний та адміністративно-ринковий клас, частина суб'єктів тіньової економіки, середній бізнес, інтелігенція, робітничий клас.

Поповнення середнього класу в українському перехідному суспільстві в умовах трансформаційної кризи може відбуватися декількома шляхами: 1) на базі підвищення доходів, нагромадження й легалізації активів; 2) для освічених і висококваліфікованих груп – можливість пристосуватися до нових ринкових умов з найменшими втратами; 3) еміграція; 4) виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної бази середнього класу, з «тіні».

Фактори, що впливають на формування середнього класу, можна поділити на соціально-економічні, соціально-політичні й соціокультурні. Серед факторів, які сприяють формуванню середнього класу в перехідному суспільстві, особливого значення набуває економічна політика держави, яка

повинна вирішити такі проблеми: 1) податкова реформа й легалізація малого бізнесу, прихована зарплата і витрати виробництва; 2) відставання споживчого ринку й ринку послуг від потреб і можливостей середнього класу; 3) характер і механізми соціальних і економічних трансфертів від середнього класу до протосередніх верств і бідних соціальних груп; 4) проблема заощаджень та інвестицій; 5) боротьба з бідністю в цілому.

В соціально-політичній площині необхідно виділити такі умови становлення середнього класу: 1) зростання в межах соціально-професійних груп і верств, які входять до середнього класу, частки економічно й соціально активних громадян; 2) формування групової ідентичності; 3) підвищення в суспільній думці статусу освіти, науки й культури, престижу творчої висококваліфікованої праці; 4) розвиток горизонтальних зв'язків, системи представництва інтересів; 5) посилення суспільного впливу через започаткування власних соціальних інститутів і мобілізацію на підтримку політичних сил, орієнтованих більше на ідею «загального блага», а не на реалізацію вузькогрупових і кланово-корпоративних інтересів.

У соціокультурній площині в першу чергу потрібно ліквідувати дефіцит культури всього суспільства, що, в свою чергу, призведе до усвідомлення населенням таких загальнолюдських цінностей, як діалог, компроміс, толерантність як підґрунтя подолання соціальних суперечностей і конфліктів і подальшого розвитку середнього класу в Україні.

9. Специфіка українського суспільства перехідного періоду зумовлює певні проблеми становлення середнього класу в ньому. Оскільки економічний розвиток у ньому в перехідний період здійснюється на основі реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування – виключно за матеріальними ознаками, то його становлення має відбуватися за класичними принципами, критеріями й ознаками.

У західних країнах експансія ринку відбувається вже після того, як інші галузі (політика, сім'я, наука, засоби масової інформації) набули достатньої автономії одна щодо іншої. В Україні розвиток ринкових відносин

розпочався ще до відокремлення цих сфер, що стало, з одного боку, причиною соціальних суперечностей, а з іншого – сприяло подальшій тінізації та криміналізації українського суспільства.

Якщо на етапі первісного накопичення капіталу держава була нездатною впливати на процеси приватизації через порушення вертикалі владних управлінських зв'язків і горизонталі комунікацій, то на сьогодні неефективність роботи держави пояснюється реалізацією у вертикалі влади інтересів кланово-корпоративних структур.

Реалізація інтересів олігархічних структур приводить до формування так званої «елітної економіки» в Україні, коли основні засоби й ресурси держави спрямовуються на підтримку привілейованих підприємств. Олігархічні структури експлуатують суспільство, сприяють обмеженню чесної конкуренції серед господарюючих суб'єктів, а це зумовлює подальше поширення корупції, тінізацію економіки, перекриття каналів висхідної соціальної мобільності, а отже, зменшує шанси на становлення численного середнього класу в перехідному суспільстві.

Нині в Україні більша частина працюючого населення, як і раніше, зайнята на старих великих підприємствах, багато з яких неконкурентоспроможні і їх динаміка значно нижча, ніж у підприємств «нової економіки». Такий розвиток економіки не тільки блокує вертикальну соціальну мобільність, але й гальмує давно актуальні перетворення створених радянською модернізацією міських верств у повноцінний середній клас.

Виділена симетричність реформування української економіки, яка відтворюється, з «великими циклами» М. Кондратьєва.

Теперішній український соціум диференційований, а його структура визначається взаємодією двох тенденцій – до поглиблення нерівності й, одночасно, до соціальної гомогенізації. В соціальному плані становлення середнього класу найважливішою проблемою є подолання бідності.

Серед суб'єктивних факторів, які перешкоджають становленню й розвитку середнього класу в перехідному суспільстві, виділяємо кризу ідентичності.

Громадянське суспільство як основа становлення середнього класу в посткомуністичних країнах залишається слабким. Усім колишнім суспільствам державного соціалізму не вистачає накопичень, співставних за рівнем з капіталами розвинених європейських суспільств. Слабкість буржуазії як класу штовхає державу до того, що вона бере на себе роль рушія прогресу.

Регулюючу і стимулюючу роль держави необхідно підсилювати, щонайперше, на ринку праці, підвищуючи рівень продуктивної зайнятості й знижуючи чисельність безробітних і, особливо, тривалість безробіття, що, в свою чергу, дозволить створити необхідні умови для становлення чималого середнього класу.

Більшість представників потенційного середнього класу в Україні мають характеризуватися законослухняністю, високою соціальною відповідальністю, прагматичним складом мислення, активною діяльністю. Недооцінка цих рис середнього класу не дасть можливості створити надійний фундамент суспільства навіть за наявності необхідних економічних умов.

Суспільство перехідного періоду розколоне на окремі групи, які дотримуються різних систем цінностей. Спосіб життя кожної з верств суспільства позначається на моралі – нормах, зразках, мотивах і цілях поведіння. Вищий клас коливається між показною мораллю й прямим обманом держави та народу. Середній має у своєму розпорядженні лише ті можливості, які доступні «людині лукавій (лицемірній)», для нього характерна розбіжність слова і діла. Нижчий клас частіше неспроможний дотримуватися моральних норм через низький рівень життя.

Нормалізації суспільної моралі перешкоджає занадто сильне розшарування суспільства на багатих і бідних. Це, в свою чергу, веде до неодмінного втягування у сферу злочинності найменш стійких груп і верств

населення. Очевидна також затребуваність, причому не лише в злочинному середовищі, але й у підприємницьких сферах, і таких негативних якостей, як користолюбство, безпринципність, агресивність, зневага прав і моралі. За такої моральності суспільства говорити про основи соціальної справедливості в сучасному українському суспільстві немає жодних підстав.

Усі внутрішні проблеми становлення середнього класу в Україні ускладнюються процесами глобалізації.

Для існування достатньо впливового й чисельного середнього класу сьогодні в Україні практично відсутні потрібні умови, тому може йтися про формування так званого «протосереднього класу», що за певних умов і при вирішенні ряду проблем ймовірно перетвориться в повноцінний середній клас. Сучасна ідея протосереднього класу ґрунтується на необхідності поступового, свідомого й цілеспрямованого формування та концентрації відсутніх домінантних ідентифікаційних ознак, властивих середньому класу в розвинених країнах, оскільки поза цим процесом неможливо забезпечити появу його об'єднавчих і мотиваційних функцій.

Нині ж середній клас у сучасному українському суспільстві – це мовчазна меншість. Такою меншістю він буде залишатися і в найближчому майбутньому при мовчазній більшості бідних верств населення і всездозволеності багатих.

До вище викладеного додамо, що в сучасному світі існує дві моделі соціальної структури суспільства. Перша модель, коли структура суспільства складається з двох основних груп – багатих і бідних та постійної динаміки їх поляризації. Вона притаманна країнам Латинської Америки. У другій моделі, крім багатих і бідних, існує середній клас суспільства, що виконує стабілізаційну функцію в суперечностях між багатими й бідними. Така соціальна модель представлена в європейських країнах. Емпіричні дані свідчать, що Україна стала на шлях розвитку соціальної структури, характерної для країн Латинської Америки.

За таких умов необхідний пошук тих факторів, які змогли б забезпечити становлення й розвиток широких верств численного і повноцінного середнього класу в сучасній Україні на зразок класичного середнього класу західного суспільства.

10. Залежність характеру змін в українському суспільстві від могутніх економічних феноменів і потужних соціальних сил, які діють у соціальному просторі й накопичуються в соціальному часі, потребують їх адекватного розуміння, осмислення ознак і напрямків їх дії, усвідомлення їх можливого регулювання. Такі складні соціальні процеси, як становлення середнього класу в перехідному суспільстві, вимагають пошуку тих факторів, що забезпечують стабільність у суспільстві. Для вирішення цього завдання необхідним є осмислення тих феноменів, взаємодія яких є універсальним принципом розвитку суспільства, оптимальне співвідношення яких є фактором розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві, взаємозалежність і взаємозумовленість яких забезпечує суспільну цілісність, а взаємозв'язок і взаємодоповнення дає поштовх для подальшого розвитку українського суспільства і середнього класу в ньому. Такими феноменами в їх єдності й боротьбі виступають конкуренція і партнерство. Розвиток конкуренції та одночасне впровадження партнерства є важливою складовою соціальних перетворень. Визначаючи взаємодію конкуренції і партнерства як принцип буття соціуму, слід використати перетворювальний потенціал цих феноменів для формування середнього класу в українському суспільстві найбільш оптимальним чином. Для розуміння можливостей і потенціалу взаємодії конкуренції і партнерства необхідно в'яснити джерела їх виникнення, сутність і специфіку, яка полягає в наступному.

Витоки конкуренції і партнерства знаходимо в період антропосоціогенезу. Homo sapiens як новий вид повинен був пережити «конкуренцію» з іншими видами, стійко закріпленими в структурі біосфери. Успішно витримавши зовнішню конкуренцію, він повернув її у формі агресії проти самого себе й, зрештою, поставив під загрозу виживання не тільки

безліч видів живого, але й усю біосферу в цілому. Не маючи конкурентів у біосфері, людина ймовірно, використовувала типи сугестора й сугестивних особистостей для самообмеження виду *Homo sapiens* через соціальні протиріччя, конфлікти, війни, тобто через агресію проти самої себе аж до соціального канібалізму.

Завжди на чолі будь-якої соціальної групи, будь то антисоціальна злочинна група чи «піраміда влади-власності» в державі, буде представник найбільш хижого виду, тобто палеоантроп, оточений сугесторами-маніпуляторами. Саме хижі види диктують свою волю найпоширенішому дифузному виду, що пристосовується до будь-яких життєвих умов. Отже, саме хижі види є найбільш конкурентоздатними, проте й конкуренція з їх подачі набуває хижацького, нелюдського виразу. Виходячи з цього, верхівку, або вищий клас будь-якого суспільства, в своїй більшості складають представники хижих видів, а все інше населення (тобто нижчий і середній клас) складає найпоширеніший дифузний вид.

Саме вітальність людини є джерелом її конкурентної поведінки, а соціальність підштовхує до скооперованих дій. В духовному «Я» людини відбувається гармонічна взаємодія конкуренції та партнерства, що, з одного боку, породжує драматичні колізії її буття, а з іншого – дає поштовх до саморозвитку. Однак міра злагодженого співвідношення конкуренції та партнерства в духовному «Я» людини залежить не тільки від внутрішніх чинників, тобто духовності окремої людини, але й від зовнішніх – рівня культурного розвитку всього соціуму. У зв'язку з цим приходимо до осмислення суспільного буття, яке і визначає свідомість, а отже, обумовлює суспільну психологію, культуру, ідеологію. Це логічно підводить нас до аналізу суспільної господарської практики, в якій домінуючу роль відіграють економічні інститути.

Характер базових економічних інститутів визначає тип економіки того або іншого суспільства. У базових економічних інститутах господарська практика закріплює основні способи взаємодії економічних суб'єктів.

Типологічно виділяють два типи економічних інститутів – ринкові й неринкові. До ринкових відносять конкуренцію, неринкових – кооперацію. Будь-який економічний інститут не існує окремо від інших. Допускається різна комбінація, поєднання елементів системи. В ринковій економічній системі домінує інститут конкуренції, а інститут партнерства є взаємодоповнюючим, у неринковій – інститут партнерства, а конкуренція лише впливає на нього й доповнює його.

11. Оскільки не лише економіка визначає ідеологію, але й ідеологія обумовлює характер суспільного буття й економічної діяльності, здійснено аналіз архетипів і ментальності як основи розвитку конкуренції та партнерства в суспільстві, результатом якого стало розуміння того, що здорове функціонування архетипічних механізмів психіки – це її інформаційна цілісність. Особливості сучасного розвитку є не тільки породженням об'єктивних тенденцій і процесів сьогодення, вони також наслідок деяких суб'єктивних феноменів суспільного життя, прояви певних пластів колективного позасвідомого, про що необхідно пам'ятати в процесі суспільно-економічних трансформацій.

Функціонування цілісного архетипу «інь-ян» (жіночо-чоловічого, кооперативно-конкурентного) в психокulturі будь-якої спільноти вказувало б на її істинну цивілізованість, тобто на домінування архетипу Самості, що об'єднує всі протилежності, втілені в чоловічому й жіночому архетипах, у тому числі й конкуренцію та партнерство як вихідні й фундаментальні начала сутності людини й суспільства.

З цього випливає, що позитивні тенденції суспільного розвитку будуть простежуватися не в домінуванні одного начала над іншим (чоловічого над жіночим, або, навпаки – жіночого над чоловічим), а в їх гармонії, що є першоджерелом оптимальної взаємодії конкурентних і кооперативних засад в особистісному й суспільному бутті. Однак, виходячи з того, що в різних спільнотах відбувається домінування однієї зі складових архетипу «інь-ян», а отже, формується й неоднозначне ставлення до процесів конкуренції та

партнерства як на локальному рівні, так і на рівні міжнародних відносин, – це може спричинити виникнення суперечностей і конфліктів у суспільстві.

Географічне положення, історична доля українського народу спричинили поєднання в його ментальності ціннісних орієнтацій, властивих як західному, так і східному типам цивілізаційного розвитку.

Специфіка формування українського менталітету визначається периферійністю соціально-економічних процесів в Україні щодо центрів сучасної західної цивілізації та Росії. Простежується тяжіння української ментальності до її основ, властивих традиційному суспільству. На традиційні українські психоповедінкові архетипи наклала свій відбиток загальна євразійська матриця світогляду з домінантою тоталітарного мислення, патерналізму, відповідної вертикальної стратифікації владних структур і формуванням периферійних організаційних структур, які виступали як модифікація східноєвропейської общини – знизу.

Оволодіння й підкорення оточуючого середовища, а не оптимальний перерозподіл ресурсів, лежить в основі економічної діяльності людини в українському суспільстві зі стародавніх часів. Примат загального, народногосподарського підходу над діяльністю та мотивацією індивідуума був притаманним і для радянських часів. Ця специфіка, закріплена в ментальній структурі українського народу, зумовлює й сучасні тенденції суспільно-економічного розвитку.

Саме тому організація економічної діяльності сучасної України вирізняється приватно-громадським характером, що є перехідною формою від російських форм господарської діяльності до західноєвропейських. До цього потрібно додати, що в структурі української ментальності домінує складова «інь» цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки – матері роду та ін. Домінування складової «інь» цілісного архетипу «інь-ян» в колективному несвідомому українського народу приводить до переважання його схильності до партнерських відносин при взаємодоповненні індивідуалізмом і конкуренцією.

У зв'язку з цим, найбільш прийнятною для українського менталітету була б модель організації економічної діяльності, що базується на колективно-групових цінностях. У такій моделі головним механізмом стимулювання є групова солідарність, участь, діалог, тобто прояв атрибутів партнерства при взаємодоповненні інститутом конкуренції. Такий механізм стимулювання в кінцевому рахунку призводить до встановлення соціального консенсусу в Україні.

12. Визначаючи досить низький рівень консенсусного потенціалу взаємодії конкуренції та партнерства в сучасній Україні, необхідно вказати на існування подвійної інституційної системи. Перша інституційна система – ендогенна, дісталась у спадок від колишнього СРСР і характеризується антиринковою спрямованістю, друга – екзогенна, має ринкові характеристики. Подвійна інституційна система призводить до «інституційних пасток», породжує феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість – набагато більше, ніж дозволяють реальні джерела доходу). Це, в свою чергу, породжує принциповий поділ народу й еліти (верхів) не тільки за матеріально-майновими ознаками, але й у суспільній думці (голодний народ-страждалець, з одного боку, і сита корумпована верхівка – з іншого), виключаючи створення ціннісного підґрунтя для їх поєднання.

Отже, головною перешкодою для досягнення суспільного консенсусу в Україні є, перш за все, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження – представників численного середнього класу, який стримує конфліктогенний потенціал взаємодії верхів і низів, що є наслідком загальної неструктурованості соціуму та кризи ідентичності.

Виходячи з цього, головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсусних ресурсів відіграє держава, яка, в особі головних суб'єктів політичного життя, і породжує суспільні протиріччя, закладаючи основи для можливого соціального вибуху. За таких обставин виникає розуміння необхідності суспільної злагоди як основи становлення середнього

класу в Україні не тільки на теоретичному, але й на практичному рівнях, для чого необхідний певний механізм її реалізації.

13. Суспільна злагода є результатом оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства. Її досягнення можливе через реалізацію позитивного потенціалу атрибутів прояву оптимальної взаємодії конкуренції та партнерства як умови вирішення суспільних протиріч. Цими атрибутами є толерантність, діалог, компроміс, консенсус. Підніжжя механізму у вирішенні суспільних протиріч і генезису середнього класу становлять толерантність і діалог, на яких в подальшому ґрунтуються компроміс і консенсус, що в результаті призводить до вершини цього механізму – *суспільної злагоди*. Реалізація цього механізму полягає в наступному.

Саме *толерантність* виступає як хиткий місток між «війною та миром», як загальне спрямування на подолання суспільних протиріч і конфліктів. У цілому, головну функцію толерантності можна розуміти як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення. Толерантність є основою діалогу.

Діалог є умовою можливості, яка дозволяє здійснитися відношенню «Я-Ти» (відносини між суб'єктами), «Я-Воно» (ставлення людини до навколишнього середовища) «Ми-Вони» (ставлення етносів один до одного).

До головних умов діалогу належать: відсутність упередженості, певні самообмеження, взаємність, довіра, рівноправність партнерів, розуміння (порозуміння). Потенціал цих умов такий: 1) діалог постає як форма співпраці тільки на основі пошуку спільних рішень, єдиних шляхів до взаємопорозуміння й злагоди, відсутності упередженості; 2) для реалізації діалогічної ситуації потрібні певні самообмеження суб'єктів комунікації; 3) діалог припускає взаємність його учасників; 4) саме довіра, породжена надійністю сторін, є його обов'язковою умовою. Низький рівень довіри учасників діалогу виявляється в неможливості соціальної взаємодії; 5) діалог передбачає порозуміння сторін, можливість і необхідність уживання однієї сторони в іншій. Якщо взаємність діє на рівні симпатії/антипатії (тобто

почуттів), то порозуміння ґрунтується на свідомості й розумі; б) лише діалог рівноправних партнерів може гарантувати повнозначне спілкування. В іншому випадку відбувається або знищення одного з партнерів, насильницьке нав'язування певної стратегії, моделі поведінки, або м'яке розчинення, уніфікація.

Де б не розпочинався діалог, він поступово перетворювався на найперспективніший метод формування відносин між соціальними партнерами, а також між ними та державою. Сутністю соціального діалогу є встановлення комунікативного простору для викладу позицій і ведення переговорів відносно інтересів окремих його сторін-учасниць. Стабільне функціонування інституту соціального діалогу є основою для консенсусу й панування компромісу в суспільстві.

На практиці досить складно розвести компроміс і консенсус. Відмінність між ними полягає в тому, що *консенсус* є довгостроковою згодою, яка базується на спільних цінностях, а *компроміс* – це ситуативна угода, що ґрунтується на спільних інтересах. Досягти компромісу легше, ніж досягти соціального консенсусу. Суперечності на рівні інтересів долаються легше і швидше, ніж суперечності, що виникають у результаті розбіжностей ціннісних орієнтацій. Саме тому компроміси передують консенсусу. Однак так чи інакше, компромісу досягають, якщо в його основу покладений принцип неупередженості та справедливості. Досягнення консенсусу сприяє встановленню *суспільної злагоди*.

Завдяки вкоріненості у вітальному, соціальному й духовному бутті особистості та суспільства, злагода є найбільш універсальним засобом об'єднання зусиль людей. Вона може бути двох типів: ціннісна й функціонально-договірна. Ціннісна досягається досить важко, бо цінності є атрибутом духовності людини, а зміна цінностей потребує зміни її внутрішнього «Я». Порівняно з ціннісною злагодою, функціонально-договірна встановлюється легше, бо для цього потрібні визначення єдиної

мети й певні домовленості щодо розробки тактики й стратегії її досягнення між учасниками комунікативного процесу.

Основною умовою досягнення соціальної злагоди є відносна рівність суб'єктів протиборства (класів, груп), рівність їх можливостей; саме тоді ніхто з них не може здобути перемогу в отриманні обмежених суспільних благ і ресурсів, і стає очевидною необхідність певних домовленостей, суспільного договору.

Як підсумок злагоди, в суспільстві з'являється довіра до всіх учасників суспільних домовленостей. Якщо на початку досягнення злагоди довіра є потенційною готовністю до діалогу й компромісу, то в результаті її здобуття довіра розповсюджується з мікрорівня (внутрішньої властивості особистості) на макрорівень (суспільство в цілому). Довіра стає реально реалізованою активністю, що поширюється в усьому соціумі. Отже, можна говорити про створення потенційної основи для формування соціального капіталу й середнього класу.

Соціальна злагода намічає головні орієнтири подальшого суспільного розвитку. Її встановлення означає досягнення загальної домовленості, суспільної угоди з приводу ухвалення певних рішень, їх тактики та стратегії практичної реалізації.

Практична реалізація суспільної злагоди можлива через політичну діяльність суб'єктів домовленості. Тобто – через взаємодію держави і громадянського суспільства у процесі становлення середнього класу. Держава формує середній клас за допомогою соціальної політики, а громадянське суспільство впливає на державу через органи місцевого самоврядування.

14. Слід виділити два головні суб'єкти *соціальної політики* – соціальну державу й громадянське суспільство. Від рівня діалогу цих суб'єктів залежать умови здійснення соціальної політики та специфіка її реалізації. В сучасній Україні держава виступає основним суб'єктом проведення соціальної політики. Суттю та метою соціальної політики в Україні є

досягнення соціальної справедливості в суспільстві на засадах взаємодії соціальних норм, які виконують регулятивні функції.

Реалізація соціальної політики в сучасному українському суспільстві ускладнюється: невирішеністю проблеми вибору господарської системи; специфікою легітимації влади в Україні; поглибленням проблем майнової диференціації в соціальній сфері; вибором неправильної моделі конкурентоспроможності; несформованістю культурно-історичного суб'єкта; поширенням аномії; специфікою української історичної політичної культури, яка визначається через концепт патерналізму; необхідністю змінити або відкорегувати роль держави в реалізації соціальної політики; існуванням інститутів непрозорої адаптації соціальних гарантій до розвитку соціально-економічного середовища; проблемою вибору режиму реалізації соціальної солідарності й соціальної політики.

Концептуальним підґрунтям соціальної політики в Україні є: підвищення добробуту; зростання оплати праці; страховий принцип соціального захисту; відмова від уявлень про державу як про власника страхових внесків громадян; ринкова альтернатива натуральним пільгам.

Завдання соціально-управлінської діяльності у сфері соціальної політики щодо успішної її реалізації в українському суспільстві полягають: у перетворенні соціальних відносин у сфері праці й зайнятості; забезпеченні сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності як у соціальній сфері економіки, так і структурах громадянського суспільства; зміні характеру управлінської діяльності державної влади в напрямку її легітимації й демократизації.

Пріоритетними напрямками реалізації соціальної політики в Україні є: створення системи соціального захисту; організація інституту підтримки середнього класу; забезпечення зайнятості; збільшення людського потенціалу; формування трудового потенціалу.

15. Виконати завдання щодо поліпшення добробуту населення за всіма пріоритетними напрямками держава зможе тоді, коли за її діями буде

здійснюватися контроль з боку громадянського суспільства, основними суб'єктами якого є представники середнього класу. В сучасних українських умовах середній клас може віднайти власну нішу щодо проведення контролю за владною вертикаллю в *органах місцевого самоврядування* й саме таким чином взаємодіяти на основі толерантності та через діалог, компроміс, консенсус з державою в реалізації соціальної політики в Україні, закладаючи підґрунтя для суспільної злагоди і соціального партнерства.

В сучасній Україні місцеве самоврядування є найнижчою ланкою в системі державного управління, яка є цілком інтегрованою в структуру державної влади і складає один з елементів виконавчої вертикалі, що є результатом слабкості громадянського суспільства.

Однак, саме на рівні міського, районного, селищного самоврядування головні компоненти громадянського суспільства – громада й представницька влада, індивідуальні та колективні інтереси, права кожної особи і громади – отримують найповнішу реалізацію.

Громада є обов'язковим і первинним суб'єктом місцевого самоврядування. Як елемент системи місцевого самоврядування територіальна громада активно впливає на систему, формуючи її. Вона є стрижневим системоутворюючим елементом у системі місцевого самоврядування. У громаді народ є джерелом влади в суспільстві, і більш безпосередньо, ніж тут, він ніде не застосовує свою владу.

Однією із загальних тенденцій, яка властива інститутам місцевого самоврядування в розвинених демократичних країнах і яка зараз запроваджується в українській політико-правовій практиці, є субсидіарність (принцип обмеження влади). З огляду на місцеве самоврядування «субсидіарність» означає перенесення механізму вирішення важливих проблем на рівень їх виникнення, тобто на рівень функціонування громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування.

Задля подальшого розвитку практики місцевого самоврядування в Україні, перш за все, необхідно вирішити такі проблеми: 1) ліквідувати

суперечності в сучасному українському законодавстві щодо регулювання органів місцевого самоврядування; 2) вирішити проблему фінансування органів місцевого самоврядування; 3) вирішити проблему затребуваності місцевого самоврядування, яка в сучасному світі прямо залежить від розвитку громадянського суспільства, бо саме горизонтальні відносини, не опосередковані державою, сприяють формуванню місцевих інтересів; 4) необхідно визначити обсяг місцевого самоврядування; 5) нагальною потребою сьогодення є вироблення алгоритму виділення меж тих територій, де існує місцеве самоврядування.

Зауважимо, що, окрім відповідного правового оформлення, з метою подальшої інституціоналізації місцеве самоврядування повинно пройти еволюційний шлях свого розвитку. Для цього необхідно подолати дві взаємопов'язані тенденції: по-перше, непослідовну соціальну політику держави, спричинену відсутністю загальної стратегії реформ і концепції державного будівництва; по-друге, низький ступінь громадянської ініціативи, який проявляється за умов відсутності розвинених інститутів і цінностей громадянського суспільства.

I, нарешті, місцеве самоврядування – найближча до народу гілка влади. Саме через нього місцеві співтовариства отримують досвід взаємовідносин з державною владою та громадськими організаціями. Без нього не може бути громадянського суспільства й середнього класу, оскільки в місцевому самоврядуванні його представники знаходять нішу для власного політичного волевиявлення, громадянської активності та відповідальності. На місцевому рівні беруть початок усі суспільно-політичні процеси, простежуються тенденції до інтеграції чи дезінтеграції, конфлікту або консенсусу між різними соціальними групами. Саме тут закладаються підвалини взаємодії між соціумом і державою.

На останок хотілося б додати, що можливо запропонований механізм конструювання суспільної злагоди і становлення середнього класу на її основі, через взаємодію вертикалі влади і горизонталі комунікацій в системі

суспільних координат, разом із залученням перетворювального потенціалу конкуренції та партнерства видається дещо утопічним, бо виникає питання щодо головних і найбільш активних суб'єктів у реалізації цього механізму, особливо в умовах вседозволеності верхів і нахабства низів. Відповідь на це питання наступна: головне завдання у цьому процесі покладене на інтелігенцію, яка може здійснювати вплив на суспільну свідомість, перш за все, через систему освіти і просвітницьку діяльність. Не дивлячись на міркування мовчазної більшості, що навряд чи гуманістичні цінності окремих нечисленних неоантропів, такі як честь, гідність, віра, надія, любов, почуття сорому та ін., будуть у змозі змінити і замінити панування безсоромності, грошей, товарного фетишизму, дифузну свідомість населення у перехідному суспільстві в цілому, і дадуть розвитись мовчазній меншості, тобто середньому класу, однак, на нашу думку, якщо Україна хоче бути у когорті держав які «склалися», то потрібно починати запроваджувати у свідомості людей не тільки цінності «мати», але й ідеали «бути». Іншого шляху Україна не має. І це вже не утопія, бо вона спирається на певний суспільний ідеал, а отже це не тільки надії, але й намагання його досягти, це – образ бажаного, досконалого, такого, що відрізняється від сьогодення суспільства, до якого і спрямовані устремління цієї мовчазної більшості, і в якому, маємо надію, здійсниться проект розвитку потужного і численного середнього класу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. И. Российская школа экономической мысли: поиск самоопределения / Л. И. Абалкин. – М. : Институт Экономики РАН, 2000. – 383 с.
2. Аврамова Е. К проблеме формирования среднего класса в России / Е. Аврамова // Вопросы экономики. – 1998. – № 7. – С. 78-87.
3. Аврамова Е. М. Социальная мобильность в условиях российского кризиса / Е. М. Аврамова // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3. – С. 5-12.
4. Аврамова Е. М. Формирование среднего класса в России: определение, методология, количественные оценки / Е. М. Аврамова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 17-24.
5. Аврамова Е. М. Российский средний класс: год после августа / Е. М. Аврамова, Л. Н. Овчарова // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1. – С. 15-22.
6. Аврамова Е. Количественные оценки российского среднего класса методом концентрации признаков / Е. Аврамова, Л. Овчарова // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С. 63.
7. Автономов А. С. Правовая антология политики: к построению системы категорий / А. С. Автономов. – М. : Инфограф, 1999. – 383 с.
8. Автономов А. С. Средний класс и центризм / А. С. Автономов // Полития. – 2000. – № 1. – С. 109-120.
9. Агафонов Ю. А. Социальный порядок в России (Институциональный и нормативно-правовой аспекты) / Ю. А. Агафонов. – Ростов-на-Дону : Издательство СКНЦ, 2000 – 362 с.
10. Акулич М. М. Функционально-целевое согласие: становление и развитие / М. М. Акулич // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 7-17.

11. Александрова О. А. Идеальный фон становления российского среднего класса / О. А. Александрова // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 1. – С. 18-28.

12. Александрова О. С. Конкуренція: благо чи зло. Специфіка та тенденції розвитку : монографія / О. С. Александрова, О. А. Зубчик. – К. : Обрії, 2006. – 144 с.

13. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : монографія / О. С. Александрова. – Суми : Університетська книга, 2008. – 336 с.

14. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О. С. Александрова. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

15. Александрова О. С. Економічні засади становлення громадянського суспільства в умовах трансформаційних процесів сучасної України / О. С. Александрова // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. – 2004. – Т. 17 (56). – № 2. (Философия). – С. 85-94.

16. Александрова Е. С. Содержание категории «хозяйство» и понимание хозяйственной этики в творчестве С. Н. Булгакова в контексте становления современной философии экономики / Е. С. Александрова // *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 16. – С. 93-99.

17. Александрова О. С. Специфіка, тенденції й перспективи взаємодії конкуренції й партнерства в суспільному розвитку / О. С. Александрова // *Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах*. – 2006. – № 4 (48). – С. 73-8.

18. Александрова О. С. Проблема людини в філософії: досягнення взаємодії конкурентних і кооперативних засад її буття / О. С. Александрова //

Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2006. – № 73. – С. 214-217.

19. Александрова Е. С. Общественные отношения в цивилизации каннибалов: балансирование над пропастью? / Е. С. Александрова // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2006. – № 95. – С. 41-48.

20. Александрова О. С. Соціальний детектор як фактор суспільного розвитку: синергетичний підхід / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗДІА, 2006. – Вип. 24. – С. 109-119.

21. Александрова О. С. Соціальний детектор як фактор безпеки економічного розвитку в умовах євроінтеграційної політики України / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗДІА, 2006. – Вип. 25. – С. 195-203.

22. Александрова О. С. Конкурентоспроможна освіта – конкурентоспроможна нація (до проблеми взаємодії конкуренції й партнерства у сфері освіти) / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗДІА, 2006. – Вип. 26. – С. 56-65.

23. Александрова О. С. Єдність конкуренції й партнерства в політичному житті і політичній культурі сучасного українського суспільства / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗДІА, 2006. – Вип. 27. – С. 39-55.

24. Александрова О. С. Архетипи як фундаментальні константи буття суспільств крізь призму філософського аналізу феномена соціального детектора / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 54. – С. 43-54.

25. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції і партнерства як актуальна проблема сучасного філософського пізнання / О. С. Александрова // Нова Парадигма: журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 56. – С. 46-55.

26. Александрова О. С. Конкуренція і партнерство як соціокультурні феномени: проблема осмислення сутності, визначення можливостей і перспектив їх взаємодії в суспільствознавчій думці / О. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 57. – С. 36-49.

27. Александрова О. С. Джерела взаємодії, взаємозалежності і протиріччя конкуренції і кооперації з позицій етології і зоопсихології: філософський аналіз / О. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 18. – С. 97-102.

28. Александрова О. С. Так що ж таке філософія? («Круглий стіл» на кафедрі філософії Запорізького національного університету) / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 1 (51). – С. 157-161.

29. Александрова О. С. Перспективи еволюції людства / О. С. Александрова // Нова Парадигма: журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 62. – С. 30-43.

30. Александрова О. С. Соціально-філософський аналіз проблем людини в контексті еволюційного і когнітивно-інформаційного підходів / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗДІА, 2007. – Вип. 28. – С. 166-178.

31. Александрова Е. С. Источники формирования и пути пополнения среднего класса в переходном обществе / Е. С. Александрова //

Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 19. – С. 121-127.

32. Александрова Е. С. Конкуренция и партнерство – два основных способа взаимодействия субъектов экономики: философский анализ / Е. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2007. – № 106. – С. 7-9.

33. Александрова О. С. Середній клас у суспільстві перехідного періоду: проблема концептуалізації / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 4 (54). – С. 65-70.

34. Александрова О. С. Соціально-філософський аналіз факторів, що формують специфіку становлення середнього класу в перехідному суспільстві / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 5 (55). – С. 93-98.

35. Александрова О. С. Трансформація соціальної структури і зміна становища середнього класу в постіндустріальному суспільстві / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗДІА, 2007. – Вип. 29. – С. 165-178.

36. Александрова Е. С. Средний класс в обществе переходного периода: подходы к определению сущности и содержания / Е. С. Александрова // Новая парадигма: журнал научных праць / Гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 66. – С. 104-115.

37. Александрова Е. С. Специфика социальной структуры и становления среднего класса в условиях общества переходного периода / Е. С. Александрова // Новая парадигма: журнал научных праць / Гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 69. – С. 112-125.

38. Александрова О. С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в перехідному суспільстві / О. С. Александрова // Гуманітарний часопис : збірник наукових праць. – Харків : ХАІ, 2007. – № 2. – С. 108-118.

39. Александрова О. С. Середній клас як фактор розвитку соціуму на прикладі української і російської історії / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – 2007. – Вип. 31. – С. 76-92.

40. Александрова О. С. Фактори оптимізації процесу формування середнього класу в перехідному суспільстві / О. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний й громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 6 (56). – С. 61-65.

41. Александрова Е. С. Проблемы генезиса среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Нова парадигма: журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 73. – С. 30-48.

42. Александрова Е. С. Методологический аспект анализа социально-классовой структуры переходного общества / Е. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 20. – С. 90-100.

43. Александрова О. С. Особливості трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві і перспективи формування середнього класу / О. С. Александрова // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків : ХАІ, 2008. – № 1. – С. 95-106.

44. Александрова Е. С. Истоки и идейно-теоретические предпосылки феномена среднего класса: историко-философский анализ / Е. С. Александрова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 21. – С. 99-108.

45. Александрова Е. С. Ценностные ориентации и особенности поведения среднего класса в условиях общества переходного периода / Е. С. Александрова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2008. – № 135. – С. 86-92.

46. Александрова О. С. Особливості сучасної української демократії і середній клас / О. С. Александрова // Нова Парадигма: журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 77. – С. 88-98.

47. Александрова О. С. Загальна модель класичного середнього класу в рамках його становлення і розвитку / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 33. – С. 84-95.

48. Александрова О. С. Середній клас як чинник культурної інтеграції українського суспільства / О. С. Александрова // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 414-415. – С. 94-99.

49. Александрова Е. С. Архетипы и ментальность в контексте генезиса среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 2 (58). – С. 103-108.

50. Александрова Е. С. Специфика становления среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 3 (59). – С. 80-86.

51. Александрова Е. С. Институциональные основания становления среднего класса в современном украинском обществе / Е. С. Александрова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 4 (60). – С. 62-68.

52. Алиев М. Г. Агрессия и согласие / М. Г. Алиев // Вестник Российского философского общества. – 2004. – № 4 (32). – С. 102-106.

53. Антонов Н. А. Понятие «социальная структура» в современной социологии / Н. А. Антонов // Социологические исследования. – 1996. – № 7. – С. 35-47.
54. Анурин В. Ф. Контуры провинциального среднего класса России / В. Ф. Анурин // Социологические исследования. – 2006. – № 10. – С. 3-15.
55. Аристотель. Избранные произведения / Аристотель. – Т. 4. – М. : Мысль, 1984. – 467 с.
56. Аристотель. Политика / Аристотель. – К. : Основи, 2000. – 238 с.
57. Арсеенко А. Г. Современный мир в контексте социологии глобальной системы Л. Склэйра / А. Г. Арсеенко // Соціологічна наука і освіта в Україні : зб. наук. пр. / уклад. В. І. Судаков, М. В. Туленков. – К. : МАУП, 2000. – Вип. 2: Соціологія в контексті сучасних соціальних змін. – 2003. – С. 110-122.
58. Арутюнян Ю. В. О социальной структуре общества постсоветской России / Ю. В. Арутюнян // Социологические исследования. – 2002. – № 9. – С. 29-41.
59. Ахиезер А. С. Об особенностях современного философствования (Взгляд из России) / А. С. Ахиезер // Вопросы философии. – 1995. – № 12. – С. 3-20.
60. Ахиезер А. С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А. С. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 89-100.
61. Бабінова О. Розвиток місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі реформування: проблеми та пріоритети / О. Бабінова // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – № 4. – С. 132-138.
62. Байрачная Л. Д. Взаимодействие как противоречие и методы его разрешения / Л. Д. Байрачная // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Харків : НЮАУ, 2005. – С. 5-6.

63. Балабанова Е. С. Андекласс: понятие и место в обществе / Е. С. Балабанова // Социологические исследования. – 1999. – № 12. – С. 65-70.
64. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : монографія / О. В. Батанов ; [за заг. ред. В. Ф. Погорілка]. – К. : Концерн «Видавн. Дім «Ін Юре», 2003. – 512 с.
65. Батанов О. В. Муніципальна влада та актуальні проблеми формування наукових основ місцевого самоврядування в Україні / О. В. Батанов // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2006. – № 3. – С. 26-33.
66. Батанов О. В. Проблеми місцевого самоврядування в Україні в контексті реалізації принципу верховенства права / О. В. Батанов // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 62-67.
67. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельникова, Н. Федоровой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
68. Беленький В. Х. Рабочий класс как объект социологического анализа / В. Х. Беленький // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 29-37.
69. Беленький В. Х. Класс наемных работников или рабочий класс? / В. Х. Беленький // Социологические исследования. – 2005. – № 3. – С. 127-135.
70. Беленький В. Х. Социальная структура российского общества: состояние и проблемы теоретической разработки / В. Х. Беленький // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 49-57.
71. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
72. Беляева Л. А. «Средний слой» в советском обществе: перспективы формирования / Л. А. Беляева // Социально-политические науки. – 1991. – № 10. – С. 3-10.

73. Беляева Л. А. «Новые» средние в России / Л. А. Беляева // Свободная мысль. – 1998. – № 7. – С. 30-31.
74. Беляева Л. А. В поисках среднего класса / Л. А. Беляева // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 72-77.
75. Бениш А. Буржуазные концепции общества и действительность / А. Бениш, Д. Райхельт. – М. : Прогресс, 1980. – 246 с.
76. Бергер П. Капиталистическая революция. 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе / П. Бергер. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 316 с.
77. Бергер П. Социальное конструирование действительности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Academia-Центр, Медиум, 1995. – 323 с.
78. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн. Антология мировой политической мысли: [в 5 т.] / Нац. общественно-научный фонд; Академия политических наук. – М. : Мысль. – Т. 2. – 1997. – 830 с.
79. Бессонова О. Э. Раздаточная экономика как российская традиция / О. Э. Бессонова // Общественные науки и современность. – 1994. – № 3. – С. 37-48.
80. Бессонова О. Э. Институты раздаточной экономики России: Ретроспективный анализ / О. Э. Бессонова. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 1997. – 76 с.
81. Бессонова О. Э. Раздаточная экономика в ретроспективе / О. Э. Бессонова // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 85-100.
82. Бессонова О. Э. Раздаток: институциональная теория хозяйственного развития России / О. Э. Бессонова ; [РАН. Сиб. отд-ние. Ин-т экономики и орг. пром. пр-ва]. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 1999. – 150 с. – Библиогр.: с. 147-150.

83. Бессонова О. Э. Общая теория институциональных трансформаций как новая картина мира / О. Э. Бессонова // *Общественные науки и современность*. – 2006. – № 2. – С. 130-142.

84. Бідзюра І. Взаємозв'язок економічних та політичних трансформацій в українському суспільстві: теоретичні аспекти проблеми соціальних змін / І. Бідзюра // *Людина і політика*. – 2004. – № 1 (31). – С. 33-41.

85. Блумер Г. Теория символического интеракционизма / [Г. Блумер, Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц] // *Американская социологическая мысль: тексты* ; [под ред. В. И. Добренькова]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 379-447.

86. Блюменшайн Р. Дж. Гоминиды-падальщики и эволюция человека / Р. Дж. Блюменшайн, Дж. А. Кавалло // *В мире науки*. – 1992. – № 11-12. – С. 176-183.

87. Бобиль В. В. Економічні фактори соціально-класової стратифікації в умовах становлення сучасного ринкового господарства України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / В. В. Бобиль. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

88. Богуславський О. Господарство як синтез свободи і необхідності / О. Богуславський // *Героизм и подвижничество. Творчество С. Н. Булгакова в современном дискурсе (к 130-летию со дня рождения С. Н. Булгакова): Украинский журнал русской философии. Вестник Общества русской философии при Украинском философском фонде. Вып. 2.* – К. : Радуга, 2005. – С. 384-390.

89. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Ж. Бодрийяр ; [пер. с франц. Н. В. Сулова]. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2000. – 96 с.

90. Борецька Н. П. Політика соціального захисту середнього класу / Н. П. Борецька // *Демографія та соціальна економіка*. – 2007. – № 1. – С. 170-183.

91. Бородкин Ф. М. Человеческое развитие и человеческие беды / Ф. М. Бородкин, А. С. Кудрявцев // Мир России. – 2003. – № 1. – 121-136.
92. Бродська С. С. Класова самоідентифікація населення України / С. С. Бродська, С. М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. Серія «Соціологічні науки». – 2001. – Т. 19. – С. 44-50.
93. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; [пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
94. Бурдьє П. Формы капитала / П. Бурдьє // Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики ; [сост. и научн. ред. В. В. Радаев ; пер. М. С. Добрякова]. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 519-536.
95. Бурегга В. В. Средний класс как основа социальной стабильности. / В. В. Бурегга // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2001. – № 511. – С. 23-31.
96. Буржуазная социология на исходе XX века. Критика новейших концепций / [под ред. В. Н. Иванова]. – М. : Наука, 1986. – 278 с.
97. Бурковський І. Україна і європейська інтеграція / І. Бурковський, Г. Немиря, О. Павлюк // Політика і час. – 2000. – № 3-4. – С. 5-14.
98. Бутенко А. О характере созданного в России общественного строя / А. Бутенко // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 91-98.
99. Бызов Л. Г. Уровень потребления и имущественные характеристики среднего класса / Л. Г. Бызов // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 41-48.
100. Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности / В. М. Быченков. – М. : Росс. акад. социол. наук, 1996. – 976 с.
101. Валерстайн І. Демократія, капіталізм і трансформація / І. Валерстайн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 72-85.

102. Васильченко В. Основні проблеми формування середнього класу в Україні / В. Васильченко, Л. Щетініна // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та культурно політичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 31-35.
103. Вдовенко В. М. Проблема діалога в західній філософії / В. М. Вдовенко, Т. А. Кафтанова // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 57, Т.2. – С. 126-128.
104. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологическая мысль Запада).
105. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147-156.
106. Вебер М. Соціологія: Загальноісторичні аналізи: Політика / Макс Вебер ; [пер. з нім. Олександр Погорілий]. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
107. Вебер М. Хозяйство и общество / М. Вебер. – Berkeley : University of California press, 1978. – Т. 1. – 480 с.
108. Вельков В. В. Куда идет эволюция человечества? / В. В. Вельков // Человек. – 2003. – № 2. – С. 16-29.
109. Верменич Я. В. Питання української козацької державності в історіософії М. І. Костомарова / Я. В. Верменич // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994. – С. 170-173.
110. Видоевич З. Глобализация, хаотизация и конфликты в современном мире / З. Видоевич // Социологические исследования. – 2005. – № 4. – С. 25-33.
111. Виленский А. В. Российские объединения малых предпринимателей как институт гражданского общества / А. В. Виленский // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 59-68.

112. Вишневский А. Г. Модернизация и контрмодернизация: чья возьмет? / А. Г. Вишневский // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 1. – С. 17-25.

113. Владимиров А. Проблемы поиска пути России в XXI в. Некоторые концептуальные подходы / А. Владимиров, Э. Кочетов. – М. : НОРМА, 1996. – 520 с. – (Московский научно-общественный фонд; Институт стратегических оценок).

114. Воейков М. И. Средний класс: подходы к исследованию / М. И. Воейков // *Полития*. – 2000. – № 1. – С. 80-89.

115. Воейков М. Евразийская «теория хозяйствования» как составная часть российской экономической школы / М. Воейков // *Вопросы экономики*. – 2003. – № 12. – С. 95-111.

116. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / П. Ф. Вознюк. – К., 2004. – 14 с.

117. Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії, 2001. – 252 с.

118. Галкин А. А. Тенденции изменения социальной структуры / А. А. Галкин // *Социологические исследования*. – 1998. – № 10. – С. 101-109.

119. Гальчинський А. Глобальні трансформації: уроки для України / А. Гальчинський // *Політика і час*. – 2005. – № 8. – С. 18-28.

120. Гараджа В. И. Толерантность и религиозная нетерпимость / В. И. Гараджа // *Философские науки*. – 2004. – № 3. – С. 18-33.

121. Гегель Г. В. Ф. Учение о правде, долге и религии / Г. В. Ф. Гегель ; пер. Б. А. Драгуна // *Работы разных лет [в 2 т]*. – М. : Мысль. – Т.2. – 1971. – 630 с.

122. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації / В. Гельман // *Політична думка*. – 2000. – № 2. – С. 3-10.

123. Гернего О. Ідея соціальної справедливості як важливий фактор регіонального та загальнодержавного розвитку / О. Гернего // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2001. – № 2. – С. 229-235.

124. Герцен А. И. Русский народ и социализм / А. И. Герцен // Собрание сочинений: в 30 т. – М. : Изд. АН СССР. – Т. 7. – 1956. – С. 318–323.

125. Гидденс Э. Постмодерн / Э. Гидденс // Философия истории. Антология. – М. : Изд. центр Академия, 1995. – С. 340-347.

126. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура / Э. Гидденс // Социологические исследования. – 1992. – № 9. – С. 112-123.

127. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс ; [пер. с англ.; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Иосилевича]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.

128. Глазунов В. В. Олигархический вектор развития экономики: тенденции и технологии / В. В. Глазунов // Збірник наукових праць «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії». – 2007. – Вип. 29. – С. 31-46.

129. Глазунов В. В. Становление украинского гражданского общества и олигархии / В. В. Глазунов // Збірник наукових праць «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії». – 2005. – Вип. 22. – С. 196-204.

130. Голенкова З. Т. Динамика социокультурной трансформации в России / З. Т. Голенкова // Социологические исследования. – 1998. – № 10. – С. 138-147.

131. Голенкова З. Т. Средние слои в современной России (опыт социологического исследования) / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // Социологические исследования. – 1998. – № 7. – С. 62-74.

132. Голенкова З. Т. Наемные работники. Некоторые черты формирующегося класса / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // Социологические исследования. – 2002. – № 9. – С. 41-50.

133. Голенкова З. Т. Российский предприниматель: некоторые аспекты современной жизни / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 29-37.

134. Голенкова З. Т. Британские социологи о современном среднем классе / З. Т. Голенкова, Л. М. Романенко, П. Б. Бирюков // Социологические исследования. – 1996. – № 10. – С. 145-152.

135. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине / Е. И. Головаха // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 37-42.

136. Головаха Е. Будущее социологии и типология социальных феноменов / Е. Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 8.

137. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22.

138. Голубев В. С. Антропогенные механизмы поддержания устойчивости и прогноз социоприродного развития / В. С. Голубев // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 168-174.

139. Голубев В. С. Третий путь / В. С. Голубев // Природа и человек. – 1998. – № 6. – С. 3.

140. Голубев В. С. Теория «естественного развития» и Россия / В. С. Голубев // Энергия: экономика, техника, экология. – 1998. – № 9. – С. 12-21.

141. Голубев В. С. Кого считать средним классом в России? / В. С. Голубев // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 186-187.

142. Гольченко В. Н. Мудрость согласия (опыт философского исследования) : монография / В. Н. Гольченко. – Запорожье : ЗГУ, 2005. – 372 с.

143. Горшков М. К. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России / М. К. Горшков // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 4-13.

144. Горшков М. К. Российское общество в условиях трансформации (социологический анализ) / М. К. Горшков. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 384 с.

145. Горюнова С. В. Средние слои и «средний класс» в современном российском обществе / С. В. Горюнова // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С. 58-67.

146. Граждане России: кем они себя ощущают и в каком обществе хотели бы жить? // Осенний кризис 1998 года: российское общество до и после. – М. : РОССПЭН; РНИСиНП, 1998. – С. 83-84.

147. Графский В. Г. Институты самоуправления: историко-правовое исследование / Графский В. Г., Ефремова Н. Н., Карпец В. И. – М. : Наука, 1995. – 301 с.

148. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М. : Госполитиздат, 1953. – 570 с.

149. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика : монография / В. А. Григорьев. – К. : Истина, 2005. – 424 с.

150. Григорьев Л. Средний класс в России на рубеже этапов трансформации / Л. Григорьев, Т. Малева // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С. 45-61.

151. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

152. Грицанюк В. Середній клас: теоретичні підходи до визначення поняття / В. Грицанюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія». – 2006. – Вип. 3. – С. 64-68.

153. Грушевський М. С. Історія України-Руси : [в 11 т., 12 кн.] / М. С. Грушевський / [редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 2. – 1993. – 544 с. – (Пам'ятки іст. думки України).
154. Губар О. М. Толерантність і компліментарність у контексті культури прав людини / О. М. Губар // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2007. – № 34. – С. 15-17.
155. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Ленинград : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
156. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження : монографія / П. Ф. Гураль. – Львів : ЛьвДУВС, Край, 2008. – 468 с.
157. Давиденко В. Соціальний діалог у формуванні політики Міжнародної організації праці / В. Давиденко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 151-164.
158. Давиденко В. В. Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. В. Давиденко. – Львів, 2008. – 35 с.
159. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль ; [пер. с англ. ; под ред. М. В. Ильина]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
160. Данилов А. Переходное общество / А. Данилов. – Минск : Издательство ПОПУРРИ, Харвест, 1998. – 567 с.
161. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Ф. Дворнік. – К. : Дух і Літера, 2000. – 528 с.
162. Делія Ю. В. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / Ю. В. Делія. – Донецьк : НД та РВВ ДЮОІ МВС, 2004. – 280 с.
163. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93-100.

164. Демшина А. Ю. Диалог искусств в пространстве современной культуры / А. Ю. Демшина // Культурология: Дайджест / РАН ИНИОН. Центр гуманитарных научно-информационных исследований. Отдел культурологии; [редкол. Галинская И. Л. и др.]. – 2004. – № 2 (29). – С. 173-176.

165. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О. П. Дзьобань. – Харків : Константа, 2006. – 440 с.

166. Диденко Б. А. Цивилизация каннибалов / Б. А. Диденко. – М. : МП «Китеж», 1996. – 160 с.

167. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса / Г. Г. Дилигенский. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. – 285 с.

168. Доманьский Х. Формирование среднего класса в Польше: движущие силы и препятствия / Х. Доманьский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 52-80.

169. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – К. : Відродження, 1991. – 342 с.

170. Донцов Д. Хаос і сучасна молодь / Дмитро Донцов. – К. : ІНД, 2000. – 40 с.

171. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

172. Доходи та витрати домогосподарств в Україні у 1996 році / [за ред. В. І. Паніотто, О. В. Попової, В. Є. Хмелька]. – К. : Київський міжнародний інститут соціології, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/index.php?id=8&sp=2&mp=1&dbb=1>.

173. Дроздов А. В. Истоки формирования теневой экономики на Украине / А. В. Дроздов // Ученые записки Таврического национального университета. – 2001. – № 12 (51). – Режим доступу до журн. : <http://www.ccssu.crimea.ua/internet/Education/notes/edition12/tom1/n01254.htm>.

174. Дьяконов Г. Філософія персоналізму і психологія діалогу / Г. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2005. – № 2. – С. 18—27.
175. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм – М. : Наука, 1991. – 576 с.
176. Дюркгейм Э. Социология: Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. ; составление, послесловие и примечания А. Б. Гофман]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
177. Еремян В. В. Процесс реформирования местного самоуправления как переход к новой парадигме управления и отказ от национальных муниципальных традиций / В. В. Еремян // Политика и общество. Научный гуманитарный журнал. – 2008. – № 2. – С. 19-28.
178. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А. Н. Ермоленко. – К. : Наукова Думка, 1994. – 199 с.
179. Ефимчук И. В. Пирамида власти-собственности: будущее планетарной экономики? / И. В. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 131-142.
180. Європейська хартія місцевого самоврядування [«Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення»] : Зб. офіц. док. / [за ред. З. Варналія; упоряд. : З. Варналій, Є. Жемеренко, В. Жук, А. Павлюк, О. Шевченко]. – К. : НІСД, 2004. – 521 с.
181. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 527 с.
182. Жадан І. В. Методика дослідження політичної толерантності: показники, критерії, інструментарій / І. В. Жадан // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 33-35.
183. Жданенко С. Б. Партнерское взаимодействие в процессе становления гражданского общества : монография / С. Б. Жданенко. – Харьков : Издатель СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – 168 с.

184. Жуков А. Перекосы в распределении доходов и средний класс в России / А. Жуков // Проблемы теории и практики управления. – 2001. – № 6. – С. 72-76.

185. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у 2002 році / Держкомстат України. – К. : Держкомстат України, 2003. – Режим доступу : <http://www.kneu.kiev.ua/ua/publication/content/394.htm>.

186. Забеліна Л. О. Архетип Самості в контексті культурних традицій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Л. О. Забеліна. – Сімферополь, 2004. – 20 с.

187. Заборовський В. Еволюція соціальної структури: перспективи генерацій / В. Заборовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 8-35.

188. Зайдель Х. Основы учения об экономике / Х. Зайдель, Р. Теммин ; пер. с нем. / Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 398 с.

189. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 71 с.

190. Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард: секреты «экономического чуда» / Б. Е. Зарицкий. – М. : Издательство БЕК, 1997. – 298 с.

191. Заславская Т. Трансформация российского общества как предмет мониторинга / Т. Заславская // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1993. – № 2. – С. 3.

192. Заславская Т. И. Социальная структура современного российского общества / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 17-26.

193. Заславская Т. И. Социокультурный аспект трансформации российского общества / Т. И. Заславская // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 3-11.

194. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. – М. : изд-во Дело, 2002. – 560 с.

195. Заславская Т. И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.

196. Заславская Т. И. Современное российское общество: проблемы и перспективы (Статья 2) / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2004. – № 6. – С. 5-18.

197. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 5-17.

198. Заславская Т. И. К вопросу о «среднем классе» российского общества / Т. И. Заславская, Р. Г. Громова // Мир России. – 1998. – № 4. – С. 6.

199. Здравомыслов А. Г. Несколько замечаний по поводу дискуссии о среднем классе / А. Г. Здравомыслов // Средний класс в современном российском обществе. – М. : РОССПЭН, РНИСиНП, 1999. – С. 34-35.

200. Здравомыслов А. Г. Российский средний класс – проблема границ и численности / А. Г. Здравомыслов // Социологические исследования. – 2001. – № 5. – С. 76-85.

201. Зеленко Б. Н. Непростая демократия в России / Б. Н. Зеленко // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 40-47.

202. Зибер Н. Избранные экономические произведения. В 2-х Т. / Н. Зибер. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т.2. – С. 685-686.

203. Злобина Е. Гражданское пространство Украины: степень идентификации и факторы консолидации / Е. Злобина, А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 177-194.

204. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / [Якуба Е. А., Хижняк Л. М., Куценко О. Д., Безсонов М. А., Евдокимова И. А.]. – Харьков : Основа, 1997. – 230 с.

205. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация : научное издание / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia – Наука, 1999. – 724 с.
206. Иноземцев В. Л. «Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе / В. Л. Иноземцев // Социологические исследования. – 2000. – № 6. – С. 28-36.
207. Иноземцев В. Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах / В. Л. Иноземцев // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С. 18-27.
208. Иноземцев В. Л. Прошлое, настоящее и будущее классового общества (попытка нетрадиционной оценки) / В. Л. Иноземцев // Вестник МГУ. Серия 6. «Экономика». – 2000. – № 5. – С. 47-61.
209. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические последствия / В. Л. Иноземцев. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика»», 2003. – С. 263-268.
210. Иноземцев В. Мечты и реальность / В. Иноземцев // Свободная мысль – XXI. Теоретический и политический журнал. – 2005. – № 6. – С. 188-193.
211. Исправников В. О. «Теневая» экономика и перспективы образования среднего класса / В. О. Исправников // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С. 40-50.
212. Исправников В. «Теневые параметры» реформируемой экономики и антикризисный потенциал среднего класса / В. Исправников // Российский экономический журнал. – 2001. – № 3. – С. 3-11.
213. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / [под ред. Ю. В. Бромлея, А. И. Першица, Ю. И. Семенова]. – М. : Издательство «Наука», 1983. – 432 с.
214. Іванюк М. Роль органів місцевого самоврядування у вираженні інтересів територіальних громад / М. Іванюк // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2008. – Вип. 9. – С. 278-282.

215. Іщенко Ю. Публічність, толерантність, безсоромність. Гуманітарна експертиза / Ю. Іщенко // Філософська думка. – 2007. – № 4. – С. 39-52.
216. Каганский В. Л. Кривда и правда евразийства (Смысл и статус евразийской концепции пространства России). Статья 2. Правда евразийства? / В. Л. Каганский // Общественные науки и современность. – 2003. – № 5. – С. 70-83.
217. Кагарлицкий Б. Ю. Восстание среднего класса / Б. Ю. Кагарлицкий. – М. : Ультра. Культура, 2003. – 320 с.
218. Калашников С. В. Функциональная теория социального государства / С. В. Калашников. – М. : Экономика, 2002. – 188 с.
219. Кальной И. И. Бытие человека как проблема социальной антропологии / И. И. Кальной // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2003. – № 43. – С. 257-260.
220. Кальной И. И. Гражданское общество как одна из составляющих системы координат общественного развития / И. И. Кальной // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, 2004. – Т. 17. Философия. – № 2 (56). – С. 3-12.
221. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – К. – Львів : Видав. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
222. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – К., 2003. – Режим доступу : http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/bibliogr/ombusm_05—1.html.
223. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
224. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1991. – 96 с.
225. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

226. Касьянова К. О русском национальном характере / К. Касьянова. – М. : Институт национальной модели экономики, 1994. – 543 с.
227. Кивинен М. Средний класс в современной России / М. Кивинен // Мир России. – 2004. – № 4. – С. 78-86.
228. Кирдина С. Г. Экономические институты России: материально-технологические предпосылки развития / С. Г. Кирдина // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 36-45.
229. Кирдина С. Г. X- и У- экономики: Институциональный анализ / С. Г. Кирдина. – М. : Наука, 2004. – 256 с.
230. Киреевский И. В. Девятнадцатый век / И. В. Киреевский ; [под ред. М.О. Гершензона] // Полное собрание сочинений. – М. : Б. и. – Т. 1. – 1911. – С. 3-82.
231. Кіянка І. Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку / І. Кіянка // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 37-43.
232. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / [под ред. С. Макеева]. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
233. Клопов Э. Из первых опытов исследования социальной структуры современного российского общества / Э. Клопов // Социологические исследования. – 1995. – № 8. – С. 38-42.
234. Клягин Н. В. Происхождение цивилизации (социально-философский аспект) / Н. В. Клягин. – М. : Институт философии РАН, 1996. – 252 с.
235. Ковалиско Н. Социальная стратификация: теоретические и методологические основания исследования на региональном уровне / Н. Ковалиско // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 137-152.
236. Коваліско Н. Соціальна політика у регулюванні процесів стратифікації в українському трансформаційному суспільстві /

Н. Коваліско // Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2007. – № 3. – С. 92-97.

237. Козер Льюис А. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте / Льюис А. Козер ; [пер. с англ. ; состав. Т. И. Шумилина ; под ред. И. Б. Орловой]. – М. : Норма, 2006. – 528 с.

238. Козьма В. Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції / В. Козьма // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 157-162.

239. Колотілова Н. Діалог та дискурс (логіко-когнітивний аналіз) / Н. Колотілова // Філософська думка. – 2000. – № 2. – С. 16-26.

240. Коментар до Конституції України [за заг. ред. Опришко В. Ф.]. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – 376 с.

241. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики / Н. Д. Кондратьев ; [подгот. В. В. Иванов, М. С. Ковалева]. – АН СССР. Ин-т социологии; Комис. по науч. наследию Н. Д. Кондратьева. – М. : Наука, 1991. – 570 с.

242. Константинова Л. В. Социальная политика: штрихи к социологической концепции / Л. В. Константинова // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С. 36-43.

243. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.

244. Корх О. М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / О. М. Корх. – Дніпропетровськ, 2002. – 34 с.

245. Космарская Т. Средний класс и социальная политика / Т. Космарская // Вопросы экономики. – 1998. – № 7. – С. 88-97.

246. Костомаров Н. И. Собрание сочинений / Н. И. Костомаров. – Кн. 1. – СПб. : Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного Фонда»), 1903. – 720 с.

247. Костюк В. Н. Длинные волны Кондратьева и теория долговременного экономического роста / В. Н. Костюк // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 6. – С. 90-97.

248. Костюк Л. Б. Етнічна ментальність українців як основа соціокультурної інтеграції / Л. Б. Костюк // *Нова парадигма: Журнал наукових праць*. – 2007. – Вип. 66. – С. 83-89.

249. Кравченко А. И. Три капитализма в России / А. И. Кравченко // *Социологические исследования*. – 1999. – № 7. – С. 16-25.

250. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П. Кравченко // *Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис*. – 2000. – № 3. – С. 89-103.

251. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. – К. : ARC-UKRAINE, 1999. – 793 с.

252. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. Зб. наук. праць. – К. : Б. в., 1996. – С. 97-98.

253. Крицкий Е. Рейды для рейдеров / Е. Крицкий // *Зеркало недели*. – 2007. – № 32 (661). – 1 сентября. – С. 13.

254. Кружков А. В. Местное самоуправление в России: несбывающийся проект / А. В. Кружков // *Политические исследования*. – 2004. – № 6. – С. 55-61.

255. Крыштановская О. Класс уполномоченных / О. Крыштановская // *Известия*. – 1996. – 10 января. – С. 13.

256. Кудрявцев В. Н. Нравы общества переходного периода / В. Н. Кудрявцев // *Вестник Российской Академии наук*. – 2002. – Т. 72. – № 3. – С. 222-229.

257. Куликов В. Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики / В. Куликов, В. Роик // *Российский экономический журнал*. – 2005. – № 1. – С. 3-17.

258. Куличенко А. В. Государственная власть и процессы общественной самоорганизации. К вопросу о государственном строительстве в России / А. В. Куличенко // Политические исследования. – 2004. – № 6. – С. 108-111.

259. Култыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (Историко-методологический обзор) / В. П. Култыгин // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 121-129.

260. Кумкін І. О. Громадянська злагода як необхідна умова розвитку сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. О. Кумкін. – Сімферополь, 2007. – 18 с.

261. Кустырев А. Начало русской революции: версия Макса Вебера / А. Кустырев // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 119-130.

262. Куценко О. Д. Возвращение классов? Теоретические перспективы классового анализа постсоветского трансформационного процесса / О. Д. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 5-13.

263. Куценко О. Становление социальных классов как проявление самоорганизационных процессов в обществе / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 122-133.

264. Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92-115.

265. Лапин Н. И. Изменения ценностей и новые социокультурные структуры / Н. И. Лапин // Куда идет Россия? Трансформация социальной сферы и социальная политика ; [под общ. ред. Т. И. Заславской]. – М. : Дело, 1998. – С. 78-85.

266. Лапин Н. И. О многом и едином в российской трансформации / Н. И. Лапин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 28-32.

267. Лапин Н. И. Антропосоциетальный подход: методологические основания социологического измерения / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 2005. – № 2. – С. 17-29.

268. Лапкин В. В. Трансформация политических ценностей российских избирателей / В. В. Лапкин // Политическая наука. – 2002. – № 2. – С. 58-59.

269. Левада Ю. А. Социальные типы переходного периода: попытка характеристики / Ю. А. Левада // Экономические и социальные перемены. Мониторинг общественного мнения. Информационный бюллетень ВЦИОМ. – М., 1997. – № 2. – С. 9-15.

270. Левада Ю. А. «Человек советский» десять лет спустя / Ю. А. Левада // Экономические и социальные перемены. Мониторинг общественного мнения. Информационный бюллетень ВЦИОМ. – М., 1999. – № 3. – С. 7-15.

271. Левинсон А. Ю. О тех, кто называет себя средний класс / Левинсон А. Ю., Стучевская О. Ю., Щукин Я. // Вестник общественного мнения. – 2004. – № 5. – Сентябрь-октябрь. – С. 50-53.

272. Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма / Д. Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 14-31.

273. Лемак В. Адаптація конституційної системи Словацької Республіки до вимог європейської інтеграції (реформа 2001 р.) / В. Лемак // Держава і право: Зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 18. – С. 93-98.

274. Лепехин В. А. Стратификация современной России и новый средний класс / В. А. Лепехин // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 30-40.

275. Либанова Э. М. Формирование среднего класса – краеугольный камень государственной стратегии социально-экономического развития / Э. М. Либанова // Наш Девиз. – 2004. – № 1/2. – С. 142-143.

276. Либман А. М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация (Влияние неформальных институтов) / А. М. Либман // *Общественные науки и современность*. – 2006. – № 6. – С. 53-64.

277. Липинський В. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті / В. Липинський // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 5. – С. 144-149.

278. Липов В. В. Ценностные ориентации как фактор формирования гражданского общества / В. В. Липов // *Вісник ХНУ. Серія «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова»*. – 2001. – № 506. – С. 12-14.

279. Липов В. В. Развитие экономической теории как эволюция понимания ценностной составляющей деятельности человека / В. В. Липов // *От Сциллы к Харибде. Актуальный опыт России*. – Т. 2. – М. – Волгоград : Изд-во Волгоградского ГУ, 2002. – С. 113-126.

280. Липов В. В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці : монографія / В. В. Липов. – Харків : Вид-во НФаУ, 2004. – 184 с.

281. Лиска О. Г. Місцеве самоврядування як природне право територіальної громади / О. Г. Лиска // *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. – 2008. – Вип. 32. – С. 220-227.

282. Лиска О. Г. Територіальна громада в системі місцевого самоврядування / О. Г. Лиска // *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. – 2008. – № 1. – С. 137-143.

283. Лисюк Н. Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні / Н. Р. Лисюк // *Український соціум. Науковий журнал*. – 2006. – № 1 (12). – С. 65-72.

284. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеєвої]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.

285. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицак]. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

286. Лібанова Е. М. Соціальні аспекти політики економічного зростання в Україні / Е. М. Лібанова // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку: матеріали наукової конференції. – К., 2001. – С. 64-78.

287. Лібанова Е. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу / Е. Лібанова // Економічне прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 45-50.

288. Лібанова Е. М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку XXI століття / Е. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1 (9). – С. 9-22.

289. Лісничук О. Кланова демократія в Україні: привид чи реальність? / О. Лісничук // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 43-47.

290. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц ; пер. с нем. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.

291. Лугвин С. Б. Социальные трансформации и государственная бюрократия / С. Б. Лугвин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 102-115.

292. Луман Н. Теория общества / Н. Луман ; [пер. с нем., англ.]. – М. : Логос, 1999. – 280 с.

293. Лучко Т. І. Економічні основи формування середнього класу в країнах ринкової трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Т. І. Лучко. – Харків, 2005. – 19 с.

294. Макеев С. Процессы социальной структуризации в современной Украине / С. Макеев // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 49-60.

295. Макеев С. А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / С. А. Макеев // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут

соціології НАН України / [за ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони]. – К. : Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 16-22.

296. Макеєв С. О. Тенденції становлення середнього класу / С. О. Макеєв, С. М. Оксамитна // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / [за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. – С. 286-297.

297. Макієвич М. Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами : монографія / М. Макієвич. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 200 с.

298. Малахов В. Толерантность и ее границы: к этическому осмыслению понятия / В. Малахов // Уязвимость любви. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 137-143.

299. Манжола П. Г. Пріоритет «соціальності» у здійсненні державної політики як засіб легімізації влади в Україні: світовий досвід та вітчизняні реалії / П. Г. Манжола // Стратегічна панорама. Щоквартальний науково-практичний журнал РНБОУ. – 2005. – № 2. – С. 95-99.

300. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень / П. Г. Манжола // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – 2007. – № 4 (5). – С. 13-18.

301. Маркс К. Нищета философии / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – М. : Политиздат, 1958. – Т. 4. – 615 с.

302. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1958 – Т. 10. – 771 с.

303. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1963. – Т. 19. – 670 с.

304. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1963. – Т. 20. – 827 с.

305. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1963. – Т. 26. – Ч. 1. – 674 с.
306. Медведев Р. Новый класс российского общества / Р. Медведев // Свободная мысль. – 1997. – № 8. – С. 58-71.
307. Мей К. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / К. Мей ; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2004. – 220 с.
308. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций [Электронный ресурс] / А. Ю. Мельвиль. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/arch/2004/2/7.htm>.
309. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования. – 1998. – № 2. – С. 6-38.
310. Мельник С. Становлення соціально орієнтованого бізнесу в Україні як складова державної соціальної політики / С. Мельник // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 5. – С. 32-36.
311. Методологические аспекты исследования антропогенеза / [Депенчук Н. П., Крисаченко В. С., Парахонский Б. А. и др.] ; отв. ред. Н. П. Депенчук ; АН УССР. Ин-т философии. – К.: Наукова думка, 1990. – 224 с.
312. Мизес Л. фон. Социализм. Экономический и социологический анализ / Л. фон Мизес. – М. : Gatallaxy, 1994. – 416 с.
313. Миронов И. Ю. Исследование логики социально-экономической трансформации российского общества : дис. ... кандидата экон. наук: 08.00.01 / Миронов Игорь Юрьевич. – М., 1999. – 166 с.
314. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
315. Михайленок О. М. Понятие «среднего класса» в современной социально-политической науке / О. М. Михайленок // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 1. – С. 106-120.

316. Міжнародні стратегії економічного розвитку / [за ред. Ю. Г. Козака]. – К. : М-во освіти і науки України, Одеський держ. екон. ун-т, 2005. – 600 с.
317. Мірчук І. Світогляд українського народу / І. Мірчук // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 1. – С. 22-23.
318. Можаровський В. А. Соціальний конфлікт і консенсус: історико-соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / В. А. Можаровський. – К., 1999. – 16 с.
319. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия. – 1990. – 351 с.
320. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез: цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3-30.
321. Момджян К. Х. Социум. Общество. История / К. Х. Момджян. – М. : Наука, 1994. – 239 с.
322. Мономах Володимир. Поучення / Володимир Мономах // Літопис Руський (Ипатьевская летопись) ; [пер. з давньорурус. Л. Є. Махновець ; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
323. Моска Г. Элементы политической науки / Г. Моска // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 138-139.
324. Москаленко В. Середній клас і рівень доходів / В. Москаленко // Праця і зарплата. – 2004. – № 16. – С. 4-5.
325. Москаленко С. Взаємодія держави і громадських організацій як суб'єктів соціальної політики / С. Москаленко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – №. 4. – С. 242-249.
326. Навроцька Н. А. Економічні засади формування та розвитку середнього класу / Н. А. Навроцька // Вісник Дніпропетровського державного фінансово-економічного інституту. – 2003. – № 2 /10/. – С. 38-42.

327. Навроцкая Н. А. Экономические закономерности развития среднего класса : дис. ... кандидата экон. наук : 08.01.01 / Навроцкая Наталья Анатольевна. – Днепропетровск, 2004. – 202 с.

328. Надель С. Вероятность и перспективы будущей индустриальной революции / С. Надель // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 30.

329. Наумова Т. В. Становление среднего класса в реформируемой России / Т. В. Наумова // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 4. – С. 11-24.

330. Неоконченная пьеса с шантажом. Круглый стол / В. Пинзеник, В. Копылов, А. Плотников, А. Ткаченко, А. Марусов, Ю. Мостовая, Ю. Сколотяный, Н. Яценко // Зеркало недели. – 2007. – № 32 (661). – 1 сентября. – С. 1, 8-9.

331. Ніколенко В. В. Злагода як феномен життєдіяльності суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / В. В. Ніколенко. – Харків, 2004. – 23 с.

332. Норт Д. Институциональные изменения: Рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6-17.

333. Нусратуллин В. Предприниматели и рабочие – класс трудящихся / В. Нусратуллин // Общество и экономика. – 2000. – № 2. – С. 183-187.

334. Оболонский А. В. Постсоветское чиновничество: квазибюрократический правящий класс / А. В. Оболонский // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 5-15.

335. Обыдённова Т. Б. Средний класс и его работа / Т. Б. Обыдённова // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 33-42.

336. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга / В. Одайник. – СПб. : Ювента. 1996. – 473 с.

337. Ойкен В. Экономические системы / В. Ойкен // Thesis. – 1993. – Т.1. – Вып. 2. – С. 18-31.

338. Оконская Н. Б. Импринтинг как системный механизм эволюции общества / Н. Б. Оконская // *Философские науки*. – 2001. – № 1. – С. 114-124.
339. Оконская Н. Б. Лицо истории – золотое сечение или цивилизация каннибалов / Н. Б. Оконская. – Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2003. – 232 с.
340. Оксамитная С. Социальный класс как фактор дифференциации жизненных шансов / С. Оксамитная, С. Бродская // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 4. – С. 24-42.
341. Оксамитная С. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / С. Оксамитная, В. Хмелько // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 3. – С. 66-77.
342. Олейник А. Тоталитаризм рынка? / А. Олейник // *Неприкосновенный запас*. – 2003. – № 28. – С. 38.
343. Олескин А. В. Неклассическая биология, уровни биоса и биофилософия / А. В. Олескин // *Биофилософия. Философский анализ оснований биологии*. – М. : Институт философии РАН, 1997. – 264 с.
344. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет ; [сост. В. Е. Багно]. – М. : Искусство, 1991. – 503 с.
345. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // *Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет*. – К. : Основы, 1994. – 420 с.
346. Основи кооперації / [Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А., Пастушенко Р. Я.]. – К. : Знання, 2004. – 470 с.
347. Павко А. Місцеве самоврядування в структурі політичних систем: вітчизняний і зарубіжний досвід / А. Павко // *Віче. Журнал Верховної Ради України*. – 2008. – № 12. – С.22-23.
348. Пайпс Р. Собственность и свобода / Р. Пайпс. – М. : Московская школа политических исследований, 2000. – 416 с.
349. Панарин А. С. Народ без элиты / А. С. Панарин. – М. : Изд-во «Алгоритм», Изд-во «Эксмо», 2006. – 352 с.
350. Парсонс Т. Современная западная теоретическая социология / Т. Парсонс. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – 183 с.

351. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

352. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академический проект, 2000. – 880 с.

353. Пасько Я. Феномен соціальної держави в історичній традиції / Я. Пасько // Філософська думка. – 2007. – № 2. – С. 40-49.

354. Перегудов С. П. Транснациональные корпорации на пути к корпоративному гражданству / С. П. Перегудов // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 95-103.

355. Перепелицина О. А. Діалог у контексті безосновності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. А. Перепелицина. – Харків, 2004. – 21 с.

356. Петухов В. В. Политические ценности и поведение среднего класса / В. В. Петухов // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 23-33.

357. Петухов В. В. Бюрократия и власть / В. В. Петухов // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 9-15.

358. Пинзеник В. «Что оставляет после себя правительство Януковича» / В. Пинзеник // Зеркало недели. – 2007. – № 32 (661). – 1 сентября. – С. 3.

359. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч. ; под ред. А. Ф. Лосева]. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.

360. Погоріла Н. Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті / Н. Погоріла // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 144-156.

361. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт / [Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С.]. – К. : Тандем, 2004. – 80 с.

362. Поліщук І. Ментальність українства. Політичний аспект / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 86-92.
363. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2 т.]. – 3-те вид. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь. – Т. 1. – 1995. – 672 с.
364. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 61-71.
365. Попова И. П. Средние слои, средний класс в российском обществе – к проблеме соотношения / И. П. Попова // Социологические исследования. – 2005. – № 12. – С. 65-76.
366. Попович М. Фаустівський дух / М. Попович // Вісник НАН України. – 2000. – № 4. – С. 51-57.
367. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер ; [пер. с англ. ; под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
368. Поппер К. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / К. Поппер // Открытое общество и его враги. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 2. – 528 с.
369. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии) / Б. Ф. Поршнев. – М. : Мысль, 1974. – 487 с.
370. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік (16.05.2008. Прес-служба Президента України Віктора Ющенка. Офіційне інтернет-представництво) [Електронний ресурс] / Віктор Ющенко. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>.
371. Постовой Н. В. Концепции местного самоуправления / Н. В. Постовой // Местное право. – 2001. – №10. – С. 30-39.
372. Почепцов Г. Г. Национальная безопасность стран переходного периода / Г. Г. Почепцов. – К. : ІЗМН, 1996. – 133 с.

373. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.

374. Привалов Ю. Теневая экономика и коррупция в Украине / Ю. Привалов, Ю. Сапелкин // Общество и экономика. – № 9. – 2001. – С. 113-137.

375. Проект новой программы социал-демократической рабочей партии Швеции : Реферативный сборник. – М. : ИНИОН, 1990. – 83 с.

376. Пушков А. Давос-95: усталость от страны чудес / А. Пушков // Московские новости. – 1995. – № 9. – С. 12.

377. Радаев В. Средний класс в России или к появлению нового мифа / В. Радаев // Знание – сила. – 1998. – № 7. – С. 74-78.

378. Радаев В. В. Работающие бедные: велик ли запас прочности / В. В. Радаев // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С. 28-37.

379. Рахманов А. Б. Современные теории глобального общества: И. Валлерстайн, Дж. Модельски, Дж. Гольдстайн / А. Б. Рахманов // Вестник Московского университета. Серия 18 «Социология и политология». – 2003. – № 2. – С. 85-126.

380. Рахшмир П. Ю. Консерватизм и либерализм: метаморфозы консенсуса / П. Ю. Рахшмир // Политические исследования. – 2005. – № 5. – С. 60-80.

381. Рац М. Диалог в современном мире / М. Рац // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С. 20-32.

382. Ровес Ж.-П. Создание культуры среднего класса как предпосылка стабильности для евроатлантического сообщества / Ж.-П. Ровес // Економічний часопис – XXI. – 2003. – № 4. – С. 23-24.

383. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні : монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – 336 с.

384. Романенко Л. М. Судьбы среднего класса на социальных пространствах России (опыт исторического анализа) / Л. М. Романенко // Вестник Московского университета. Серия 12 «Политические науки». – 1995. – № 5. – С. 30-36.

385. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

386. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75-92.

387. Руанду Йон. Політична система і громадянське суспільство: консенсус інтересів / Йон Руанду // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – С. 100-108.

388. Руда Н. Політико-правове визнання територіального колективу – гарантія децентралізації державної влади та розвитку самоврядування / Н. Руда // Проблеми реформування державної влади: конституційні та управлінські аспекти : Тези доп. та наук. повідомлень наук.-практ. конф., 10-11 березня 1995 р. ; [відп. за вип. Ю. Шемшученко, В. Авер'янов, В. Кампо]. – К., 1995. – С. 119-120.

389. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М. : Наука, 1969. – 704 с.

390. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия / М. Н. Руткевич // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 24-34.

391. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку / В. Рябіка // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 3-9.

392. Рязанов В. Реформы и циклы модернизации российской экономики / В. Рязанов // Российский экономический журнал. – 1992. – № 19. – С. 68-78.

393. Савицкий П. Континент Евразия / П. Савицкий. – М. : Аграф, 1997. – 464 с.
394. Савостьянова М. В. Перспективы человека разумного: эволюция или адаптация? / М. В. Савостьянова. – К. : Издатель ПАРАПАН, 2005. – 168 с.
395. Савченко І. Соціальна політика як фактор розвитку соціальної держави / І. Савченко // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2005. – № 4. – С. 436-442.
396. Савчук В. Методологія соціальної стратифікації Й. Шумпетера та природа середнього класу як інститут сучасної економічної системи / В. Савчук, Ю. Зайцев // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 22-30.
397. Садков Е. В. Маргинальность и преступность / Е. В. Садков // Социологические исследования. – 2000. – № 4. – С. 43-47.
398. Самарин Ю. Ф. Хомяков и крестьянский вопрос / Ю. Ф. Самарин // Сочинения. – М. : Типография А. И. Мамонтова. – Т. 1. – 1877. – 395 с.
399. Самедов В. А. Средний слой или класс? / В. А. Самедов // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 3. – С. 28-33.
400. Светлова И. А. Местное самоуправление как политико-правовой институт в системе управления обществом и государством / И. А. Светлова // Право и политика. Международный научный журнал. – 2001. – № 6. – С. 27-32.
401. Світа Г. М. Середній клас: суть та умови його формування в Україні / Г. М. Світа // Вісник Львівського державного університету імені Івана Франка. – 1995. – № 1. – С. 84-89.
402. Седова Н. Н. Эффективность бюрократии в оценках россиян / Н. Н. Седова // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 15-20.
403. Семенов В. С. Капитализм и классы / В. С. Семенов. – М. : Наука, 1969. – 399 с.

404. Семенов Ю. И. На заре человеческой истории / Ю. И. Семенов. – М. : Мысль, 1989. – 318 с.
405. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення / [Бондар І. К., Бугаєнко Є. О., Бідак В. Я. та ін.]. – К. : Видавничий дім «КОРПОРАЦІЯ», 2004. – 582 с.
406. Силичев Д. А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну / Д. А. Силичев // Вопросы философии. – 2005. – № 7. – С. 3-21.
407. Симончук Е. Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 5-25.
408. Симончук О. В. У пошуках українського середнього класу / О. В. Симончук // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 31-45.
409. Симонян Р. Мираж среднего класса / Р. Симонян // Новое время. – 2004. – № 47. – 21 ноября. – С. 13.
410. Ситников А. И. Формируется ли «средний класс»? / А. И. Ситников // Российский экономический журнал. – 1999. – № 3. – С. 26-35.
411. Ситніченко Л. Дискурсивна концепція справедливості / Ю. Габермаса / Л. Ситніченко // Філософська думка. – 2007. – № 3. – С. 24-37.
412. Сіленко А. О. Соціальна держава: теорія перемін / А. О. Сіленко. – Одеса : Вид. центр УДАЗ, 2000. – 278 с
413. Сіленко А. Соціальна політика та її пріоритети у перехідному суспільстві / А. Сіленко // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 118-128.
414. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2004. – 96 с.
415. Скворець В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Скворець. – Запоріжжя, 2007. – 17 с.

416. Скрипнюк В. Демократизація державної влади і проблеми становлення системи місцевого самоврядування в Україні / В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 4 (55). – С. 44-56.

417. Скуратівський А. Правовий вимір діяльності соціальної держави / А. Скуратівський, В. Скуратівський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2007. – № 4. – С. 184-192.

418. Сліпушко О. М. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах / О. М. Сліпушко ; [післямова О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 2001. – 144 с.

419. Смолій В. А. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі 1657—1659» / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 141-144.

420. Соболева И. Социальная политика как фактор устойчивого развития / И. Соболева // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 3. – С. 67-73.

421. Согомонов А. «Средний класс» и образование: QUID PRO QUO? (конфликт толкований и концептуальная повестка на XXI век) / А. Согомонов // Отечественные записки. – 2002. – № 2. – С. 38-46.

422. Соловей Г. С. Соціальна держава як чинник етизації економіки / Г. С. Соловей // Філософська думка. – 2007. – № 2. – С. 142-156.

423. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15 т. / В. М. Соловьев. – Т. 15. – Кн. 8. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – 768 с.

424. Сорокин П. С. Социологические теории современности / П. С. Сорокин ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

425. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; [общ. ред. Согомонов А. Ю.]. – М. : Политиздат, 1992 – 542 с.
426. Сорокин П. Общедоступный учебник по социологии / П. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – 560 с.
427. Сото де Э. Загадка капитала / Э. де Сото. – М. : Олимп-Бизнес, 2001. – 272 с.
428. Софінська І. Теоретичне становлення принципу субсидіарності у місцевому самоврядуванні / І. Софінська // Вибори та демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 43-48.
429. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / [Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В.]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 299 с.
430. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України: Прийнята на саміті ЄС в Гельсінкі, 11.12. 1999 р. // Дорога в майбутнє – дорога в Європу: Європейська інтеграція України. – К. : Центр європейських і міжнародних досліджень, 2000. – С. 27-49.
431. Средний класс в России: количественные и качественные оценки / [Авраамова Е. М., Григорьев Л. М., Космарская Т. П., Малева Т. М. и др.]. – М. : ТЕИС, 2000. – 286 с.
432. Средний класс в современном российском обществе / Горшков М. К., Чепуренко А. Ю., Шереги Ф. Э. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), РНИСиНП, 1999. – 304 с.
433. Стариков Е. «Угрожает» ли нам появление «среднего класса»? / Е. Стариков // Знамя. – 1990. – № 10. – С. 192-196.
434. Старк Д. Рекомбинированная собственность и рождение восточноевропейского капитализма / Д. Старк // Вопросы экономики. – 1996. – № 6. – С. 4-24.
435. Статі Л. Д. Розвиток державної ідеї в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. Д. Статі, Р. К. Бутенко // Українська козацька

держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994. – С. 170-173.

436. Степаненко В. Глобальное гражданское общество: концептуализации и посткоммунистические вариации / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 156-175.

437. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1998. – 251 с.

438. Степин В. С. Философия и эпоха цивилизационных перемен / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 16-26.

439. Степовик Д. Святенність наших обрядів / Д. Степовик // Дніпро. – 1999. – № 3-4. – С. 33.

440. Стратегія доходів та основні завдання соціальної політики // Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки». – 2 червня 2002 р. – Режим доступу : <http://www.kuchma.gov.ua>.

441. Струве П. Б. *Patriotica*. Політика, культура, релігія, соціалізм / П. Б. Струве. – М. : Республіка, 1997 – 527 с.

442. Студінський В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики / В. Студінський // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та суспільний журнал. – 2009. – № 1. – С. 13-16.

443. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний ; [пер. з англ. Шевчука Ю.]. – К. : Видавництво Либідь, 1992. – 509 с.

444. Суименко Е. И. Номо економікус современной Украины. Поведенческий аспект / Е. И. Суименко, Т. О. Ефременко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2004. – 244 с.

445. Таран В. О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу : дис. ... доктора філос. наук : 09.00.03 / Таран Володимир Олександрович. – Запоріжжя, 2001. – 427 с.

446. Тарасенко В. Куди переходить «перехідне» суспільство? / В. Тарасенко // Віче. – 2001. – № 5. – С. 45-58.
447. Тарасов А. Н. «Средний класс» и «мещанский рай» / А. Н. Тарасов // Свободная мысль. – 1998. – № 1. – С. 46-56.
448. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVII ст. / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.
449. Тимофеев Н. С. Местное самоуправление – кризис развития или кризис идеи? / Н. С. Тимофеев // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 2002. – № 6. – С. 3-21.
450. Тихонова Н. Е. Российский средний класс: особенности мировоззрения и факторы социальной мобильности / Н. Е. Тихонова // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 13-23.
451. Тихонова Н. Е. Социальная эксклюзия в российском обществе / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 5-17.
452. Тихонова Н. Е. Ресурсный подход как новая теоретическая парадигма в стратификационных исследованиях / Н. Е. Тихонова // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С. 28-41.
453. Токсанбаева М. Трудовые доходы и бедность / М. Токсанбаева // Вопросы экономики. – 1998. – № 7. – С. 98-109.
454. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко ; [АН Украины; Ин-т истории Украины; Ин-т украинской археографии ; отв. ред. Н. Ф. Котляр] – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
455. Толочко П. Київська Русь / Петро Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
456. Тощенко Ж. Т. Парадоксальный человек / Ж. Т. Тощенко. – М. : Гардарики, 2001. – 398 с.

457. Трапкова А. В. Доверие в российском малом и среднем бизнесе / А. В. Трапкова // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 4. – С. 36-48.
458. Тресвятська Т. Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні / Т. Тресвятська // *Україна: аспекти праці*. – 2005. – №7. – С. 22-30.
459. Троценко О. В. Тотемізм як можливий фактор формування архетипних форм ментальності / О. В. Троценко // *Гуманітарний часопис*. – 2007. – № 2. – С. 68-75.
460. Трушков В. В. Современный рабочий класс России в зеркале статистики / В. В. Трушков // *Социологические исследования*. – 2002. – № 2. – С. 45-51.
461. Туган-Барановский М. И. Социалистические общины нашего времени / М. И. Туган-Барановский // *Вестник Европы*. – 1913. – № 3. – С. 170-193.
462. Туровский Р. Ф. Местное самоуправление: к организации эффективной власти / Р. Ф. Туровский // *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 6. – С. 68-79.
463. Турунцев Е. Переходное общество: от «реального социализма» к реальным социальным классам / Е. Турунцев // *Вопросы экономики*. – 1995. – № 9. – С. 86-97.
464. Турчинов А. Олигархофрения / А. Турчинов // *Зеркало недели*. – 2002. – 5 февраля. – С. 13.
465. Узунов В. Н. Экономические и организационные предпосылки формирования оптимальных условий конкуренции в переходный период / В. Н. Узунов // *Культура народов Причерноморья*. – 2001. – № 22. – С. 65-67.
466. Україна на шляху до Європи / [за ред. Лутца Хоффманна, Феліцітас Мьоллерс]. – К. : Фенікс, 2001. – 343 с.
467. Уэбстер Ф. Теория информационного общества / Ф. Уэбстер ; [пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной ; под ред. Е. Л. Вартановой]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

468. Федотова В. Г. Когда нет протестантской этики / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 27-44.
469. Федотова В. Г. Апатия на Западе и в России / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2005. – № 3. – С. 3-20.
470. Фоули Р. Еще один неповторимый вид. Экологические аспекты эволюции человека / Р. Фоули. – М. : Мир, 1990. – 368 с.
471. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; [пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
472. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; [пер. с англ. ; вст. ст. П. С. Гуревича]. – М. : Республика, 1994. – 447 с. – (Мыслители XX века).
473. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Ф. А. фон Хайек ; [пер. с англ. ; предисл. Н. Я. Петракова]. – М. : Экономика, 1992. – 176 с.
474. Хайтун С. Д. Социальная эволюция и Джон Кейнс: от прошлого к будущему / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 46-60.
475. Харченко Н. Сравнение методологических подходов к измерению бедности / Н. Харченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 86-99.
476. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации / Л. Хахулина // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. Информационный бюллетень. – М. : Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ). – 1999. – № 2 (40). – С. 24-33.
477. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман ; пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000. – 304 с.
478. Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія / З. І. Хижняк. – К. : Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. – 240 с.

479. Хмільовський В. Соціальне партнерство і роботодавці / В. Хмільовський // Урядовий кур'єр. – 1996. – 23 квіт. – С. 9.
480. Хомяков А. С. О сельской общине / А. С. Хомяков // Русский архив. – 1884. – № 4. – С. 119-128.
481. Художественная проза Киевской Руси XI-XIII веков / [сост., пер. и прим. И. П. Еремина и Д. С. Лихачева]. – М. : Гослитиздат, 1957. – 370 с.
482. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 608 с.
483. Ціммерман Джозеф Ф. Учасницька демократія: відродження популізму / Джозеф Ф. Ціммерман // Демократія: Антологія ; [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – XXVIII. + 1108 с.
484. Цирель С. В. «QUERTY—эффекты», «path dependency» и закон Седова / С. В. Цирель // Общественные науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 132-140.
485. Чапская И. Имущественное положение граждан в трансформирующемся обществе / И. Чапская // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 10. – С. 63-75.
486. Черныш М. Социальная мобильность в 1986-1993 годах / М. Черныш // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 48-53.
487. Чешков М. Гражданское общество и средний класс / М. Чешков // Гражданское общество: Мировой опыт и проблемы России [авт. кол. : А. Г. Володин и др. ; отв. ред. В. Г. Хорос ; ИМЭМО РАН]. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – С. 272-284.
488. Чешков М. А. Новая версия специальной (частной) теории развития / М. Чешков // Общественные науки и современность. – 2004. – № 6. – С. 162-171.
489. Чумаченко Н. Г. Самоуправление и самофинансирование регионов: теория и практика / [Чумаченко Н. Г., Биренберг Б. М., Вожик Л. М. и др.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 210 с.

490. Шабанова М. А. Проблема встраивания рынка в «нерыночное» общество / М. А. Шабанова // Социологические исследования. – 2005. – № 12. – С. 33-45.

491. Шадрина Е. А. Методология социальных противоречий и партнерство / Е. А. Шадрина // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань). – Харків : НЮАУ, 2005. – С. 158-160.

492. Шангіна Л. Средний класс как суб'єкт громадянської активності / Л. Шангіна // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 10. – С. 37-43.

493. Шангина Л. Труд как источник, или о красоте моего государства / Л. Шангина // Зеркало недели. – 2003. – 23-29 августа. – С. 24.

494. Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности: новая профессия и академическая дисциплина в контексте социальной теории и политической практики наших дней / Т. Шанин // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики ; [под ред. Ш. Рамон]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – С. 18-43.

495. Шанкина А. Ю. Средний класс в России: охота на Несси / А. Ю. Шанкина // Политические исследования. – 2003. – № 1. – С. 103-111.

496. Шаповаленко М. В. Сучасні парадигми теорії модернізації й український транзит / М. В. Шаповаленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Питання політології: зб. наук. пр. – 2001. – № 518. – С. 66-78.

497. Шевеленко В. Україну жде катастрофічний передел собственности / В. Шевеленко // Зеркало недели. – 2007. – № 2 (631). – С. 9.

498. Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. / Н. В. Шевченко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994. – С. 66-69.

499. Шемякин Я. Г. Отличительные особенности «пограничных цивилизаций» (Латинская Америка и Россия в сравнительно-историческом освещении) / Я. Г. Шемякин // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 3. – С. 96-114.

500. Шемяков О. Баланс економічних інтересів – шлях збереження соціального миру / О. Шемяков // *Бюлетень Національної служби посередництва і примирення*. – 2003. – № 8. – С. 33-38.

501. Шемятенков В. Г. Альтернативные системы капитализма (об одной новой тенденции в западной экономической мысли) / В. Г. Шемятенков // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2003. – № 3. – С. 3-11.

502. Шишкин М. А. Биологическая эволюция и природа нравственности / М. А. Шишкин // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 1. – С. 126-134.

503. Шкаратан О. И. Социальная политика. Ориентир – новый средний класс / О. И. Шкаратан // *Общественные науки и современность*. – 2006. – № 4. – С. 39-53.

504. Шкаратан О. И. Социально-экономическое положение профессионалов и менеджеров / О. И. Шкаратан, С. А. Иняевский // *Социологические исследования*. – 2006. – № 10. – С. 16-27.

505. Шкаратан О. И. Крах во спасение (Социально-генетические преступления советского режима) / О. И. Шкаратан, В. П. Коломиец // *Мир России*. – 1993. – № 1. – С. 48-62.

506. Шкурат І. Глобальне суспільство: основні теорії розвитку / І. Шкурат // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. – 2005. – № 1. – С. 103-114.

507. Шульга Е. Н. Генезис идеи коэволюции / Е. Н. Шульга // *Биофилософия*. – М. : Институт философии РАН, 1997. – 264 с. – (Серия «Философский анализ оснований биологии»).

508. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24-37.

509. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер ; [пер. з англ. В. Ружицький та П. Таращук]. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

510. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; [пер. с англ. ; под ред. В. С. Автономова]. – СПб. : Экономическая школа, 2001. – Т. 1. – 1664 с. – (Серия «Университетская библиотека»).

511. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; [пер. с англ. ; под ред. В. С. Автономова]. – СПб. : Экономическая школа. – Т. 2. – 2001. – 1666 с. – (Серия «Университетская библиотека»).

512. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.

513. Эдхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи / Л. Эдхард. – М. : Руссико: Ордынка, 1993. – 608 с.

514. Эрман Л. Генетика поведения и эволюция / Л. Эрман, П. Парсонс ; пер. с англ. – М. : Мир, 1984. – 566 с.

515. Эфроимсон В. П. Генетика этики и эстетики / В. П. Эфроимсон. – СПб. : Талисман, 1995. – 288 с.

516. Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее / К. Г. Юнг ; [сост. В. В. Зеленский, А. М. Руткевич]. – М. : Мартис, 1995. – 356 с.

517. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг ; пер. с англ. – М. – К. : ЗАО «Совершенство» - «Port-Royal», 1997. – 384 с.

518. Яacobсон Л. И. Социальная политика: попечительство или солидарность / Л. И. Яacobсон // Общественные науки и современность. – 2008. – № 1. – С. 69-80.

519. Яковлев А. А. Власть, бизнес и движущие силы экономического развития в России: до и после дела «Юкоса» / А. А. Яковлев // *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 1. – С. 35-44

520. Яковлева Е. Есть ли средний класс в России? / Е. Яковлева // *Известия*. – 1998. – 13 марта. – С. 2.

521. Яковлева Т. Гетманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

522. Almond G. The Civil Culture: Political attitudes and democracy in five nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1963. – 350 p.

523. Butler T. Social Change and the Middle Classes / T. Butler T. Savage M. (eds). – London : UCL Press, 1995. – 304 p.

524. Chomsky N. World Orders. Old and New / N. Chomsky. – New York : Columbia University Press, 1996. – 311 p.

525. Clark T. N. Are Social Classes Dying? / T. N. Clark., S. M. Lipset // *International Sociology*. – 1991. – № 6. – P. 397-410.

526. Corey L. The Crisis of the Middle Class / L. Corey. – New York : Columbia University Press, 1994. – 379 p.

527. Darendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society / R. Darendorf. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1959. – 336 p.

528. Davis Kingsley. Forms of Stratification. The Functions of Stratification / Kingsley Davis, Wilbert E. Moore // *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective ; [ed. by David B. Grusku]*. – Boulder : Westview Press, 2001. – P. 39-47.

529. Drucker P.F. On the Profession of Management / P. F. Drucker. – Harvard : Harvard Business School Press, 1998. – 224 p. – (Harvard Business Review Book Series).

530. Eder K. Does Social Class Matter in the Study of Social Movements? A Theory of Middle-Class Radicalism / K. Eder // *Social movements and social*

classes: The Future of Collective Action.— London : Sage Publications, 1995. – P. 21-54.

531. Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J. Goldtorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 393 p.

532. Esping-Andersen G. Trends in Contemporary Class Structuration: A Six-Nation Comparison / G. Esping-Andersen // Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies. – London : Sage Publications, 1993. – P. 32-55.

533. Esping-Anderson G. Three Worlds of Welfare Capitalism / G. Esping-Anderson. – New Jersey : Princeton University Press, 1990. – 260 p.

534. Evans G. Class Conflict and Inequality / G. Evans // International Social Attitudes: the 10-th BSA report ; [ed. by R. Jowell, I. Brooks, L. Dowds]. – Brookfield (VT) : Dartmouth Publishing Co., 1993. – P. 126.

535. Galbraith J. K. The New Industrial State / J. K. Galbraith. – Boston : Houghton Mifflin, 1967. – 427 p.

536. Gordon M. M. Social Class in American Sociology / M. M. Gordon // American Journal of Sociology. – 1951. – Vol. 55. – № 3. – P. 248-268.

537. Hout M. The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies / M. Hout, C. Brooks, J. Manza // International Sociology. – 1993. – № 8. – P. 259-277.

538. Hutber P. Decline and Fall of Middle Class and How it Can Fight Back / P. Hutber. – London : University of London, Institute of Education, 1996. – 209 p.

539. Keane J. Global Civil Society? / J. Keane. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 220 p.

540. Kondrashov A. S. On the origin of species by means of assortative mating / A. S. Kondrashov, M. Shpak // Proceedings of the Royal Society of London. – 1998. – № 265 (1412). – P. 2273-2278.

541. Kraus I. Stratification, Class and Conflict / I. Kraus. – New York : Free Press, 1976. – 212 p.

542. Lockwood D. Marking out the Middle Class(es) // Social Change and the Middle Classes / [eds.T. Butler, M. Savage]. – London : UCL Press, 1995. – P. 1-12.

543. Lockwood D. The Blackcoated Worker. A Study in Class Consciousness / D. Lockwood. – New York : Oxford University Press, 1989. – 278 p.

544. Marshall G. Social Class in Modern Britain / Marshall G., Rose D., Newby H. – London : Unwin Hyman, 1988. – 343 p.

545. Mills C. W. White Collar. The American Middle Classes / C. W. Mills. – New York : Oxford University Press, 1951. – 286 p.

546. Moody K. Workers in a Lean World. Unions in the International Economy / K. Moody. – New York : Verso Publishing, 1997. – 342 p.

547. Myrdal G. Challenge to Affluence / G. Myrdal. – New York : Pantheon Books, 1963. – 172 p.

548. Nisbet R. A. The Decline and Fall of Social Class / R. A. Nisbet // Pacific Sociological Review. – 1959. – Vol. 2. – P. 11-17.

549. Pakulski J. The Death of Class / J. Pakulski, M. Waters. – London : Sage , 1996. – 246 p.

550. Park R. E. Human migration and the marginal man / R. E. Park // American Journal of Sociology. – Chicago. – 1928. – Vol. 33. – № 6. – P. 881-893.

551. Polanyi K. The livelihood of man. (Studies in social discontinuity) / K. Polanyi, W. Pearson Harry ; [ed. by H.W.Pearson]. – New York : Acad. Press, 1977. – Режим доступа : <http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/0125481500/qid=1097902203/>

[sr=1-3/ref=sr_1_3/102-0305951-0742523?v=glance&s=books.](http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/0125481500/qid=1097902203/sr=1-3/ref=sr_1_3/102-0305951-0742523?v=glance&s=books)

552. Prewitt K. Presidential Item / K. Prewitt // International Social Scientific Journal – March 1996. – Vol. 5. – P. 116-127.

553. Sachs J. D. The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time / J. D. Sachs. – N.Y. : Penguin Press, 2005. – 396 p.

554. Savage M. Social Analysis and Social Transformation / M. Savage. – Buckingham : Open University Press, 2000. – 240 p.
555. Sklair L. Sociology of the Global System. – 2nd ed. / L. Sklair. – Baltimore, Maryland : The Johns Hopkins University Press, 1995. – 348 p.
556. Sorensen A. B. Toward Sounder Basis Class Analysis / A. B. Sorensen // The American Journal of Sociology. – Chicago. – Vol. 105. – № 6 (May 2000). – P. 1523-1558.
557. Thomas J. C. Public Participation in Public Decisions / John Clayton Thomas. – Josey : Bass Publishers, Canada, 1995. – 211 p.
558. Thurow L. Future of Capitalism. How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World / L. Thurow. – New York : William Morrow and Company, Inc., 1996. – 385 p.
559. Veblen T. The Engineers and the Price System / T. Veblen. – New York : Gramma Publications, 1971. – 184 p. – (Reprinted by, Harcourt Brace, New York (1971).
560. Wright E. O. Class counts. Comparative studies in Class Analysis / E. O. Wright. – New York: Cambridge University Press, 1996. – 576 p.